

Rbl. 10.15

ITALI

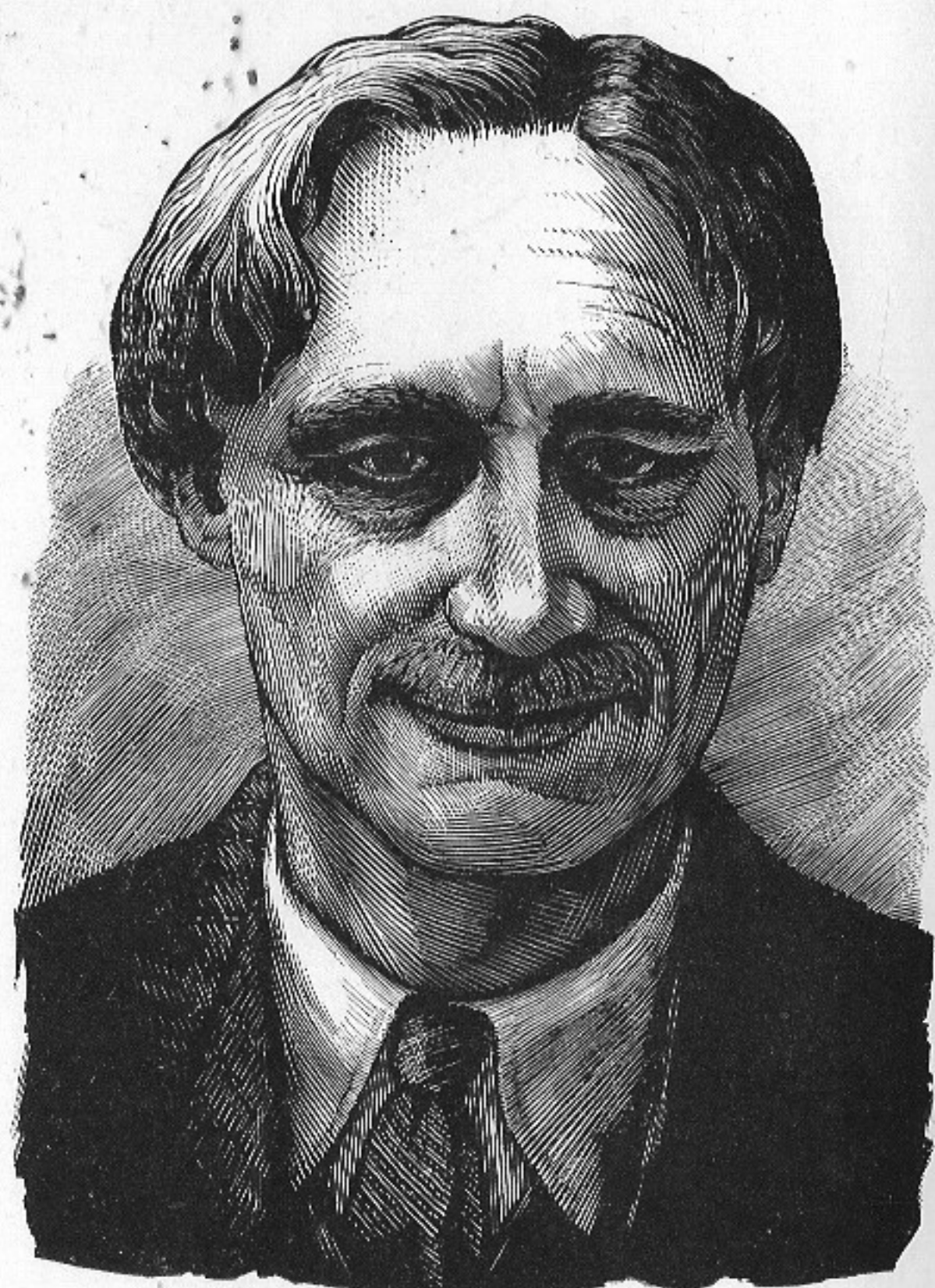
H. BARBUSSE

ITALI

HENRI BARBUSSE

(ÜHE RÜHMA PÄEVIK)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN

1954

Originaali tiitel:

Henri Barbusse

Le Feu

(Journal d'une escouade)

Editions en Langues Etrangères

Moscou 1953.

EESSONA

Selles lihtsas ja halastamatult tõepärases raamatus jutustatakse, kuidas erinevatest rahvustest, kuid ühtviisi arenenud mõistusega inimesed hävitavad üksteist, purustavad oma saajanditepikkuse sunnitöö üleva vilja, muutes prahihunnikuks pühakojad, lossid ja majad, tehes maatasa linnad, külad ja viinamäed; kuidas nad kõlbmatuks tegid sadu tuhandeid tiinusid oma esivanemate poolt suurima hoolega ülesharitud maad, mida nüüd juba ammu katab rauakildude risu ja mida mürgitab süütult hukatud inimeste mädanev liha.

Need, kes teevad seda meeletut enesetapu- ja kultuuri hävitamise tööd, inimesed, kes on võimelised arukalt otsustama kõige üle, mis ärritab nende nahka ja närve ning erutab nende südant ja mõistust, need inimesed paluvad jumalat, paluvad südamest — ja nagu kirjeldab üks raamatu tegelasi — paluvad „totralt ühesuguselt“, et seejärel jälle asuda metsiku enesemõrvamise töö juurde, mida nad samuti teevad „totralt ühesuguselt“. 259. leheküljel leiab lugeja pildi jumalateenistusest nii sakslaste kui prantslaste poolel, kes mõlemad siiralt usuvad, et selles verises ja vääritus sõjas on „jumal meiega“.

Ja needsamad inimesed räägivad:

„Ära sa seda looda, et jumal meist hoolib.“

Ja needsamad kangelased, suurkannatajad, vennatappjad, küsivad üksteiselt:

„Aga mida mõtleb see jumal, kui ta niiviisi laseb uskuda, et ta on kõikide poolt?“

Need inimesed, kelle mõte on liigutav ja lihtne nagu lastel — õieti just niisama „totralt ühesugune“ — kõnelevad, valades üksteise verd: „Kui headuse jumal oleks olemas, siis poleks külma.“

Ent need suured märtrid, kes nii õigesti arutlevad, lähevad jälle üksteist tapma.

Miks?

Mille eest?

Nad teavad sedagi, nad kõnelevad endast ise: „Ah, me pole sugugi halvad inimesed, ainult viletsad ja õnnatud. Ja seejuures me oleme lollid, liiga lollid.“

Ja tunnetades seda, jätkavad nad häbistavat, kuritegelikku hävitustööd.

Kapral Bertrand teab teistest rohkem, ta kõneleb targalt:

„Tulevik! hüüab ta äkki nagu prohvet. „Missuguse pilguga vaatavad järeltulevad põlved neile vägitegudele, millest meie, nende kordasaatjad, ise ei tea, kas võrrelda neid Plutarchose ja Corneille' kangelaste või apašside omadega!“

„Ja siiski,“ jätkab Bertrand, „on üks kuju, mis on sõjast kõrgemale tõusnud ning tulevikus särab oma julguse, ilu ja suurusega...“

Ma kuulan ühele roikale toetudes ja Bertrand'i poole kummardudes, kuulen häält, mis ehavaikuses tuleb varem peaaegu alati vaikinud suust. Bertrand hüüab kõlavalt:

„Liebknecht!“

Ta tõuseb püsti, käed risti rinnal. Tema pea, ilusa sügavtõsise raidkujunäoga pea, langeb jälle rinnale. Kuid veel kord loobub ta oma marmorlikust tummusest ning kordab:

„Tulevik! Tulevik! Tuleviku tööks on kustutada see olevik, kustutada põhjalikumalt, kui arvata võib, kustutada kõik jäle ja häbistav. Ja ometi oli seda olevikku tarvis! See oli vajalik! Häbi sõjaväelisele kuulsusele, häbi sõjavägedele, häbi sõduri elukutsele, mis teeb inimesed kord nürimeelseiks ohvreiks, kord alatuteks timukateks. Jah, häbi! See on tõsi, liigagi tõsi, — ainult veel mitte meile. Ettevaatust selles, mis me praegu mõtleme! Tõeks saab see siis, kui ta on kirjutatud teiste tõdede kõrvale, mis on kõik üheaegselt mõistetavad. Meie oleme veel eksijad, neist aegadest kaugele pagendatud!“

Ta naerab kuidagi imelikult; see kõlab tema sõnade unistusliku kajana.

„Kord ütlesin ma poistele, et usun ennustusi, — ütlesin selleks, et neid ergutada!“

Ehkki see rahulik ja mehine inimene, keda austab kogu rühm, nõnda kõneleb, viib ta nad siiski mõttetusse verepulma ja sureb porisel väljal keset mädanevaid laipu.

Kõiges selles helendab selgesti mõrtsukaliku vastuolu pilkav leek, mis alandab inimese tahtetu instrumendi tasemele, teeb temast jälgi masina, mille on loonud õel ja tume jõud, et see teeniks tema kuratlikke eesmäärke.

Lähedased ja kallid on meie hingele need õnnatud kangelased, ja ometi on nad otsekui pidalitõbised, kes kannavad endas mõistuse ja tahte igavest vastuolu. Näib, et nende mõistus on juba nii tugev ja võimas, et suudab lõpetada selle vastiku veresauna, suudab piiri panna ülemaailmsele kuriteole, kuid... neil pole tahet, ja aru saades tapmise kogu jätkusest, seda oma hinges hukka mõistes, lähevad nad siiski tapma, purustama ja suurema veres ja poris.

„Ainult meie kätega saab lahinguid lüüa,“ kõnelevad nad, „meie oleme sõja aine. Sõda koosneb ainult lihtsõdurite lihast ja hingedest. Meie moodustame surnute lagendikud ja verejõed, — meie kõik, kellest igaüks on nähtamatu ja vaikiv meie arvu otsatu suuruse tõttu. Tühjendatud linnad, hävitatud külad, kõik need kõrbed oleme meie. Jah, kõik oleme meie ja ainult meie.“

„Jah, see on tõsi. Rahvad on sõda; ilma nendeta poleks midagi, mitte midagi; ainult natuke kauget kisa. Aga mitte rahvad ei otsusta sõda, vaid peremehed, need, kes rahvaid juhivad.“

„Rahvad võitlevad praegu selleks, et neil enam ei oleks peremehi, kes neid juhivad.“

„Nii töötame siis meie ka preislaste heaks?“

„Seda tuleb küll loota,“ ütles üks õnnetuid.

„Rahvad pole midagi ja peaksid olema kõik,“ ütles samal ajal mees, kes mind oli küsitlenud, korrates teadmatult enam kui sajandi vanust lauset, kuid avades viimaks selles peituvat suure ülemaailmse tähenduse.

Ja neljakäpuli olles tõstis piinast pääsnu mudasel maapinnal oma pidalitõbisenäo ning vaatas ahnelt enda ette otsatusse.

Mida ta näeb?

Meie usume, et ta näeb oma järglasi vabadena, tarkadena ja tugevatena tahte poolest.

Selle hirmsa ja rõõmustava raamatu kirjutas Henri Barbusse, inimene, kes tegi ise läbi kõik sõja koledused. See ei ole geniaalse Lev Tolstoi paraadlik raamat, milles geenius uuris

sõda kauges minevikus; see pole Verta Sutneri pisarlik teos „Maha sõda“, mis on kirjutatud hea kavatsusega, kuid ei suuda kedagi veenda ega kellegi veendumusi muuta.

See on lihtne raamat täis prohvetlikku viha, see on esimene raamat, mis kõneleb sõjast lihtsalt ja karmilt, rahulikult ja tõe määratu jõuga. Temas pole kujundeid, millega sõda romantiseeritakse, millega tema verist ja porist õudust vikerkaarevärviliseks võõbatakse.

Barbusse kirjeldas sõja tõe, kujutas sõda kui tööd, räpast ja ränka vastastikuse hävitamise tööd, mida teevad inimesed, kes pole süüdi milleski peale rumaluse. Tema raamatus pole poeetiliste ja heroiliste värvidega maalitud lahingupilte, selles ei kirjeldata üksikute sõdurite kangelastegusid, — Barbusse'i raamatut kannab tõe karm poeesia, ta kujutab rahva mehisust, sadade tuhandete inimeste mehisust, keda on surmale ja hävingule määranud rahvaste suur provokaator — kapital. Tema, see täiesti reaalne kurat, kes meie keskel väsimatult tegutseb, on Barbusse'i raamatu peakangelaseks. Ta pimestas miljoneid lihtsameelseid tahet surmavate ideede ja õpetuste petliku säruga, mürgitas neid ahnuse, kadeduse ja omakasupüüdlikkuse mürgiga ning ajas neid siis miljonite kaupa kokku Prantsusmaa viljarikastele põldudele, kus nad tegid nelja aasta jooksul põrmuks kõik, mis oli loodud paljude sajandite pikkuse tööga, ja tõendasid iseenestele veel kord, et inimese kõige kurjem vaenlane on tahtejõuetus ja juhmus.

Barbusse tungis sügavamale sõja olemusse kui ükski teine kirjanik enne teda ja näitas inimestele nende eksituse kuris-tikku.

Tema raamatu iga lehekülg on raudse vasara hoop selle vale, silmakirjalikkuse, julmuse, pori- ja verelademe pihta, mida ühtekokku nimetatakse sõjaks. Tema sünge raamat on hirmus oma halastamatu tõe poolest, kuid pimeduses, mida ta kirjeldab, vilguvad uue teadvuse tulukesed, ja peagi löövad need tulukesed heledalt lõkkele, ühinevad üheks leegiks ning puhastavad kogu maailma räpasusest, verest, varest ja silmakirjalikkusest, mille on loonud Kapitali Deemon. Inimesed, kellest kõneleb Barbusse, hakkavad juba julgelt eitama jumala võimu inimese üle, ja see on kindel märk, et peagi mõistavad nad häbi ja vihaga, kuivõrd kuritegelik ja yastik on inimese võim omataolise üle.

Meie elame traagilistel päevadel, talumatult raskel ajal, ini-

meste kõigi heade jõudude uuestisünni eelõhtul, mis viib loomingu ja töö vabanemisele. Selline on tõde, mis peab meid lohutama, suurendama meie jõudu ja andma meile mehisust.

M. Gorki

Ülaltoodu on kirjutatud 15 aastat tagasi, traagilisel nälja-aastal, ajal, mil näljased proletaarlased, töölised ja talupojad, olid lõpetamas võidukat sõda Euroopa kapitalistide poolt rikkalikult relvastatud vene vabrikantide ja mõisnike armee vastu, Euroopa poodnike poolt vendadele lihas ja vaimus abiks saadetud sõjavägede vastu, millede hulgas leidis isegi eesliratsaväe üksus.

Tsaari-Venemaa ja tema kolooniate proletariaadi väsimatu ja imet tegev töö muutis poolkerjuslike talupoegade ja ahne poolmetsiku väikekodanluse määratu kirjaoskamatu maa poolteise aastakümne jooksul vennalike rahvaste võimsaks sotsialistlikuks liiduks.

Nüüd sepitsevad Euroopa kapitalistid uut sõda, mille peamiseks eesmärgiks on sotsialistliku Nõukogude Liidu hävitamine. Selleks et alustada sõda, on kapitalistidel vaja ühtsust. Nende kõige jultunum ja agaram grupp plaanitseb ühtsuseni jõuda Napoleoni eeskujul: lüüa oma naabreid, haarata neil kraest kinni ja tõugata sotsialistliku riigi kallale. Plaan on lihtne ja selge, see plaan sundiski mind eesleid meelde tule-tama.

Nagu teada, mängisid 14.—18. aastate tapatalgus kõige häbiväärsemat eesli osa saksa sotsiaaldemokraatia juhid, vene menševikud, esseerid ja paljud teised, kes juhtisid väikekodanlust, kelle hulgast kapitalistid juba viisteist aastat fabritseerivad fašiste.

Mulle näib, et Barbusse'i ja teiste temale hingelt lähedaste literaatide tööde ühiskondlik-revolutsiooniline väärtus paistab eriti hästi silma ülalmainitud vaatepunktist. Tema raamat on üks esimesi, mis viieteistkümne aasta jooksul kainestasid verest joobunud päid, ja meie päevil üha kasvav antifašistlik liikumine peab lugema Barbusse'i oma rajajate hulka.

11. septembril 1935. a.

M. Gorki

Crouy's ja 119. kõrgustikul
minu kõrval langenud
seltsimeeste mälestuseks

H. B.

I

NÄGEMUS

Dent du Midi, Aiguille Verte'i ja Mont-Blanc'i mäetipud vaatavad vastu veretuile nägudele, mis paistavad sanatooriumirõdule reastatud vaipade alt.

Nikerdatud puuvõrega terrass, mida kaitseb tuule ja vihma eest klaassein, asetseb haiglapalee teisel korral. See nagu ripuks eraldatult ruumis maailma kohal.

Punased, rohelised, havannapruunid või valged peenvillased vaibad, mille alt vaatavad kiirgavate silmadega kõhnad näod, on liikumatud. Lamamistoolidel valitseb vaikus. Keegi kõhib. Siis ei kuuldu enam muud kui korrapäraste vaheaegade järel pööratavate raamatulehtede kahinat, mõne tasase küsimuse ja vastuse sosinat naabrite vahel; aeg-ajalt sabistab terrassi käsi-puul tiibu mõni julgem vares, kes on lahku löönud läbipaistvasse mõõtmatusse musti roosikrantse joonistavatest parvedest.

Vaikus on seaduseks. Pealegi on need rikkad ja iseseisvad inimesed, kes samast õnnetusest tabatuina on tulnud siia igast ilmakaarest, kaotanud harjumuse kõnelda. Nad on süvenenud iseendasse ning mõtlevad oma elu ja surma üle.

Teenija ilmub rõdule; ta sammub vaikselt oma valges riie-tuses. Toob ajalehed ja jaotab need laiali.

„Nüüd on see sündinud,“ ütleb too, kes lehe avas esimesena, „sõda on kuulutatud.“

Ehk küll seda oodata oli, põhjustab uudis ometi mingi hämmelduse, sest need, kes seal viibivad, aimavad selle määratud ulatust.

Need targad ja haritud inimesed, kelle vaimu on süvendanud kannatus ja mõtiskelud, kes on eraldatud kõigest ümbritse-

vast ning peaaegu elustki ja kes on nii kaugel muust inimkon-
nast, nagu oleksid nad juba järeltulev põlv, vaatavad kaugusse,
elavate ja hullude maa poole, millest nad aru ei saa.

„See on kuritegu Austria poolt,“ ütleb austerlane.

„Või Inglismaa poolt,“ ütleb inglase.

„Loodan, et Saksamaa võidetakse,“ ütleb sakslane.

*

Nad kohendavad endid vaipade all ja patjadel mugavamalt,
vaatega vastu mäetippe ja taevast, ent hoolimata avaruse sel-
gest puhtusest on vaikus täis äsja toodud teadet.

„Sõda!“

Mõned neist, kes seal lamavad, katkestavad vaikuse ja kor-
davad poolkuuldavalt seda sõna; nad mõtlevad, et see on
uue aja ja võib-olla kõigi aegade suurim sündmus.

See teade manab mingi segase ja salapärase kangastuse kir-
kale maastikule, mida nad ainiti vaatlevad.

Oru vaiksed kaugused, mida roosipuhmastena ehivad hele-
punased külad ja sametised karjamaad, mägede võrratud lai-
gud, kuuskede tume pits ja igilume valge sakiline kontuur,
elustuvad inimeste liikumisest.

Inimhulgad askeldavad selgesti eraldatavate kogudena.
Üksteise järel valguvad väljadele rünnakulained ja jäävad siis
liikumatuks; majad on lõhki rebitud otsekui inimkehad ja lin-
nad samuti kui majad; külad paistavad heledate kildude mur-
runa, nagu oleksid nad taevast maa peale langenud; surnute
ja haavatute kohutavad koormad annavad lagendikule uue
ilme.

Nad näevad kõiki neid rahvaid, keda on närinud tapa-
talgud ja kes oma südamest lakkamatult rebivad välja uusi
jõurikkaid ning vereküllaseid sõdureid, ja nad jälgivad seda
elavate juurdevoolu surma jõkke.

Põhjas, lõunas, läänes — kõikjal kauguses käivad lahingud.
Kuhupoole ka pöörduda, pole ühtki sihti, mille lõpus ei oleks
sõda.

Üks kahvatuist vaatajaist arvutab ja loendab küünarnukile
toetudes praegusi ja tulevase sõdijaid: kolmkümmend miljonit
sõdurit. Keegi teine, nähes silme ees veresauna, kokeleb:

„Kaks teineteisega võitlevat armeed on üksainus suur sõja-
vägi, kes tapab iseennast.“

„Seda poleks tohtinud teha,“ ütleb reas esimesena lamaja
sügav hauatagune hääl.

Kuid keegi lausub:

„See on Prantsuse revolutsiooni taassünd.“

„Häda troonidele!“ kuulutab kellegi teise sosin.

Kolmas lisab:

„See on võib-olla viimne sõda.“

Tekib vaikus, siis libiseb värin üle mõnede otsaesiste, mis
on veel kahvatud võikast öisest tragöödiast ja kaetud unetuse
higiga.

„Lõpetada sõjad? On's see võimalik? Lõpetada sõjad?
Maailma haav on parandamatu.“

Keegi köhib. Siis ujutab selle nägemuse üle endine määratu
rahu päikesepaistelistel niitudel, kus mahedalt hiilgavad läiki-
vad lehmad; rahu vallutab tumedad metsad, rohelised nurmed
ja sinised kaugused, kustutades tulekuma, millest süttib ja vari-
seb rusudeks vana maailm. Ääretu vaikus neelab maailma
sünge vihkamise ja kannatuse korina. Vestlejad sulguvad üks-
teise järel endasse, mõeldes ainult oma kopsude saladusest ja
oma keha päästmisest.

Ent kui õhtu hakkab orgu laskuma, puhkeb Mont-Blanc'i
massiivil äike.

Sel ohtlikul õhtutunnil, mil tuule viimased lained näivad ula-
tuvat avara rõduni, selle sadamani, kuhu nad on põgenenud,
on väljaminek keelatud.

Need raskesti haavatud, keda uuristab sisemine haav, haa-
ravad silmadega loodusjõudude mässu. Nad vaatavad, kuidas
mäe kohal prahvatavad äikeselöögid, merena üles paisates
lamedaid pilvemasse ja iga raksatusega õhtuhämarusse heites
tulejoa ning pilvesamba. Nad tõstavad oma kahvatud sisse-
vajunud põskedega näod, et jälgida kotkaid, kes tiirlevad tae-
vas ja vaatlevad maad kõrgusest läbi udukoonalde.

„Lõpetada sõda!“ ütlevad nad. „Lõpetada äikesetormid!“

Ent maailma künnisele asetatud vaatlejad, kes on puhastu-
nud parteikirgedest ja vabanenud eelarvamustest, kitsarinnali-
susest ning pärimuste kammitsast, tajuvad alateadlikult elu-
probleemide lihtsust ja aimavad avanevaid võimalusi.

Viimane rea lõpus hüüab:

„All on näha midagi roomavat.“

„Jah... need on nagu elavad olendid.“

„Mingisugused taimed...“

„Mingisugused inimesed.“

Nüüd näib neile äikesetormi õudses valguses mustade sasi-
tud pilvede all, mis venivad ja lehvivad maa kohal nagu kur-
jad inglid, avarduvat suur tinahall lagendik. Nende näge-
musse ilmuvad mudast ja veest tekkinud lagendikul mingid
kujud, mis porist pimestatuina ja lämmatatuina klammerduvad
maapinna külge nagu tontlikud merehädalised. Ja neile näib,
et need on sõdurid. Veest nõretav lagendik, mille rööbiti
jooksvad kanalid on vöödiliseks muutnud ja mida uuristavad
veeaugud, on ääretu, ja merehädalisi, kes püüavad sellest mül-
kast välja roomata, on tohutu hulk... Ent kolmkümmend mil-
jonit orja, keda roim ja eksimus selles porisõjas üksteise otsa
on paisanud, tõstavad oma inimliku näo, kus viimaks ometi
on idanema hakanud tahe. Tulevik on orjade kätes, ja on
ilmne, et liit, mille kord omavahel sõlmivad need, kellede hulk
ja viletsus on lõpmatu, loob vana maailma uueks.

II

MAA SEES

Avar kahvatu taevas täitub äikesemürinast: iga välgusähva-
tus toob ühtäkki nähtavale punaka helgiga langeva tulesamba
hääbuvas öös ja suitsusamba algava päeva puhtes.

Seal kõrgel, väga kõrgel, väga kaugel tõuseb kaares kohutav
linnuparv silmitsema maad; linde ei ole näha, kuid on kuulda
nende võimsat ja katkendlikku hingamist.

Maa! Koidu aeglases trööstitus valguses hakkab paistma
kõnd, määratu ja täis vett. On näha laukaid ja mürsulehtreid,
millede veepinda puudutab varase hommiku terav tuul, pannes
selle värisema. Viljatuil väljadel paistavad jäljed, mille on
uuristanud väeosad ja öised voorid, muutes maa vöödiliseks.
Ahmases valguses hiilgavad vooride jäljed nagu raudteeröö-
pad. Siin-seal porihunnikuis vedeleb murtud teibaid, ristikuju-
lisi purustatud harudega siile¹ ja puhmastena segipaisatud
okastraadipuntraid. Oma mudaste seljandikega ja porilompi-
dega näib see väli mõõtmatu halli kangana, mis hõljub mere
kohal ja on kohati vette vajunud. Vihma ei saja, kuid kõik
on märg, nõretav, uhutud, üle ujutatud, ja kahvatu valguski
näib nagu tilkuvat.

Paistab pikk kraavide võrk, kuhu kuhjuvad ööpimeduse
jäänused. Need on kaevikud. Nende põhi on kaetud kleepuva
savikihiga, millest tuleb jalgu iga sammu järel nätsudes lahti
kiskuda. Varjendite ümber haiseb öisest kusest. Ka varjendite
avaused lehkavad nagu suud, kui möödudes nende kohale
kummarduda.

¹ „Siil“ (sõj.) — jalaväe rünnaku tõkestamiseks kasutatav
okastraadiga põimitud pukk. *Tõlkija.*

Näen varje neist horisontaalseist kaevudest välja ronivat ja määratute vormitute tompudena liikuvat nagu tatsavad ja urisevad karud. Need oleme meie.

Oleme sisse mähitud nagu polaarmaade elanikud. Villased riidetükid, vaibad ja kotiriie katavad meid üleni ja ümardavad veidralt. Mõned ringutavad ja haigutavad pärani sui. Võib näha porivermetega kaetud punetavaid või kaameid nägusid, kust tungivad esile uduste ning poolenisti kinni kleepunud silmade öölambid ja kus vohavad pügamata habemepuhmad või mustendavad ajamata karvatüükad.

Tak-tak-tak! Põmm! Püssipaugud, pommitamine. Kõikjal meie kohal ragiseb või müriseb pikkade valangutena või üksikute raksatustena. See sünge ja leegitsev äike ei vaibu kunagi, mitte kunagi. Oleme maetud igavese lahinguvälja rüppe. Rohkem kui viisteist kuud, tervelt viissada päeva, kestab siin maa ilma nurgas, kus me viibime, lakkamatu püssituli ja pommitamine hommikust õhtuni ja õhtust hommikuni. Aga me kuuleme seda vaid siis, kui jääme kuulutama, niisamuti nagu me endistel aegadel, peaaegu muinasjutulises minevikus, ei kuulnud oma kodudes seinakella tiksumist.

Maa seest ilmub nukunägu tursunud laugude ja nii verevate põsenukkidega, nagu oleks sinna kleebitud punasest paberist ruuduke; ta avab ühe silma, siis mõlemad; see on Paradis. Magades oli ta pea kinni katnud presendiga, mille voldid on jätanud ta paksudele põskedele triibulised jäljed.

Ta laseb oma väikestel silmadel ringi käia, näeb mind, viipab mulle ja ütleb:

„Üks öö on jällegi seljataga.“

„Jah, aga kui palju seesuguseid tuleb meil veel läbi teha?“

Ta tõstab taeva poole oma ümarad käsivarred. Vaevaliselt hiivab ta end varjenditrepist üles ja ongi minu kõrval. Ta komistab ühele maas poolpimedas istuvalle ähmasele inimkogule, kes end raevukalt kratsib, ise kähisevalt oiates. Vaarudes jalgel nagu pingviin, koperdab Paradis eemale nii hästi-halvasti kui suudab ja kaob veeuputusaegsesse ümbrusse.

*

Vähehaaval eralduvad inimesed urgastiku pimedusest. Nurdades kujunevad tihedad varjukobarad, siis hakkavad need

udused inimkuhilad end liigutama ja lagunevad koost. Nüüd võib neid juba üksikult ära tunda.

Seal on üks, kes ronib välja, vaip kottmütsina üle pea. Ta näib mingi metslasena või pigem metsinimese liikuva telgina, mis taarub paremale ja vasemale. Lähedusest on paksu kootud rüti raamistuses näha joodkollast näolappi mustade laikudega, silaselöödud nina, punakaid vidus hiinlasesilmi ja väikesi vurrutuste, karedaid ja niiskeid nagu hari.

„Näe, Volpatte! Kuidas läheb, Firmin?“

„Küllap ta läheb ja küllap ta tuleb,“ ütleb Volpatte.

Tema kõne on raske ja venitatud, mida ta kähisev hää veelgi rõhutab. Ta kõhib.

„Nüüd olen küll päris tõsise paugu saanud. Öist rünnakut kuulsid? Küll pommitasid jäledalt. Tuli nagu rahet!“

Ta nuuskab ja pühib käisega oma lõssis nina. Siis topib ta kae vihmamantli ja kuue alla, otsides oma ihu, ja sügab end.

„Tükki kolmkümmend kõrvetasin neid küünla peal,“ uriseb ta. „Suures varjendis maa-aluse käigu kõrval, seal on neid kui merd. Nägin neid õlgedes jooksmas nagu praegu sind.“

„Aga kes siis ründasid, bošid¹ või?“

„Bošid ja meie ka. See oli Vimy kandis. Vasturünnak. Kas sa's midagi ei kuulnud?“

„Mitte kui midagi,“ vastab minu eest paks Lamuse, härgmees. „Norskasin. Olin eile öötööl.“

„Aga mina kuulsin,“ ütleb väike bretoonlane Biquet.

„Magasin halvasti, või õigemini: ei maganud üldse. Mul on isiklik varjend. Näete, toosama reo seal.“

Ta osutab piklikule süvendile maapinnas, kus õhukesel sõnnikukihil on parajasti ruumi ühele inimesele.

„Ja pealegi ei kõlba see kuhugi,“ jätkab ta, vangutades oma tahumata kivi taolist väikest pead, milles on midagi lõpetamatut. „Ma ei saanud sõbaga silmale, olin just tukastamas, aga siis tuli vahetuselt 129. ja ajas mind üles. Mind äratas mitte müra, vaid lehk. Jah! Kõik need poisid oma jalgadega minu sihverplaadi kohal! Nina ei pidanud vastu, ärkasin.“

Tunnen seda. Sageli olen ka ise kaevikus ärganud sellest raskest haisulainest, mida liikuv väeosa endaga kaasa veab.

¹ Bošid (pr. k. boche — lühendus sõnast *Alboche* = sakslane) — sakslaste hüüdnimi prantsuse keeles; pärast Prantsuse-Preisi sõda omandas halvustava tähenduse ja levis sakslaste sõimunimena. *Tõlkija*.

„Kui see vähemalt täisidki tapaks,“ ütleb Tirette.

„Vastupidi, see nuumab neid,“ tähendab Lamuse, „mida rohkem sa poris püherdad, mida enam sa haised, seda priske-
malt sa neid saad!“

„Oli õnn,“ jätkab Biquet, „et nad mind oma haisuleiliga üles äratasid. Nagu ma sellele paksumaole praegu seletasin, avasin oma silmaklapid just õigel ajal, ja sain veel kinni rabada pre-
senditükist, mis kattis mu auku ja mida üks neist reodest tahtis ära hiivata.“

„129-ndas on puha narakad koos.“

Meie jalge ees kaeviku põhjas märkasime mingisugust inim-
kogu, kes hommikuvalguses ei olnud hästi nähtav; ta oli sülle haaranud kogu oma riietekupatuse ja raputas end kükitades. See oli isa Blaire.

Ta väikesed silmad pilkusi üleni tolmukorraga kaetud näos. Hambutu suuava kohal moodustasid vurrud tiheda kol-
laka tuusti. Käed olid hirmuäratavalt räpased, nende seljad müstendasid, nagu oleksid nad karyadesse kasvanud; peopesi vooderdas hall koorik. Kogu ta mullast krobeline ja sammal-
dunud isik levitas vana kastruli lõhna.

Kuigi oli ametis oma ihu kratsimisega, vestles ta ometi suure Barque'iga, kes veidi eemale hoidudes ta kohale kummar-
dus.

„Ega's ma eraelus nii räpane olnud,“ ütleb Blaire.

„Muidugi. Eraelu peaks sind seakombel muutma!“ vastab Barque.

„Sinu õnn!“ trumpab Tirette omakorda üle. „Muidu teeksid sa oma eidele ainult pisikesi neegreid!“

Blaire vihastas. Ta kulmud tõmbusid kipra lauba all, kuhu oli kuhjunud mustust.

„Ära nori! Mis sa's mõtled? Praegu on sõda. Kas sina, uba, arvad, et sõda sinu lonti ja kombeid ei muuda? Vahi ennast, sa ahvinägu, vahi, va kannikanahk. Küll peab inimene ikka peast soe olema, kui ta sihukest möga suust välja ajab nagu sina!“

Ta tõmbas käega üle räpase kihi, mis kattis tema nägu. Nagu pärast viimaste päevade sadusid selgus, ei olnud see tõepoolest ärapestav. Siis lisas ta juurde:

„Tjah, ja kui ma olengi säärane, nagu ma olen, siis selle-
pärast, et ma just sihuke tahan olla. Kõigepealt, mul pole ham-
baid. Joodimäärija ütles mulle juba ammu: „Sul pole ainustki

kihva. Seda on vähe. Järgmisel puhkusel tule ometi kord ka stomatoloogiavankri juurde.““

„Tomatoloogia kabinetti,“ parandab Barque.

„Stomatoloogia,“ õiendab Bertrand.

„Ja ma pole sinna läinud ainult sellepärast, et pole tahtnud. See ei maksa ju ainustki sou'd¹.“

„Miks sa siis ei taha?“

„Nasama, suured muudatused pole mulle kontimööda.“

„Sa oled kohe nagu päris kõögimees,“ ütleb Barque. „Peak-
sidki kokk olema.“

„Olen ka ise sellele mõelnud,“ nõustub Blaire kohtlaselt.

Naerdi. Must mees solvub sellest. Ta tõuseb.

„Panete mul kõhu valutama,“ sõnas ta põlastusega. „Lähen lehtlasse.“

Kui ta liiga must siluett kadunud on, korrutavad teised jälle kord seda tõde, et siin maa peal on kokad kõige räpase-
mad inimesed.

„Kui sa näed mõnda selli, kelle nahk ja kaltsud on nii tah-
mased ja räpased, et sa neid ainult tangidega julged puudu-
tada, võid kindlasti öelda: „See on vist kõögist.“ Ja mida
rääpsem ta on, seda kindlamini kuulub ta kööki.“

„Igatahes, see on kindel ja tõsi,“ lausub Marthereau.

„Pea, näe, Tirloir. Hei! Tirloir!“

Tirloir läheneb murelikult ning siin-seal ringi nuhkides; ta kloorkahvatu kõhn pea hüpleb ülearu paksu ning laia sineli-
krae rõngas. Tal on terav lõug ja esileulatuvad ülemised ham-
bad; mustusega sügavalt täidetud vilt suu ümber näib mingi
suukorvina. Oma tavalise kombe kohaselt on ta tulivihane ja
sõimab nagu alati:

„Öösi virutati mu seljakott sisse!“

„129-nda vahetuse töö! Kus ta sul oli?“

Tirloir näitab varjendi sissekäigu kaitseseina löödud tää-
gile:

„Seal ta rippus selle hambaorgi otsas, mille sinna sisse
pöörutasin.“

„Munajooja!“ karjutakse kooris. „Otse möödakäivate sõdu-
rite nina alla! Ega sa ogaraks ole läinud?“

„Sandisti on see ikkagi,“ soiub Tirloir.

¹ Sou (pr. k.) — prantsuse rahaüksus; 1 sou = 5 santiimi = 1/20 franki. Tõlkija.

Siis äkki valdab teda raevuhoog. Ta nägu käkrub vihast, väikesed rusikad pigistuvad kokku nagu sõlmed nõoris. Ta vibutab neid.

„Oot! Kui see raisk, kes seda tegi, mul peos oleks! Võid selle peale märki võtta, et ma tal hambad kurku taaksin, laseksin ta soolikad välja, topiksin talle... Mul oli kotis täitsa puutumata camembert'i-karp¹. Lähen otsin veel.“

Tirloir põristab endale käega vastu kõhtu nagu kitarril mändides ja ta siluett, mis meenutab öökuube mähitud haiget, kaob väärikalt ja ühtaegu veidralt halli hommikuhämarusse. Tema kirumist on kuulda kuni ta kadumiseni.

„Ogar,“ ütleb Pépin.

Teised irvitavad.

„Ta on totakas ja peast segane,“ kuulutab Marthereau, kel on harjumus tugevdada oma mõtteavaldusi kahe sünonüümiga.

*

„Viska silmad siia,“ ütleb Tulacque, kes on kohale jõudnud.

Tulacque on võrratu. Ta kannab sidrunkollast vihmakuube, mis on tehtud vahariidest magamiskotist. Selle keskele on ta teinud pea jaoks avause ja seesuguse soomuse peale oma õlarihmad ja vöö kinnitanud. Ta on suur ja kondine. Kõndides sirutab ta oma energilise kõõrdsilmalise näo ettepoole. Tal on midagi käes.

„Leidsin selle täna öösi maad sonkides sealt Uue Kaeviku juurest, kus vahetati pehkinud alusreste. Mulle hakkas see vigur kohe meeldima. On teine mingi kirves, vanaaegne mudel.“

Teravaks tahutud kivi koltunud luust varre otsas näib tööpoolest mingi „vanaaegse mudelina“. See on kahtlemata mõni eelajalooline tööriist.

„Istub päris käe järgi,“ ütleb Tulacque oma leidu vibutades. „Jah, see pole rumalasti tehtud. On paremini tasakaalus kui nüüdsed kirved. Ühesõnaga — vahva värk. Noh,

¹ Camembert — Prantsusmaal väga hinnatud juustusort, mis on saanud oma nime Camembert'i asula järgi, kus seda esmakordselt valmistama hakati. Tõlkija.

proovi... mis? Anna tagasi! Hoian ta endale. Küll näed, mis ma ta'ga veel ära teen.“

Ta vibutab oma ürgajastu kirvest ja näib ka ise ehtehilpudesse topitud ahvinimesena, kes varjab end maa sügavustes.

*

Üksteise järel kogunevad Bertrand'i ja teise jao mehed kaeviku käänakule. Sel kohal on kaevik laiem kui parempoolses osas, kus teineteisele vastu juhtudes tuleb möödapääsu võimaldamiseks end vastu kaevikuseina suruda ja selga mulla ning kõhtu seltsimehe kõhu vastu nühkida.

Meie kompanii asub vahetusüksusena teise liini kaevikuis. Siin ei ole vahiteenistust. Öösi kasutatakse meid mullatöödel eesliinil, aga kogu päeva kestel pole meil midagi teha. Üksteise ligi kiilutult ja külge külge kõrvale aheldatult ei jää meil üle muud, kui oodata õhtut, nii kuidas oskame.

Päevavalgus on lõpuks imbunud kõigisse neisse lõpmatuks lõhanguisse, mis vagudena uuristavad seda maanurka, ja ulatub juba meie urgaste lävele. See on kurb Põhja-Prantsusmaa valgus. Kitsas ja mudane taevaski tundub siin täis suitsu- ja tehaselõhna. Selles kahvatus valguses paistavad nende allmaaelanike veidralt riided silma kogu oma võikuses, paljastades määratu ja meeleheitliku viletsuse, mis need sünnitas.

Ent meie viletsusega on nii nagu püssipaukude ühetoonilise tiksumise ja kahuripaukude mürinaga: suur draama, mille osalised me oleme, kestab juba liiga kaua; meid ei üllata enam meie näod ega naeruväärised hilbud, mis me leiutasime selleks, et kaitsta end vihma eest, mis tuleb ülalt, muda eest, mis on all, ja külma eest, mis on nagu kõikjale leviv lõpmatus.

Loomanahad, vaibapuntrad, presenditükid, kõrvikmütsid, villased šlemmid ja karvamütsid, mitmekordselt kokku keeratud või turbaniks seotud sallid, vateeritud või kootud polstrid, mustad või kõigis, ehkki luitunud vikerkaärevärvides tõrva-, vaha- või kummiriidest pealisrõivad ja kottmütsid katavad mehi, varjavad nende mundeid peaaegu samal määral kui nende nahka ja muudavad nad hiiglasteks. Üks on endale selga riputanud nelinurkse vahariide suurte valgete ja punaste malelauaruutudega, — ta on selle leidnud mõnest söögitoast kuskil ajutises peatuspaigas. See on Pépin. Eemalt on teda selle arlekiiniplakati kaudu hõlpsam ära tunda kui ta kahvatu apašinäo

järgi. Siin kumerdub Barque'i rinnaesine, mille ta välja löikas tikitud sulgvaibast ja mis oli kunagi roosa, kuid on tolmu ja vihma käes luitunud ebamääraselt halliks ja viiruliseks. Seal seisab tohutu Lamuse nagu varemeiks varisenud kuulutusetulp afiširäbalatega. Väikesele Eudore'ile annab soomus-särgiks kohendatud moleskiinitükk läikiva mardikaselja; ja kõigi nende keskel hiilgab Tulacque oma Suure Väepealiku oranži rinnakattega.

Kiiver annab mõnevõrra ühtlase välimuse vähemalt nende olendite peadelegi. Ent siingi loob mitmekesisust ja vaheldust mõnede harjumus kanda seda sõdurimütsil, nagu teeb Biquet, šlemmil, nagu Cadilhac, või lottmütsil, nagu Barque.

Ja meie jalad!... Ronisin äsja küürutades meie varjendisse, väikesesse madalasse urkasse, mis lõhnab hallituse ja niiskuse järele, kus võib komistada tühjadele konservikarpidele ja määrduvad räbalaile, ja kus kaks piklikku pundart lamasid magades, samal ajal kui nurgas mingi põlvitav kogu küünlavalgel oma leivakotis tuhnis... Üles tagasi ronides nägin läbi nelinurkse avause teiste jalgu. Neid oli ristloodis, püstloodis, kaldasendis, väljasirutatult, kokkutõmmatult — kõik läbisegi, takistades möödapääsu ja kutsudes esile möödujate sõimuvalingu; nad moodustasid mitmevärvilise ja mitmepalgelise kogu: siin oli kedrisid ja säärekatteid, musti ja kollaseid, kõrgeid ja madalaid, nahast, presendist ja igasugusest veekindlast riidest, tumesiniseid, helesiniseid, musti, kollakaid, reseedat ja khakivärvi sääresidemeid... Volpatte on ainsana säilitanud oma mobilisatsiooniaegsed väikesed säärekatted. Mesnil André uhkeldab juba üle kahe nädala paksude rohelist villaste kootud sukkadega säärite ümber ja Tirette'i on alati tuntud valgetriibulisest hallist kalevist sääresidemetega, mis on sõja algul lõigatud kusagile rippuma jäetud tsiviilpükstest... Marthereau'l on nad kumbki eri tooni, sest tal pole õnnestunud leida kaht ühtviisi kulunud ja määrduvad sinelihõlma, et neid ribadeks rebida. Leidub jalgu kaltsudes, isegi ajalehtedes, mis on kinni köidetud nööri või veelgi praktilisemalt — telefoni-traadiga. Pépin häärmastab seltsimehi ja möödaminejaid kollakaspunakate kedridega, mis ta laenas ühelt surnult... Barque'il, kes tahab olla hakkaja ja leidlik poiss (jumal ise teab, kas ta vennike sellega mõnikord tüütavaks ei muutu), on valged sääred; ta on köitnud haavasidemed oma nahksääriste ümber, et neid hoida. See tema valge allosa on kooskõlas

lottomütsiga, mis ulatub välja kiivri alt, kust paistab tuust ruskeid klounijuukseid. Poterloo käib juba kuu aega saksa jala-väelase ilusates, peaaegu uutes säärikutes, rauad kontsa all. Caron usaldas need tema kätte, kui ta oma käe pärast evakueeriti. Caron aga oli need võtnud ühelt baieri kuulipildurilt, kes tapeti Pylônes'i tee juures. Kuulen Caroni veel praegugi seda lugu jutustavat:

„Noh, vana! Nii ta seal siis oli, tagumik augus, ise kägaras, silmad taevas ja jalad õhus. Ta sirutas oma lõõtsad mulle niisuguse näoga vastu, nagu oleks ütelnud, et küllap nad sulle kõlbavad. „Klapib,“ mõtlesin minagi. Aga ära sa mõtle, et see business nende torudega libedalt läks! Higistasin üle poole tunni, kiskusin, väänasin, raputasin — ei midagi! Ma ei puhu niisama. Oma kangete koibadega ei aidanud too kaubapakkuja mulle põrmugi kaasa. Lõpuks igavese vedimise peale tulid koolja koivad põlvede küljest lahti, püksid rebenesid, ja kogu kupatus oli ühe ropsuga peos! Ja seal ma siis seisin, kummaski käes ääreni täidetud saabas. Tuli välja rookida sääred ja pöiad.“

„Sa liialdad!...“

„Küsi jalgrattur Euterpe'i käest, kui ei usu. Tegime seda koos. Toppisime käpa saapasse ja kiskusime välja luid, sokiräbalaid ja jalatükke. Noh, aga vahil! Kas nad ei tasunud vaeva?“

Caroni tagasitulekut oodates kannab Poterloo tema asemel säärikuid, mis jäid kandmata baieri kuulipilduril.

Nii õpib igaüks oma aru, oma ettevõtlikkuse, oma võimuste ja julguse kohaselt võitlema kohutava puuduse vastu. Igaüks nagu tunnistaks enesele näidates: „See on kõik, mis ma oskasin, suutsin ja julgesin ette võtta selles suures viletsuses, kuhu olen langenud.“

Mesnil Joseph tukastab, Blaire haigutab, Marthereau suitsetab tardunud pilgul. Lamuse sügab end nagu gorilla ja Eudore nagu siidiahv. Volpatte köhib ja ütleb: „Hakkan kärvama.“ Mesnil André on võtnud välja peegli ja kammi ning harib oma ilusat pruunikat habet nagu mõnda haruldast taime. Ühetoonilist rahu häirib aeg-ajalt raevukas rähklemine, mida põhjustab söödikute endeemiline, krooniline ja nakkav naabrus.

Barque, kes jälgib sündmusi ja inimesi, laseb pilgul ringi käia, võtab piibu suust, sülitab, pilgutab silma ja ütleb:

„Tõepoolest, üksteisega ei sarnane me põrmugil!“
„Milleks sarnaneda?“ küsib Lamuse. „See oleks ime.“

*

Meie vanus? Meid on igas vanuses. Meie rügement on tagavararügement, kuhu hiljem on pidevalt saadetud täiendusi nii kaadriväeosadest kui ka maakaitseväest. Meie rühmas on maakaitseväe reservlasi, noorsõdureid ja poolnahkasid. Fouillade on neljakümne aastane, Blaire võiks olla isaks Biquet'le, kes on kollanokk 13. aasta kutsest¹. Kapral hüüab Marthereau'd „vanaisaks“ või „vanaks rusuks“ selle järgi, kas ta naljatab või kõneleb tõsiselt. Mesnil Joseph oleks kasarmus, kui poleks sõda. Jätame veidra mulje, kui marsime oma seersandi Vigile'i juhtimisel, kes on meeldiv väike poja õrnade karvademetega huultel ja kes mõni päev tagasi puhkepeatusel kargas koos jõmpsikatega üle hüppenööri. Meie kokkusobimatus rühmas, selles perekonnas, mis pole perekond, ja selles ühendavas kodus, mis pole kodu, on külg külje kõrval kolm põlve, kes on siin selleks, et elada, oodata ja kangestuda liikumatuks nagu vormitud kivikujud, nagu piiritulbad.

Mis tõugu me oleme? Meid on iga tõugu. Oleme tulnud kõikjalt. Vaatlen kahte meest, kes on mulle kõige lähemal: Poterloo, kaevur Calonne'i kaevandusest, on roosa jumega, ta kulmud on õlgkollased, silmad linaõie-sinised; ta tohutu kuldkollase pea jaoks tuli ladudest kaua otsida suurt terassinist pada, mis on talle nüüd peakatteks. Fouillade, kippar Cette'ist, pööratab oma saatanlikke silmi piklikus ja kõhnas musketärinäos, mille põsed on lõhus ja jume viulpruun. Mu mõlemad naabrid erinevad teineteisest tõepoolest nagu päev ja öö.

Mitte vähem terava kontrasti moodustavad Cocon, peenike kuiv mees prillidega, kelle näovärv on luitunud suurlinnade mürgiste aurude sööbest, ja Biquet, jändrik bretoonlane, halli nahaga ja lõuaga, mis meenutab sillutuskivi. Samuti pole normandia alamprefektuuri mugaval apteekril André Mesnilil, kel on ilus peen habe ja kes kõneleb nii palju ja nii hästi,

¹ 13. aasta kutsest — Prantsuse sõjaväes liigitatakse kutsealuseid mitte sünniaasta, vaid mobiliseerimisaasta järgi. Tõlkija.

palju ühist Poitou lihava talupoja Lamuse'iga, kel on pungis põsed ja härja turi. Barque, kelle pikad koivad on risti ja põiki tallanud Pariisi tänavaid, kõneleb agulikeelt, mille rõhk erineb 8-ndast maakaitserügemendist tulnud „põhjakate“ pea-aegu belgialikust laulvast kõneviisist või kõlavast hääldamisest, mida meie vestlustesse tõid 144-nda mehed, kes panevad silbid kõmama nagu tänavakivid, või lõpuks murdest, mida kuuleb 124-ndast tulnud overnlaste seas, kes kangekaelselt moodustavad eri rühmitusi nagu sipelgad, kes tõmbavad üksteist ligi...

Mäletan esimest lauset, millega end esitles naljahammas Tirette: „Mina, mu lapsed, olen Clichy-la-Garenne'ist! Kes pakub rohkem?“ Ja Paradis' esimest kaeblust, mis meid lähendas: „Nad irvitavad mu üle, sest olen Morvandiau'st...“

Meie ametid? Kui kokku võtta, siis pisut kõike. Kes me olime neil hääbunud aegadel, kui meil oli veel oma koht elus, kui me polnud veel matnud oma saatust nende mutimullahunnikute alla, mida vihm ja pommitamine lammutavad ning mida ikka uuesti tuleb üles ehitada? Enamikus põlluharijad ja töölised. Lamuse oli talusulane, Paradis veovoorimees. Cadilhac, kelle lapsekiiver istub kõikudes terava kolba otsas (Tirette'i ütluse järgi nagu kuppel kellatornil), on maaomanik. Isa Blaire pidas renditalu Brie's. Kaupluse käskjalg Barque tegi oma jalgrattal kaelamurdvaid trikke Pariisi trammide ja taksode vahel, sõimates meisterlikult, nagu ta ise ütleb, jalakäijate hirmunud kanakarja tänavail ja platsidel. Vaikiv ja korralik avameelse vaatega kapral Bertrand, kes alati hoidub pisut eraldi ja kel on ilus mehine kuju, oli meistriks ühes kartonaažitöökojas. Tirloir võõpas sõidukeid ilma urisemata, nagu kinnitatakse. Tulacque oli kõrtsmik Trône'i väravate juures ning maheda ja kahvatu näoga Eudore pidas kohvipoodi kusagil maantee ääres, mitte väga kaugel praegusest rindest; loomulikult on see ettevõtte pommitamise all rängasti kannatanud, sest Eudore'il ei vea, seda teavad kõik. Mesnil André, kes on säilitanud veel midagi väarikusetaolist ja harjab hoolikalt juukseid, müüs ühel suurel väljakul soodat ja muid tõhusaid spetsiaalravimeid; ta vend Joseph müüs ühes raudteejaamas ajalehti ja illustreeritud romaane. Samal ajal aga sealt hoopis eemal, Lyonis, õiendas Cocon, too prillikandja arvutusmasin, agaralt mustas tööpluusis ja tinatolmust hiilgavate kätega ühe rauakaupluse leti taga, Bécuwe Adolphe

ja Poterloo aga tuhnisid puhtest peale Põhja-Prantsusmaa kivisöökaevandustes, vedades kaasas oma kaevurilambi vaevalist helki.

On neid, kelle amet ei tule kunagi meelde, keda ikka vahetad kellegi teisega, ja on maanteehulkureid, kes oma sandikotis kandsid korraga kümne ameti kogemusi, arvestamata Pépin'i, kel polnud ühtki ametit (teatakse vaid seda, et ta kolme kuu eest, pärast paranemist, abiellus väeosa jaotuspunktis... et saada mobiliseeritute naiste jaoks määratud toetusraha...).

Ei ainustki haritlast nende seas, kes mind ümbritsevad. Kooliõpetajad on kompaniis allohvitserideks või sanitarideks. Üks maristide sekki¹ palvevend on seersant rügemendi sanitaarteenistuses; üks tenor on jalgratturiks rügemendi arsti juures; üks advokaat on koloneli kirjutajaks; üks rantjee kraami-vooril varustusteenistuses kapraliks. Meie juures pole ühtki säärast. Meie oleme rindevõitlejad. Ei ole peaaegu ühtki vaimutegelast, kunstnikku või rikast, kes selle sõja ajal oleks usaldanud tulla laskeavade juurde, ehk olgu siis möödaminnes või kuldpaeltga mütsis. Jah, on tõsi, et me erineme põhjalikult üksteisest. Ent sellest hoolimata sarnaneme üksteisega.

Vaatamata ea, päritolu, hariduse ja ühiskondliku seisundi erinevustele ning kõigele sellele, mis omal ajal oli, vaatamata kuristikele, mis meid kunagi lahutasid, oleme suurtes joontes ühesugused. Sama toores koor katab või paljastab samu kombeid, samu harjumusi, tagasi ürgsesse olukorda heidetud inimeste ühesugust lihtsustunud iseloomu.

Üks ning sama kõneviis, milles töötubade ja kasarmute argoo on segunenud murrakutega ja mis on võrstsitatud mõningate uudissõnadega, sulatab meid kuidagi veidralt nagu mingi soust sellesse tihedasse inimhulka, mis juba palju kuid voolab kokku tervelt Prantsusmaalt, et kuhjuda kirdesse.

Ja et vältimatu saatus on meid kord juba ühtekokku heitnud ning et too määratu sündmustevool on surunud meid vastu tahtmist samale tasemele, siis oleme paratamatult sunnitud nädal-nädalalt ja kuu-kuult muutuma üha enam üksteise sarnaseks. Ühiselu kohutav surutus pigistab meid kokku, kohandab meid ja sulatab üksteisesse. See on nagu mingi saatuslik

¹ Maristide selts — 1816. a. Bordeaux's asutatud vaimulik vennaskond (*Société de Marie*), mis tegeles peamiselt noorsoo kasvatamisega. Tõlkija.

nakkus. Iga sõdur on lõpuks nii täielikult teise taoline, et selle sarnasuse nägemiseks ei tarvitse neid vaadata eemalt, neist kaugustest, kust me paistame vaid terakestena tasandikul vee-revas tolmus.

*

Ootame. Väsinud istumisest, tõuseme püsti. Liikmed sirutuvad praguneva puu ragina ja vanade hingede kääksumisega; — niiskus roostetab inimesi nagu püssegi, küll aeglasemalt, kuid seda põhjalikumalt. Ja uuesti, teises asendis, asutakse ootama.

Sõjaolukorras oodatakse alati. Oleme muutunud ootamis-masinaiks.

Sedapuhku ootame suppi. Seejärel kirju. Kuid iga asi omal ajal: kui leem on söödud, siis hakatakse mõtlema kirjadele. Pärast seda asutakse ootama midagi muud.

Nälg ja janu on ägedad vaistud, mis mõjustavad võimsalt mu kaaslaste vaimu. Kuna leem hilineb, hakkavad nad kaebama ja vihastama. Toidu- ja joogivajadus purskab nende suust nurinana:

„Juba kaheksa! Mis pagan küll selle supilobiga lahti on, et seda ikka veel ei tooda?“

„Ja mul hambad eilsest saadik varnas,“ toriseb Lamuse, kelle silmad on niisked toiduhimust ja kelle põski katavad veinivärvi laigud.

Rahulolematus teravneb iga minutiga.

„Teadagi, et Plumet pumpas mu veinilähkri oma kõrisse. Küllap ta sinna teisigi kummutas ja põõnab nüüd, juua täis, kusagil kraavis.“

„See on kindel ja tõsi,“ toetab Marthereau.

„Puha sulid ja söödikud, kogu see majanduskomando!“ möirgab Tirloir. „Vastik tõug! Kõik nad on igavesed lakekrantsid ja päevavargad. Terved päevad aelevad meie seljaga, aga et õigeks ajaks kaevikusse ronida — selleks neil jaksu ei ole. Oi! Kui mina oleksin peremees, kupataksin nad kohe meie asemele kaevikusse, küllap nad siin juba higistama hakkaksid, need rasvamaod. Kõigepealt seaksin asja nii, et iga mees rühmast on kordamööda kokaks ja supivedajaks. Muudugi ainult need, kes tahavad... ja edasi...“

„Mina olen kindel,“ karjub Cocon, „et teised jäävad hiljaks tolle sea Pèpère'i pärast. Ta teeb seda meelega, pealegi

ei suuda vaene poiss hommikuti kuidagi oma sulgkoti alt välja pageda. Ta peab oma kümme tundi ära põõnema. Muidu haigutab see härra kogu päeva.

„Ma neile alles näitaksin!“ müristab Lamuse. „Küll te näeksite, kuidas ma talle tule hanna alla teeksin, kui ainult seal oleksin. Kõigepealt ärataksin ta paari jalahoobiga kolukese pihta, siis sikutaksin teda koibapidi...“

„Arvutasin kord välja,“ jätkab Cocon, „tal kulus 31-sest varjendist siiatulekuks seitse tundi nelikümmend seitse minutit; selleks on tegelikult vaja aga ainult viis tublit tundi ja mitte rohkem.“

Cocon on arvutusmasin. Ta armastab täpseid andmeid, ta on ahne nende järele. Olgu küsimus millest tahes, ta tuhnib ikka välja statistilisi andmeid, korjates neid putuka kannatlikkusega, ja esitab kõigile, kes soovivad kuulata. Praegu, mil ta vehkleb arvudega nagu sõjariistadega, virildub vihast ta kõhetu nägu, mis koosneb kuivadest nukkidest, kolmnurkadest ja nurkadest, mille peal asetseb prillide kaksiksõõr.

Ta ronib laskepingile, mis on tehtud sel ajal, kui see kaevik oli esimesel liinil, ja sirutab oma pea raevukalt üle kaevikurinnatise. Uhe maad riivava längus kiire külmas valguses hiilgavad ta prillid ja nina otsas rippuv tilk teemandina.

„Pépère'ist ei maksa rääkidagi. Páris uskumatu, mis see aam endale päeva jooksul sisse võib kallata.“

Isa Blaire otse „suitseb“ oma nurgas. Ta tihedad valkjad luukammid rippuvad vurrud värisevad.

„Kas tead, mis ma sulle ütlen? Supimoonakad on just need kõige räpasemate tüüpide tüübid! „Midagi ma ei tee,“ „Sülitatan selle peale“ — see on nende alaline jutt. Uhesõnaga: üks siidivendade osatühi.“

„Üks sõnnik kõik,“ ohkab veendunult Eudore, kes märtri ilmega lamab lahtisi sui maas ja jälgib laisa pilguga Pépini, kes käib edasi-tagasi nagu hüään.

Vihkamisest hõõgub pahameel hilinejate vastu kasvab ja kasvab.

„Sõimumeister“ Tirloir õiendab kõige ägedamalt. Ta on oma sõiduvees. Teravate nuketega ergutab ta ümbritsevat vaenu:

„Kui nad vähemalt midagi tõesti söödavat tooksid, aga muidugi tuleb meil jällegi mõni roppus nahka parkida.“

„Kas mäletate, sõbrad, mis liha nad meile eile ette andsid? Oli see vast kõva, kõva kui käiakivi. Ja see pidavat olema härjabiiifsteek! Mitte härja-, vaid saapatalla-biiifsteek! Ütlesin poistele: „Ettevaatust! Ärge närige liiga ahnelt — murrate veel klahvistiku, kui kingsepp on tallast mõne naela välja tõmbamata jätnud!““

Teises olukorras oleks endise rändkinojuhataja Tirette'i turuvaimukus kõiki naerma ajanud, kuid praegu on meeleolu liiga ärev ja selle seletuse kajaks on ainult üldine urin.

„Et sa teinekord liiga kõva toidu üle kaebama ei hakkaks, siis topitakse sulle kõhtu midagi pehmemat — õgi käsna, millel pole mingit maiku, või vahi pudruhautist. Kui oled selle nahka pistnud, siis on sama hea, nagu oleksid pool liitrit vett joonud, ei mingisugust vahet.“

„Kogu selles värgis, mis siin antakse,“ ütleb Lamuse, „pole midagi toekat, see ei seisa kõhus. Arvad, et oled enda täis toppinud, aga tõeliselt on su paun tühi. Ja nii sa pikapeale kärvadki lihtsalt toidupuudusest.“

„Järgmine kord,“ kisendab kannatuse kaotanud Biquet, „küsin end vanamehe jutule ja ütlen talle: „Härra kapten...!““

„Mina aga,“ ütleb Barque, „kuulutan enda haigeks ja ütlen siis: „Härra doktor...!““

„Tee, mis sa teed, kasu pole sest ühtigi. Rindemeeste kurnamises on nad kõik ühel nõul.“

„Ütlen sulle — nad tahavad meie nahka.“

„Karakaga on sama lugu. Kaevikus on meil õigus viina saada — kuskil on see otsustatud, kus ja millal, seda ma ei tea, aga ma tean, et on, — ja nüüd oleme juba kolm päeva siin, aga viina tilgub meile ainult hangu otsast.“

„Oh seda risti ja viletsust!“

*

„Supikatel tuleb!“ teatab sõdur, kes valvas käänakul.

„On ka viimane aeg!“

Ja kaebuste äge maru vaibub jalamaid nagu nõiduse väel. Näen, kuidas nende viha muutub äkki rahulduseks.

Hingeldades ja higist leemendavate nägudega asetab kolm toimkondlast meie ette maha mitu suurt mannergut, petrooleuminõu, kaks presendist ämbrit ja vardatäie ümaraid saiu.

Vastu kaevikuseina toetudes pühivad nad taskurätikutega või käistega näolt higi. Näen, kuidas Cocon läheneb naeratades Pèpère'ile; ta on unustanud solvangud, millega ta tema äsja üle külvab, ja sirutab käe pudeliterivi poole, mis paisutab Pèpère'i keha nagu mingi päästevöö.

„Mis meile täna hamba alla antakse?“

„Seal see on,“ vastab puiklevalt teine toimkonnamees.

Kogemused on talle õpetanud, et toidukaardi avaldamine põhjustab alati kibedaid pettumusi.

Ja ikka veel hingeldades hakkab ta kiruma teekonna pikkuse ja raskuste üle:

„Igal pool vedeleb rängalt inimesi! Rahvasumm nagu Araabia turul, katsu sealt läbi pugeda! Vahel suru end õhukeseks nagu plärupaber, ja siis tuleb veel mõni ütleva, et köögis on ainult siidivedajad...“

Noh, tema isiklikult oleks sada tuhat korda meelsamini kompaniiga kaevikus, käiks vahiteenistuses ja tööl, selle asemel et pidada seda põrgulikku ametit kaks korda ööpäeva jooksul!

Paradis on mannergute kaasi kergitanud ja anumate sisu uurinud.

„Oad õlis, kõva liha, leemeliru ja kohvilõrts. See on kõik!“

„Kuradi kurat, ja vein?“ kriiskab Tulacque.

Ta ässitab seltsimehi.

„Tulge vaadake, poisid! See juba on liig! Nad kaanivad kogu veini ise ära.“

Janused jooksevad vihaste nägudega kokku.

„Neetud sitavaresed!“ hüüavad hinge põhjani pettunud mehed.

„Ja mis teie arvates selles lähkris on?“ ütleb üks toimkondlastest, ikka veel punane ja higine, osutades jalaga üht ämbrit.

„Õige,“ sõnab Paradis, „ma eksisin: veini on.“

„Sihuke tobu!“ lausub üks toidutooja, kehitab õlgu ja heidab talle sõnuseletamatult põlastava pilgu. „Pista enesele lehmaprillid ette, kui muidu ei näe.“

Ja lisab siis:

„Veerand liitrit mehe peale... Võib-olla raasuke vähem, sest Metsa Kaevikus tõukas mulle üks tubakas külge ja paar tilka läikis maha... Tuhataja tuline!“ ruttab ta lisama valjemalt. „Kui mul poleks seda koormat olnud, oleksin talle

virutanud nihukese hoobi tagumikku, et oleks mäletanud. Aga see elajas kadus ahvikiirusega!“

Ent hoolimata sellest veenvast seletusest teeb ta ettevaatlikult minekut. Tänu ülestunnistusele veiniannuse vähenemise kohta sajab talle igast küljest järele needmisi, täis põlglikke vihjeid ta aususele ja kainusele.

Mehed tormavad sellegipärast söögi kallale. Süüakse püsti, kükitades, põlvili, istudes mõne mannergu otsas või varjendist välja tõstetud seljakotil, isegi maas lebades, selg mullas, olles möödaminejaile tülik, söimates ja ise söimata saades. Peale üksikute vandesõnade ja tavaliste näakluste ei räägita midagi, sest esialgu ollakse tegevuses söömisega, suud ja suuümbrus rasvased kui püssilukud.

Nad on rahul.

Niipea kui lõualuud korraks peatuvad, heidetakse rõvedaid nalju. Tõugeldakse ja karjutakse üksteisest üle, et mõnd naljasõna vahele poetada. Naeratab Farfadet'gi, too habras linnaametnik, kes esialgu püsis meie seas nii korralikuna ja puhkana, et teda peeti välismaalaseks või paranevaks haigeks. Näen, kuidas rebeneb laiaks naeratuseks Lamuse'i ninaalune tomat, kuna ta rõõm nõrgub pisaraina silmist. Poterloo roosa pujeng puhkeb jälle õitsema, isa Blaire'i kortsud värisuvad mõnutundest, kui ta püsti tõuseb ja oma peanupu õieli ajab, veheldes lühikese kõhna kehakesega, mis on nagu varreks ta rippuvaile hiigelvurrudele. Isegi Coconi väike vilets kortsunud nägu on selginud.

*

„Kas kohvilaket ei soendatagi?“ küsib Bécuwe.

„Millega, kas pealepuhumisega?“

Bécuwe, kes armastab kuuma kohvi, ütleb:

„Jätke see minu mureks. See ka mõni asi! Tehke ainult siia väike kolle ja hark täagituppest. Tean, kust saab puid. Lõikan sealt pussiga paraja kämblataie laaste. Saate näha, kuidas ta mul susisema lööb.“

Ta läheb põletuspuude jahile.

Kohvi oodates keeratakse plärud ette ja topitakse piibud.

Tõmmatakse tubakakotid välja. Mõnel on poest ostetud nahk- või kummikott. Kuid neid on vähe. Biquet võtab tubakat sokist, mis on ülevalt nõõriga kinni seotud. Suurem osa

kasutab aga gaasikaitsekotti¹, mis on vee- ja õhukindlast riidest ja eriti sobiv juurtubaka või narmastubaka hoidmiseks, kuid on ka neid, kes kobavad näputäie lihtsalt oma sinelitasku põhjast.

Suitsetajad sülitavad kaares ümber varjendi, kus leiab ulualust suurem osa mehi meie rühmast, ja katavad nikotiinist kollase süljega sissekäiguesise, kuhu toetume käte ja põlvedega, kui oma urkasse laskume või sealt välja ronime.

Kuid kel jätkuks tähelepanu sellele pisiasjale?

*

Marthereau naise kirja puhul kõneldakse praegu toiduaineist.

„Eit kirjutas mulle,“ ütleb Marthereau. „Teate ka, kui palju meie pool elus nuumsiga nüüd maksab?“

... Maiandusliku küsimuse arutamine taganeb äkki ägeda riiu eest Pépini ja Tulacque'i vahel.

Nad on juba vängemaid sõimusõnu vahetanud, kui kuuldu:

„Ma sülitän kõigele, mis sa mulle ütlesid ja ütle mata jätsid. Pea lõuad!“

„See on minu asi, kas ma neid pean või mitte, sa kuradi raibel!“

„Küll kolmekilone rusikas su suule prundi ette paneb!“

„Ei tea, kellele!“

„Noh eks katsu! Põnnad!“

Nad kobrutavad vihast, kiristavad hambaid ja lähenevad teineteisele. Tulacque pigistab rusikas oma eelajaloolist kirvest, kuna ta kõõrdsilmad pilluvad sädemeid. Teine, kahvatu, rohekate silmadega, võllaroa näoga, mõtleb ilmselt oma pusile.

Lamuse asetab oma lapsepeasuuruse rahutoojakäe ja oma vereva näo meeste vahele, kes teineteist pilkudega rabavad ja sõnadega puruks kisuvad.

„No-noh, poisid, ärge hakake end sandiks tegema. Sellest oleks kahju!“

Teisedki astuvad vahele ja vastased lahutatakse, kuid nad

¹ Gaasikaitsekott — Esimese maailmasõja algaastail ei tuntud veel gaasimaski, selle aset täitis kotike kurnainetega, mis seoti suu ja nina ette. Tõlkija.

heidavad teineteisele seltsimeeste vahelt ikka veel verejanulisi pilke.

Pépin nämmutab oma viimaseid sõimusõnu sapise ja vihast vabiseva rõhuga:

„Röövel, kõrilõikaja, kaabakas! Oota aga, ega see sulle veel kingitud ole!“

Tulacque omakorda tühjendab südame lähimale sõdurile:

„Tattnina niisugune! Vaatasid teda? Tead, siin tuleb kokku puutuda kõiksugu tüüpidega, kellest ei tea, kes nad on. Ollakse tuttavad, aga ometi ei tunta üksteist. Kui see seal tahab kakelda, siis sattus ta just parajale mehele. Saad veel näha, kuidas ma tal ühel päeval molu sisse löön. Kannata!“

Samal ajal algab taas vestlus ja vaibuvad tüli viimased järelkajad.

„Iga päev üks ja seesama,“ ütleb mulle Paradis. „Eile kipus Plaisance iga hinna eest Fumex'ile vastu lõugu virutama, ei teagi õieti miks, vist oopiumipillide pärast. Kord ähvardab üks ühte, kord teine teist läbi pista. Kas tõesti muutume loomastarnasteks ainult seetõttu, et elame nagu loomad?“

„Neid mehi ei saa tõsiselt võtta,“ väidab Lamuse, „nad on poisikesed.“

„Seda küll, aga inimesed ikkagi.“

*

Päev jõuab edasi. Läbi maad katva udu on tunginud natuke rohkem valgust. Aga ilm on endiselt pilvine ja pöördub vihmale. Veeaur tiheneb ja laskub madalamale. Tibutab uduvihma. Tuul toob lootusetu aeglusega meie kohale oma suure niiske tühjuse. Udu ja vihmapiisad immutavad kõike ja muudavad kõik tuhniks, — isegi Lamuse'i põskede punase andri-noopoli ja Tulacque'i sidrunkollase soomuse. Vesi kustutab me rinnast elava rõõmu, millega toit meid täitis. Vaateväli on ahenenud. Tihedalt maa, selle surmavälja kohal lasub kurb taevaväli.

Seisame paigal ilma tegevuseta, nagu oleksime siia istutatud. Täna kujuneb raskeks venitada päeva õhtuni, surmata pealelõunast aega. Lõdiseme, meil on halb; tammume paigal nagu loomakari sulus.

Cocon selgitab oma naabrile meie kaevikute paigutust ja hargnemist. Ta on näinud üht juhtplaani ja teinud arvutusi.

Meie rügemendi piirkonnas on viisteistkümmend liini Prantsuse kaevikuid. Mõned on maha jäetud, rohtunud ja peaaegu kinni varisenud; teised on korras hoitud ja mehi täis. Need rööbiti jooksvad kaevikud on ühendatud loendamatute jooksu-kraavidega, mis looklevad ja teevad haake nagu vanad linna-tänavad. Kaevikute võrk on palju tihedam kui arvasime meie, kes elame seal sees. Meie armee kahekümneviiekilomeetrise rindelõigu pikkusele tuleb arvestada tuhat kilomeetrit maasse kaevatud liine: kaevikuid, sappe¹, ühenduskäike. Ja Prantsuse sõjavägi koosneb kümnest armeest. Niisiis on prantslaste poolel umbes kümme tuhat kilomeetrit kaevikuid ja sakslaste poolel niisama palju... Ja Prantsuse rinne moodustab ligikaudu ainult ühe kaheksandiku kõigist rinnetest maakeral.

Nii kõneleb Cocon ja lõpetab naabri poole pöördudes:

„Näed nüüd, kui tühised oleme meie selles kõiges.“

Vaene Barque — tal on agulilapse veretu nägu, mida rõhutab ruuge kitsehabe ja tähistab hüüdmärgina laubal ripnev juuksetukk — laseb pea norgu.

„Tõsi jah, kui mõtlema hakata, siis ei tähenda üks sõdur — või isegi mitu sõdurit — mitte kui midagi kogu selle suure hulga seas; tunned end ses inimeste ja asjade uputuses nii otsatult kadununa, uppununa, justkui üksik veretilk.“

Barque ohkab ja vaikib. Vestluse lõppemisel on kuulda osake loost, mida jutustatakse poolsosinal:

„Ta tuli kahe hobusega. Bssss... mürisk! Jäi järele ainult üks hobune...“

„Igav on,“ ütleb Volpatte.

„Pole midagi, peame vastu!“ pomiseb Barque.

„Peab!“ ütleb Paradis.

„Miks?“ küsib Marthereau kahtlevalt.

„Mis siin põhjust otsida, lihtsalt peab.“

„Põhjus on siiski olemas,“ lausub Cocon. „Isegi mitu põhjust.“

„Lõuad! Parema, kui neid ei oleks, niikuinii peame vastu pidama.“

„Mis muud,“ tähendab tuimalt Blaire, kes ei kaota kunagi juhust, et korrutada oma armastatud lauset, „mis muud, kui et nad tahavad meie nahka!“

¹ Sapp (it. k. zappa) — miinikäik, kaevik või maa-alune käik vaenlase positsioonidele lähenemiseks. Tõlkija.

„Algul mõtlesin paljude asjade üle,“ ütleb Tirette, „arutasin ja kalkuleerisin. Nüüd ma ei mõtle üldse enam.“

„Mina ka mitte.“

„Mina ka mitte.“

„Mina pole seda katsunudki.“

„Sa polegi siis nii loll, kui välja näed, täikrae,“ ütleb André oma terava ja pilkava häälega.

Teine tunneb end kuidagi meelitatuna ja täiendab oma mõtet:

„Kõigepealt, sa ei võigi midagi teada sellest, mida sa ei tea.“

„Teada on tarvis ainult ühtainust asja, seda, et bošid on meie maal, et nad on siin juuri ajanud, ja et neid ei tohi edasi lasta, et nad tuleb kord välja ajada! Ja mida varem, seda parem,“ ütleb kapral Bertrand.

„Ja-jah, neil tuleb tallad kuumaks kütta, see on õige! Mis sest muidu välja tuleks? Ei maksa oma nuppu muudele asjadele mõtlemisega üldse vaevatagi. Ainult et see venib pikale.“

„Ah, et sarvik neid sööks!“ hüüab Fouillade.

„Mina ei nurise enam,“ ütleb Barque. „Algul kargas mul hing kõigi vastu täis, kirusin tagalamehi, eraisikuid, elanikke ja viilijaid. Jah, ma kirusin, aga see oli sõja algul. Ma olin noor. Nüüd võtan asju mõistlikumalt.“

„Neid võib ainult ühtviisi võtta — nii, nagu nad tulevad!“

„Tõepoolest! Muidu lähed hulluks. Oleme juba selletagi küllalt tobedad, eks ole, Firmin?“

Volpatte noogutab sügavasti veendunult pead, sülgab ja vaatleb siis tähelepanelikult ja üksisilmi oma sülge.

„Mis sest rääkida!“ toetab teda Barque.

„Ei maksa kaugele ette vaadata. Tuleb elada päevast päeva, isegi tunnist tundi, kui saad.“

„Selge, vana tobu! Tuleb teha, mis kästakse, kuni meile ükskord öeldakse: laske jalga!“

„Nii see on,“ haigutab Mesnil Joseph.

Päevitanud, pargitud ja tolmust sööbinud näod väljendavad sõnatut nõustumist ja vaikivad. Kindlasti on see arvamus sõjast ühine kõigile meeste, kes poolteise aasta eest tulid igast maanurgast, et kuhjuda piirile. Nad loobuvad mõistmisest ja loobuvad olemast nemad ise; nad loodavad mitte surra ja võitlevad, et elada võimalikult paremini.

„Kohust peab täitma, aga ka nahka tuleb hoida,” ütleb Barque poris aeglaselt edasi-tagasi tammudes.

*

„Selge!” rõhutab Tulacque. „Kui sa ennast ise sest supist välja ei vea, siis teised seda sinu eest ammugi ei tee. Ära loodagi!”

„Pole veel sündinud niisugust inimest, kes teise eest südant valutaks.”

„Sõjas on igaüks iseenda eest väljas!”

„Muidugi, muidugi.”

Vaikus. Siis manavad mehed oma viletsuse sügavusest esile mõnusaid mälestusi.

„Kõik see pole midagi selle hea elu kõrval, mis meil Soissons'is oli,” alustab Barque.

„Oi sa pagan küll!”

Kadunud paradiisi helk paneb meeste silmad särama. See näib kuldavat nende pundunud ja külmast õhetavaid nägusidki.

„Oli see alles pidu!” ohkab Tirloir, kes katkestab mõltsikult enda sügamise ja vaatab kaugele üle kaevikurinnatise.

„Pažana pihta! Kogu see peaaegu evakueeritud linn kuulus tervena meile! Majad vooditega...”

„Kapid!”

„Keldrid!”

Seda meenutades lähevad Lamuse'i silmad niiskeks, nagu lööb õitsele ja süda muutub raskeks.

„Kas jäite sinna kauaks?” küsib Cadilhac, kes tuli hiljem koos overnlaste täiendusega.

„Mitmeks kuuks...”

Peaaegu vaibunud vestlus elustub uuesti küllusaja mälestuste tugevas leegitsuses.

„Sõdurid vehkisid seal kanakarja järel joosta,” kõneleb Paradis nagu unes, „ja tulid öökorterisse tagasi, kanad seotud kere ümber ja küülik kummagi kaenla all. Laenasime need mõnelt eidelt või taadikeselt, keda me polnud kunagi näinud ega saagi kunagi näha.”

Mõeldakse kana ja jänese ammu ununenud maitsele.

„Oli ka asju, mille eest maksti. Raha veeres seal kiiresti läbi sõrmede, võid uskuda. Tol ajal olime veel rikkad.”

„Sajad tuhanded frangid lasksime lendu.”

„Jah, miljonid. Päevad läbi käis pillerkaar. Sul pole niisugusest asjast aimugi. Üks püha teise peale.”

„Usu või ära usu,” ütleb Blaire Cadilhacile, „aga kõige selle juures — nagu siin ja igal pool, kuhu me satume — oli tuld meil kõige vähem. Selle järele pidi jooksuma, seda pidi otsima ja selle kallal pidi vaeva nägema. Oi, vana, küll sai sibada tule järele!”

„Olime korteris majandusrühma juures. Kokaks oli seal suur Martin César. Vaat see oli alles mees puid muretsema.”

„Tjah! Tema oli tõeline äss! Pole midagi ütelda, oma värki ta tundis.”

„Alati oli tal tuli köögis, alati. Teised kokad lippasid ringi, kaelad õieli, ja soigusid, et neil pole puupulka ega sõetera, aga temal oli alati tuld. Kui enam pinnuotsagi ei olnud, ütles ta: „Ära muretse, küll ma hakkama saan.” Ja saigi; see ei võtnud tal palju aega.”

„Vahel ta soolas ka üle, seda peab ütlema. Kui ma teda esimest korda köögis nägin, arva, mis ta siis oma paja all põletas? Viulit! Oli selle majast leidnud...”

„See on siiski sigadus,” ütleb Mesnil André. „Tean muidugi, et viulist pole kes teab mis kasu, aga siiski...”

„Mõnikord küttis ta biljardiköödega. Sain endale veel õigel ajal ühe kõrvale toimetada, et sellest jalutuskeppi teha. Ülejäänud läksid kõik tulle. Seejärel põletas ta salaja mahagonipuust salongi-tugitoolid. Ta raius ja lõhkus need peeneks öösiti, muidu ehk oleks mõnel ülemusel ütlemist olnud...”

„Ta ei pidanud piiri,” ütleb Pépin. „... meie kütsime ühe vana mööblikoluga oma ahju yüsteist päeva.”

„Mispärast meil siis ka kunagi midagi ei ole? Leent tuleb keeta, aga puid ei ole, sütt ei ole. Pärast toiduainete väljajagamist seisad tühjade kätega oma lännikute ees — semud ei tee sust väljagi, aga kui süüa ei saa, siis sõimavad sul naha täis. Noh, mis sa hing hädaga teed?”

„Ega's meie ei nurise. Amet nõuab.”

„Kas ohvitserid vuntsi ei karanud, kui te kraami sisse virutasite?”

„Tegid ise sedasama! Ja kuidas veel! Mäletad, Desmaisons, kuidas leitnant Virvin ühe keldri ukse kirvega sisse lõi? Üks sõdur juhtus nägema ja Virvin andis talle ukse põletuspuudeks, et pidagu nokk kinni.”

„Ja siis too vaene varustusohvitser Saladin! Sattusime peale, kui ta varavalgel ühest keldrist välja ronis, kaks pudelit valget veini kummagi kaenla all. Justkui lapsehoidja nelja imikuga. Et ta ära tunti, ei aidanud mehikesel muud, kui ronis tagasi veinikaevandusse ja jagas pudeleid igaühele. Kapral Bertrand ei tahtnud veel juua; tema on ju põhimõtetega mees. Mäletad, va juppvorst?”

„Kus ta nüüd on, see kokk, kes alati tuld leidis?” küsib Cadilhac.

„Surnud. Pomm kukkus katlasse. Temal polnud viga midagi, aga ära suri teine ikkagi — ehmatusest, kui nägi, kuidas tema makaronid õhku lendasid, jalad ülespidi. Tohter ütles, et südamekramp. Tal oli nõrk süda; ainult puude alal oli kõva mees. Ta maeti kenasti maha. Puusärk tehti põrandaparketist; parketilauad löödi kokku pildinaeltega, naelad taoti kirstu sisse telliskiviga. Kui teda välja kanti, ütlesin endamisi: „Tema õnn, et ära suri. Kui ta seda oleks näinud, poleks ta ilalgi rahu saanud, et tal pähe ei tulnud parketilaudadest tuld teha.“ Ah seda vembumeest, seda põrsapoega küll!”

„Seltsimehe seljas on hea liugu lasta,” filosoferib Volpatte. „Kui sa toimkonnast kõrvale viilid, või hea suutäie näppad, või sooja otsa peale saad, siis on teised need, kes kannatavad.”

„Mina,” ütleb Lamuse, „olen mitugi korda rängasti kaevikusse mineku vastu punninud, ja neid-kordi, kui ma sellest kõrvale olen viilinud, ei maksa lugedagi. Selle vastu ma ei vaidle. Aga kui sõbrad hädaohus on, siis ma enam ei viili ega hoia kõrvale. Unustan, et olen sõjamees, unustan kõik. Siis näen ainult oma mehi ja löön kaasa. Aga muidu, vennas, oma nahk on ikka kõige lähemal.”

Lamuse'i jutt pole tühine sõnakõlksutamine. Ta on tõepoolest meister oma nahka hoidma, aga ometi on ta päästnud seltsimeeste elusid, haavatuid püssitule all lahinguväljalt ära toonud.

Ta seletab seda ilma hooplemata:

„Olime kõik rohu sees siruli. Täristati... trahh-rah-rah! Viu-viu!... Kui nägin, et nad pihta said, hüppasin püsti, kuigi mulle lõuati: „Pikali!” Ma ei saanud neid niiviisi sinna jätta. Ega see mingi kangelastegu olnud, sest teisiti ma ei saanud.”

Peaaegu iga poisi arvel rühmas on mõni sõjaline kangelastegu ja sõjaristid ehivad nende rinda.

„Mina,” ütleb Biquet, „pole prantslasi päästnud, aga bošše olen ma küll kinni nabinud.”

Mairünnakute ajal jooksis ta ette, kadus nagu täpe kaugusse ja tuli tagasi nelja raudkübaras sakslasega.

„Mina olen neid tapnud,” ütleb Tulacque.

Kahe kuu eest reastas ta uhke edevusega üheksa sakslase laipa vallutatud kaeviku ette.

„Aga,” jätkab ta, „kõige rohkem vihkan ma saksa ohvitseri!”

„Ah, neid elajaid!”

Mitu meest hüüavad seda korraga sügavast hingepõhjast.

„Räägitakse, et saksa tõug on üks närune tõug,” ütleb Tirloir. „Kui rindemehi vaadata, siis ei tea, kas see on tõsi. Vahest veetakse meid selleski asjas ninapidi. Võib-olla on nad üsna samasugused inimesed nagu meie.”

„Küllap nad ongi samasugused kui meie,” sõnab Eudore.

„Pole see nii kindel ühtigi...” hüüab Cocon.

„Meestega on asi igatahes lahtine,” jätkab Tirloir, „aga saksa ohvitserid — ei, ei, ei! Need ei ole inimesed, need on koletised. See on tõesti isevärki räpane söödikutõug. Võid kindel olla, et see ongi sõjabatsill. Peab lähedalt nägema neid jõledaid kivise näoga isandaid — kiitsakad kui oaridvad, vasikapead otsas.”

„Või paksud kui tõrred, aga ussipeaga.”

Tirloir jätkab:

„Nägin kord üht vangi, kui kuskilt ülesande täitmiselt tagasi tulim. Ilge elajas! Oli teine preisi kolonel, kuulu järgi vürst, kuldvapp rihmadel. Kui teda kaevikusse taheti viia, ei liikunud ta paigastki. Pirtsutas: teda oli julgetud puudutada! Ja küll kõõritas upsakalt igaühe peale alla. Mõtlesin siis: „Oota, küll ma panen su veel korisema.” Hiilisin talle tasapisi selja taha, võtsin hoogu ja virutasin kõigest jõust hoobi tagumikku. Kukkus teine poollämbunult maha.”

„Lämbunult?”

„Jah, tulise viha pärast, kui asjaloost aru sai; noh, et tema ohvitseri ja aadlimehe tagumikku oli lihtsa sõduri rautatud saabas sisse sõitnud. Pistis lõugama nagu naine ja vehkis kätega kui langetõbine...”

„Ma ei ole paha inimene,” ütleb Blaire. „Mul on jõmpsi-kad, ja kodus on püsti rist, kui pean tuttavat siga veristama, aga sihukestel puuriksin ma küll vatsa täägiga läbi.”

„Mina kä!“

„Pealegi ärge unustage,“ sõnab Pépin, „et neil on hõbe-kaaned¹ nupu otsas ja püstolid, mida võid sajalise eest maha müüa, kui tahad, ja prismabinoklid, mille hinda ei teagi. Küll on häda! Kui palju häid otsi ma lasksin sõja algul raisku minna! Olin siis pururumal. Noh, see oli mulle paras. Aga ära karda: hõbekiivri ma saan. Pane kõrva taha — vannun sulle, et toon ära ühe hõbekiivri. Ma ei lepi üksi mõne Villemi ohvitseri naha nülkimisega, tahan kogu ta kraamikupatust. Ära karda, küllap oskan selle endale sokutada, enne kui sõda lõpeb.“

„Sa usud siis, et sõda lõpeb?“ küsib keegi.

„Ära sa sellepärast muretsel!“ vastab teine.

*

Samal ajal tekib meist paremal mingi kära ja äkki näeme lähenevat salka omavahel kõnelevaid inimesi — tumeda ja eredavärvilisi kogusid läbisegi.

„Mis see's on?“

Biquet on läinud ette luurele; ta tuleb tagasi ja näitab põid-laga üle öla kirjulaigulise salga poole:

„Hei, poisid, ajage silmad pärani! Rahvast tuli.“

„Rahvast?“

„Muidugi. Härrased, noh! Tsiivilvurled staabiohvitseri-dega.“

„Eraisikud! Kui nad aga vastu peavad!“

Need on pühitsetud sõnad. Nad ajavad naerma, kuigi neid on sada korda kuulnud, ja sõdur moonutab kas põhjendatult või ülekohtuselt nende loomulikku tähendust, võttes neid kui pilget oma puuduse- ja ohurikka elu pihta.

Kaks isikut tulevad meie poole, kaks isikut mantlite ja kep-pidega; kolmas on riidetatud jahimehena ning ehitud veluur-kübara ja kiikriga.

Neid saadavad ja juhivad õrnsinistes mundrites ohvitserid, pruunist või mustast lakknahast läikivate õlarihmadega.

Keegi kapten, kelle käsivarrel sädeleb kullaga tikitud ja kuldseid välgunooli kujutav siidkäeside, osutab laskepingile

¹ Hõbekaaned — saksa ohvitserid kandsid Esimese maailmasõja algaastail hõbenupuga kiivreid. Tõlkija.

ühes vanas laskepesas ja palub külalisi ülevaate saamiseks sel-lele astuda. Reisiülikonnas härra ronib oma vihmavarju abil üles.

Barque lausub:

„Kas oled näinud pühapäevakuues jaamaülemat, kes Põhja-vaksalis hooaja algul rikkale jahimehele teed juhatab esimese klassi kupeesse: „Astuge sisse, härra mõisnik!“ Noh tead ju, kui härrasrahvas oma uhiuutes hilpudes, rihmades ja iga-suguste plekitükkidega väljaehitult oma ahvitempe teeb ja oma kuketapmise riistadega eputab.“

Kolm või neli korratu varustusega sõdurit kadusid maa alla. Teised ei liigu paigast; nad on kui halvatud, isegi piibud kustuvad, kuuldu ainult ohvitseride ja nende külaliste vahe-lise vestluse kõminat.

„Kaevikuturistid,“ ütleb poolkuuldavalt Barque.

Siis sõnab ta kõvemini: „Keegi peaks neile ütlema: „Siit-kaudu, mu daamid ja härrad!““

„Tee, et sa kaod!“ sosistab talle Farfadet, kartes, et Barque oma suurte lõugadega äratav tähtsate isikute tähelepanu.

Mõned pead külaliste salgast pöörduvad meie poole. Keegi härra pehme kaabu ja lehviva kaelasidemega eraldub teis-test ja tuleb meie suunas. Tal on väike valge lõuahabe ja ta sarnaneb artistile. Talle järgneb teine mustas palitus; sel on must kõvakübar, must habe, valge kaelaside ja näpits-prillid.

„Vaata aga vaata!“ hüüatab esimene härra. „Need siis on need rindesõdurid. Tõepoolest, tõelised rindesõdurid.“

Ta läheneb meile veidi arglikult nagu loomaaias, ja siru-tab käe kõige lähemal seisjale, kohmakalt, nagu ulataks tüki-kese leiba elevandile.

„Heheel! Nad joovad kohvi,“ tähendab ta.

„Meie ütleme siin „liru“,“ õiendab keegi lobamokk.

„Kas maitseb hästi, sõbrad?“

Sõdurgi muutub araks kummalise ning eksootilise kohtamise mõjul, uriseb, naerab ja punastab. Härra ütleb:

„Heheel!“

Siis noogutab ta kergelt peaga ja eemaldub tagurpidi:

„Väga hea, väga hea, mu sõbrad. Te olete vaprad poisid.“

Eraisikute rõivastuse tagasihoidlikest värvidest ja sinna sekka puistatud eredaist sõjaväevärvidest kirju salk, mis mee-nutab geraaniumi ja hortensia õisi lillelava tumedal pinnal,

kõigub, möödub siis ja eemaldub vastassuunas. Kuuleme, kuidas üks ohvitser ütleb:

„Meil on veel palju vaadata, härrad ajakirjanikud.“

Kui hiilga seltskond on kadunud, vaatame üksteisele otsa. Need, kes olid auku pugenud, upitavad oma ülakeha jälle järk-järgult välja. Mehed toibuvad ja kehitavad õlgu.

„Need olid ajakirjanikud,“ ütleb Tirette.

„Ajakirjanikud?“

„Nojah, säherdused isandakesed, kes mõtlevad välja ajalehti. Teed näo, nagu oleks ma hiina keelt kõnelnud! Peab ju olema ka niisuguseid selle, kes ajalehti kirjutavad.“

„Nemad siis puistavadki meile puru silma?“ küsib Marthe-reau.

Barque hakkab falsetihäälega jutustama, teeseldes, nagu hoiaks ta paberit nina ees:

„Kroonprints on pärast sõjakäigu algul surmasaamist hull ja nüüd on tal kõik haigused, mis iganes soovite. Wilhelm sureb täna õhtul ja homme sureb uuesti. Sakslastel pole enam sõjamoona, nad näriavad puupulki, kõige autoriteetsemate arvestuste kohaselt ei suuda nad kauem vastu panna kui nädala lõpuni. Võime nad võita igal kellaajal, ilma püssi rihmalt võtmata. Ootame veel mõned päevad ainult sellepärast, et meil on kahju kaevikuelust lahkuda — neis on kole mugav olla: vesi, gaas ja dušid igal kaevikukorrusel. Ainuke häda, et talvel tükib liiga soe olema... Mis puutub austerlastesse, siis nende jõud on ammugi murtud, nad panevad veel ainult viguri pärast vastu...“ Nii kestab see juba viisteist kuud, ja ülemus ütleb oma paberimäärijaile:

„Hei, poisid! Pingutage! Katsuge kähku valmis saada, pole tähtis, mis te kokku vorbite, kui aga need neli neetud valget lehekülge saaks mustaks soperdada.“

„Nii see on!“ ütleb Fouillade.

„Kuule, kapral, sa naerad! Kas pole tõsi, mis nad ütlevad?“

„Eks natuke ole tõtt ka, aga te liialdate, poisid; ise oleksite esimesed lõõtsa lahti tõmbama, kui peaksite ajalehtedest ilma jääma... Kui lehemüüja tuleb, miks te siis kõik puha karjute: „Minule! Minule!“?“

„Ja mis see kõik sulle peaks korda minema!“ hüüab isa Blaire. „Ajased seal kokku pika jama ajalehtede kohta; mis see sinu asi on? Tee nagu mina — ära mõtlegi neile!“

„Õige jah! Aitab sellest lorient, pane teine plaat peale, eeslinägu!“

Üldine vestlus vaibub, tähelepanu katkeb ja hajub. Neli meest ühinevad kaardipartiiks, mis kestab seni, kui õhtupimeduses enam kaarte näha pole. Volpatte pingutab kinni püüda näppude vahelt libisenud sigaretipaberi-lehekest, mis tuules hüppeldes hõljub mööda kaevikurinnatist nagu püsimatu liblikas.

Cocon ja Tirette arutavad kasarmumälestusi. Sõjaväeteenistuse aastad on jätnud meeste hinge kustumatud muljed; see on rikkalik, alati värske ja ikka käepärast olev mälestustesalv, kust kümne, viieteistkümne või kahekümne aasta kestel ollakse harjunud vestlusaineid ammutama... Ja nüüdki kõneldakse veel kasarmust, kuigi juba poolteist aastat on igasuguses olukorras sõda peetud.

Kuulen osa vestlusest, ülejäänut aiman ise. Muide, endised ajateenijad pajatavad oma sõjaväelisest minevikust igavesest ajast igavesti samalaadilisi lookesi: jutustaja suleb oma tabavate ja julgete sõnadega pahatahtlikul allohvitseril suu. Tema julges, rääkis häälekalt ja mõjuvalt!... Üksikud killud kanduvad minuni:

„... Arvad sa, et ma kartma löin, kui Nenoil mulle seda ütles? Ei sinnapoolegi, vana. Poistel oli kõigil moka maas, aga mina põrutasin kõvasti: „Härra veltveebel,“ ütlesin mina, „see võib olla, aga...“ (järgneb lause, mis mul on ununenud). Tead, ta mitte ei kõssanudki, kui olin sedasi ütelnud. „Hästi, hästi,“ ütles ta jalga lastes, ja pärast seda oli ta minu vastu kui sulavõi.“

„Niisamuti oli mul Dodore'iga, veltuga 13-ndast, kui ma seal aega teenisin. Oli see alles nahk! Nüüd on ta valvuriks Panteonis. Mind ta ei sallinud silma otsaski. No siis ma...“

Ja igaüks pakib lahti oma isikliku ajalooliste ütluste pambu.

Nad on kõik ühesugused, aga nende seas pole ühtki, kes ei ütleks: „Mina pole niisugune kui teised.“

*

„Post!“

Postijagaja-allohvitser on pikk ja kehakas mees paksude sääremarjadega, mugavalt ja hoolikalt rõivastatud nagu sandarm.

Ta on halvas tujus. On antud uus korraldus — tal tuleb post iga päev koloneli komandopunkti viia. Ta põhjab seda korraldust, nagu oleks see ainuüksi tema vastu sihitud.

Kogu aeg sõimates kõneleb ta oma harjumuse kohaselt möödaminnes siiski ühe või teisega, samal ajal kapraleid posti järele hüüdes. Pahameelest hoolimata ei jäta ta enese teada kõiki neid uudiseid, millega ta on täis topitud. Kirjapakki nõolist vabastades jagab ta ühtlasi laiali ka oma suusõnaliste uudiste tagavara.

Kõigepealt ütleb ta, et viimases käskkirjas on sõnaselgelt keelatud peakottide kandmine.

„Kuulsid,“ sõnab Tirette Tirloirile, „pead nüüd oma ilusa peakoti lennata laskma.“

„Ei seda ole! Mina sest ei hooli, minusse see ei puutu,“ vastab peakotimees, kelle uhkus ja mugavus on ühtaegu manges.

„See on armeejuhataja käskkiri.“

„Siis andku armeejuhataja ka niisugune käskkiri, et enam ei sajak. Ma ei taha sellest kuuldagi!“

Enamik korraldusi, kui nad ei olegi nii erakordsed nagu see, saavad alati sellise vastuvõtu osaliseks ... enne kui nad täidetakse.

„Käskkirjas nõutakse ka habeme lõikamist,“ ütleb postitooja, „ja peakolude siledaks pügamist!“

„Sa oled päris soe, paksmagu!“ lausub Barque, kelle juuksekaht see punkt otseselt ähvardab. „Võid mürki võtta, et ma oma juukseid iialgi maha ei lõika.“

„Mis sa sellest mulle räägid. Lõika või ära lõika, mul üks kama kõik.“

Kindlate, kirjalike uudiste kõrval on teisi, suuremaid, ent ebakindlamaid ja ebatõenäolisemaid: diviis viidavat rindelt ära ja saadetavat puhkusele — tõelisele puhkusele kuueks nädalaks — või jälle Marokosse, aga võib-olla ka Egiptusse ...

„To-hoo ... Noo ... Oo! ...“

Nad kuulavad. Nad lasevad end kiusata selle uue ja imeilise võlust.

Siiski küsib keegi postitoojalt:

„Kes sulle seda rääkis?“

Postitooja nimetab oma allikaid:

„Veltveebel, kes on maakaitseväelaste majandusrühma ülemaks AK staabis.“

„Kus?“

„Armeeorpuse staabis ... Ega tema üksi ... Räägib ka see mees, tead küll, ma ei mäleta tema nime: see, kes on sama-sugune kui Galle, aga ei ole Galle. Ma ei mäleta enam kes, aga keegi tema perekonnast on asjamees, ma ei tea mis. Sellepärast ta teabki.“

„Noh, ja siis?“

Nad seisavad uudisenäljaste pilkudega ringis ümber vestleja.

„Ütled, et läheme Egiptusse? ... Ei tunne seda maad. Mäletan, et räägiti vaaraodest, kui ma jõmpsikas olin ja koolis käisin, aga sellest on kaua tagasi!“

„Egiptusse ...“

Mõte kinnitub märkamatu ajudesse.

„Ei, kas tead,“ ütleb Blaire, „mina ei kannata merd ... Aga ega merehaigus igavesti kesta ... Jah, aga mis mu naine ütleks?“

„Mis seal ikka! Küll ta sellega lepib! Saame näha neegreid ja tänavad on seal täis suuri linde nagu meil igal pool varblasi.“

„Aga kas me ei pidanud Elsassi minema?“

„Seda küll,“ vastab postikandja. „Kantseleis on mehi, kes seda arvavad.“

„See mulle passiks ...“

... Ent mõistus ja omandatud kogemused võidavad ning kihutavad unistused minema. Nii sageli on kinnitatud, et sõidame kuhugi kaugele, nii sageli oleme seda uskunud ja nii sageli oleme selles pettunud. Sellepärast järgneb nüüdki mõne hetke pärast nagu mingi unest ärkamine.

„Kõlakad puha! Meile on juba küllalt ette puhutud. Oota enne, kui uskuma hakkad — ja ära ärritu!“

Nad lähevad oma nurka tagasi; ühel-teisel on kiri käes, — kerge, kuid tähtis kandam.

„Pean kirjutama!“ ütleb Tirloir. „Ei saa olla nädal aega kirjutamata. Pole midagi parata.“

„Minuga on niisamuti,“ lausub Eudore. „Pean kirjutama oma naisukesele.“

„Läheb su Mariette'il hästi?“

„Hästi ikka. Ära sa Mariette'i pärast muretse.“

Mõned ongi juba kirjutamisega ametis. Barque seisab püsti, toetades oma vihikut kaevikuseinale, ja näib inspiratsiooni meelevallas olevat. Ta kirjutab ja kirjutab innustunud pilgul, pingutatult ilmega nagu galopeeriv ratsanik.

Kujutlusvõimetu Lamuse on istunud, paberitaskukese polsterdatud põlvile asetanud ja tindipliiatsi otsa märjaks teinud ning viidab oma aega saadud kirjade veelkordse lugemisega — ta ei oska öelda muud kui seda, mis on juba öeldud, ent tahab kangekaelselt midagi muud öelda.

Väike Eudore on mingisse kaevikunišši kägardunud ja näib leebest hõrdust vallatud olevat. Ta kogub mõtteid, pliiats näpus, silmad paberil; vaatab unistades, puurib pilgu kaugusse ja näeb seal midagi. Minagi näen teist taevast, mis teda valgustab. Tema pilk suundub sinna. Ta on nii suureks kasvanud, et ulatub oma koduni...

Kirjade kirjutamisel avaldub igaühes kõige rohkem ja kõige ilmekamalt see, mis oldi varem. Paljud mehed meenutavad minevikku ja hakkavad kõigepealt söökidest kõnelema.

Labaste ja moonutatud väljenduste koore all ärkavad teistsugused südamed; need lubavad mälestustel valjusti sosistada ja manavad esile helgeid pilte muistseilt päevilt: suvehommiku, mil aia värske roheline kahvatub talumaja kiirgavalt valendavate värvide kõrval, või mil tuul tasandikul rukkivälja aeglaselt ja tugevasti lainetama paneb ja kõrvalolevat kaerapõldu väikeste elavate ja naiselike värinatega liigutab, või talveõhtu kambris, või naised nende hellitava õrnusega laua ümber, millel seisab lamp oma maheda elupaistega ja kleiti meenutava varjuga.

Isa Blaire hakkab taas nokitsema poolelioleva sõrmuse kalal. Ta on veel vormitusse alumiiniumrõngasse pistnud ümmarguse puupulga ja viilib seda sõõri, andunud kõigest jõust mõeldes tööle, kaks sügavat kurdu otsmikul. Aeg-ajalt peatub ta, sirutab ning vaatab asjakest hellalt, nagu vaataks see tedagi.

„Saad aru,“ ütles ta mulle ühe teise sõrmuse kohta, „pole tähtis, kas töö on hea või mitte. Tähtis on see, et tegin selle oma naise jaoks, saad aru? Kui mul midagi teha polnud ja igav oli, vaatasin seda päevapilti (ta näitas tüseda paksupõselise naise pilti), ja siis oli mul päris kerge selle neetud sõrmusega hakkama saada. Võiks öelda, tegime selle sõrmuse

kahekesi koos, saad aru? Tunnistab seda seegi, et sõrmus oli mulle seltsiliseks, ja ma jätsin temaga jumalaga, kui ma ta ema Blaire'ile ära saatsin.“

Praegu valmistab Blaire uut sõrmust, sellesse tuleb ka vaske. Ta töötab innuga. Selles töös tahab ta väljendada oma hinge nii hästi kui iganes võimalik, ja see püüab kõigest väest avalduda mingis kunstivormis.

Kui vaadelda neid mehi kõledais maa-urkais andunult kummardumas üle kergete, algeliste ja nii väikeste ehteasjakeste, et suurel karedal käel on neid raske hoida ja nad aeg-ajalt näpude vahelt pudenevad, siis näivad nad veel metsikumad, veel primitiivsemad, aga ka inimlikumad kui igas teises olukorras.

Tahtmatult kandub mõte esimesele leiutajale, kunstnike esisale, kes vastupidavaile aineile katsus anda seda vormi, mida ta nägi, ja seda hingevärinat, mida ta tundis.

*

„Etskae, need sellid tahavad siit läbi minna,“ hüüab vilgas Biquet, kes meie sektori kaevikuis mängib uksehoidja osa. „Ja neid on terve trobikond.“

Tulebki veltveebel, rihmad kõhu ümber ja lõua all, ning hakkab mõõgatupega vehkides teed vabastama:

„Eest ära! Käik vabaks, kuulete! Mis logelemine see siin on? Kaduge kähku, laske jalga! Et teid siin enam ei vedeleks!“

Loiult minnakse kõrvale. Mõned poevad aegamisi maasse.

Tuleb maakaitseväelaste kompanii, kelle ülesandeks on meie kaevikutepiirkonna teisel liinil mullatöid teha ja tagumisi ühenduskraave korras hoida. Nad tulevad, tööriistad õlal, haletsusväärselt riides ja vaevaliselt jalgu järel vedades.

Vaatame, kuidas nad ükshaaval lähenevad, mööduvad ja kaovad. Need on väikesed kidurad vanamehed kaamete nägudega või paksukesed, kes puhivad oma liiga kitsastes, luitunud ja määrdunud sinelites, mis on nõõpideta, narmendavad ja rebenenud.

Tirette ja Barque, kaks naljahammast, kes on surutud vastu kaevikuseina, vahivad neid esiti vaikides. Siis tõmbub nende nägu naerule.

„Tänavapühkijate defilee,“ ütleb Tirette.

„Saab kolmeks minutiks nalja,“ kuulutab Barque.

Mõned neist vanadest töömeestest on kentsakad. Parajasti möödub harukordselt kitsa rinnakorvi ja kiitsakate jalgadega, aga sellest hoolimata suure kõhuga mees, kelle lāngus olad meenutavad pudelit.

Barque ei suuda enam pidada.

„Hei, papa Vālipudel!“

„Ohukeševõitu see mantel!“ tähendab Tirette, kui möödub mees sinelis, mis on kokku lapitud loendamatuist ribadest kõigis sinise värvi varjundeis.

Ta hüüab veteranile:

„Kuule, papa Kaubaproov... Hei, sina seal, kuule!“ käib ta peale.

Teine pöörduv, vaatab teda suu ammuli.

„Ole õige hea mees, papi, ja anna mulle oma Londoni rätsepa aadress.“

Aastaist ja kortsudest küntud nägu irvitab. Siis tõukab Barque'i käsul hetkeks seisma jäänud mehikest tema kannul tulev vool ja viib ta kaasa.

Pärast mõningaid vähem silmapaistvaid statistes leiavad pilkajad uue ohvri. Selle punasel ja krobelistel kuklal kasvab midagi rāpase lambavilla taolist. Põlved kõverad, keha ettepoole ja selg küürus, püsib see maakaitsevāelane vaevu jalul.

„Vaadake kuulsat lõõtspill-inimest!“ karjub Tirette, näidates talle nāpuga. „Laadal peaksite tema vaatamise eest raha maksma, siin ei maksa see midagi!“

Siin-seal naerdakse, pilkealune aga kogeleb vandesõnu.

Sest on küllalt mõlema naljavenna ergutamiseks. Soov leida sõnu, mida vähenõudlik kuulajaskond naljaks peab, õhutab neid pilkama veidruse vanade relvavendade juures, kes suure sõja serval õöd ja päevad vaeva näevad, ette valmistades ja parandades lahinguvälju.

Isegi teised löövad kaasa. Viletsad! Nad irvitavad enesest veel viletsamate üle.

„Kae seda seal. Ja veel toda!“

„Oi, vahi korraks seda maas veerevat tagumikku. Teda peaks üles võtma, eks? Hei, kas taevas on liiga kõrgel või, mis?“

„Ja tol teisel pole üldse piiri ega pidu. Pāris pilvelõhkuja. Tasub vaatamist. Jah, vana, sina oled alles see õige silmarõõm!“

Pilkealune tipib väikeste sammudega, hoides labidat ees nagu küünalt, nagu krimpsus ja keha jooksvast lookas.

„Kuule, vanaisa, tahad paar sou'd?“ küsib Barque talle olale patsutades, kui teine käeulatuses möödub.

Kitkutud sõdur uriseb ärritatult:

„Kuradi lurjus!“

Barque karjub kohe kriiskava hāālega:

„Kuule, sa kakaveski, võiksid natuke viisakam olla!“

Eemalduv vana pöörduv ümber midagi tulivihaselt pobi-sedes.

„Ei noh,“ hüüab Barque naerdes, „või temagi pole rahul. Sõjakas teine, vaata aga vaata. Kipuks veel turjagi hüppama, kui kuuskümmend aastat noorem oleks.“

„Ja kui ta end nii täis poleks kaaninud,“ lisab Pēpin pealekauba, otsides tulijate voolus uusi ohvreid.

Ilmub nähtavale ka viimase mehe sissevajanud rind ja kaob ta küürus selg.

Kulunud ja kaevikuis määrdunud veteranide paraad lõpeb poriurkaist poolest saadik väljakerkinud süngete koopaelanike pilkavate ja peaaegu pahatahtlike nāgude ees.

Kuid tunnid mööduvad. Öhtuhāmarus muudab taeva halliks ja asjad āhmaseks, segunedes pimedas saatusega ning maa alla maetud meestehulga tumeda ja harimatu hingega.

Videvikus kuulduv kõmisevat sammumüdinat ja ebamāārast kõnekōma; siis rajab teine üksus endale teed.

„Taborid!“¹

Nad mööduvad oma pruunikashallide, kollaste või kastanpruumide nāgudega, hōredate või lopsakate habemetuustidega, kollakasrohelistel sinelitel ja poriste kiivritega, millede ees on poolkuu suitseva granaadi asemel. Nōsuninalistes või, vastupidi, nurklikes ja teravajoonelistes vaskrahana läikivais nāgudes nāivad silmad elevandiluust ja oonüksist kuulidena. Aegajalt õõtsub rivis teistest pikema senegali laskuri nāgu, must nagu kivisüsi. Kompanii viimasel mehel on tāāgi otsas punane vimpel roheline kāega keskel.

Vaatame neid ja vaikime. Neid ei kõnetata. Nad āratavad aukartust ja sisendavad veidi hirmugi.

¹ Taborid — marokolastest koosnevad Prantsuse koloniaalvägede üksused. Tõlkija.

Aafriklasted näivad olevat lõbusad ja heas tujus. Nad lähevad muidugi eesliinile. Seal on nende koht, nende saabumine aga vihjab õige peatsele rünnakule. Nad on loodud tormijooksuks.

„Neile ja seitsmekümneviieste tuleks kirikusse küünal panna! Kui midagi suurt käsil on, siis saadetakse ette ikka nemad, need Maroko Diviisi mehed!”

„Nad ei sobi meiega kokku. Nad käivad liiga ruttu. Ja kes jõuaks neid peatada...”

Mõned neist otsekui heledast puust, pronksist ja eebenist kokkusulatatud kuradeist on tõsised. Nende näod on rahutust tekitavad ja tummad nagu mingid püünised. Teised naeravad, nende naer kumiseb eksootiliste muusikariistade helidena ja paljastab hambad.

Mehed jutlevad marokolaste omadustest: võitluskirest rünnakul, nende ihast söösta täagivõitlusse, nende põlgusest ulualuse vastu. Korratakse lugusid, mida nad ise meelsasti jutustavad, — kõiki neid antakse edasi umbes ühesuguste sõnadega ja ühesuguste liigutuste saatel: nad tõstavad käed üles: „Kamraad, kamraad.” — „Mitte kamraad!” Ja nad näitavad, kuidas tääk lüüakse kõhtu ülalt alla ja kuidas see välja tõmmatakse alt ülespoole, jalga abiks võttes.

Üks marokolane kuuleb meist mööda minnes, millest räägitakse. Ta vaatab meid, naerab laialt oma kiivriga kaetud turbani alt, ja kordab eitavalt pead raputades: „Ei ole kamraad! Kamraad mitte ialgi! Pea maha!”

„Oma presentnahaga on nad tõesti teist tõugu kui meie,” lausub Biquet, ehkki ta ise pole argade killast. „Puhkust nad ei salli, tead sa, nad elavad ainult silmapilgule, mil ohvitser pistab uuri tasku ja ütleb: „Noh, edasi!””

„Niisugused need õiged sõdurid ongi.”

„Meie pole sõdurid, oleme inimesed,” ütleb paks Lamuse.

Ilm on pimenenud, ometi heidab see õige ja selge sõna nagu mingi helgi nende nägudele, kes sim ootavad, ootavad hommikust saadik, ootavad juba kuude viisi.

Nad on inimesed, elust äkki välja kistud tublid mehed. Nagu ükskõik missugused suure hulga seast võetud inimesed, on nemadki harimatud, pealtnäha ükskõiksed, piiratud mõistusega, aga täis tahumatut arukust, mis mõnikord vääradele rööbastele satub. Nad lasevad end meelsasti juhtida ja teevad, mis

teha kästakse, nad on vastupidavad raskustele ja võimelised kaua kannatama.

Need on lihtsad inimesed, keda veelgi on lihtsustatud ja kelles olukorra sunnil on teritunud ainult kõige algelisemad vaistud: enesesäilitamise tung, egoism, visa lootus ellu jääda, söömise, joomise ja magamise rõõm.

Aeg-ajalt tõuseb nende suurte inimlike hingede pimedusest ja vaikusest inimlike karjeid, sügavaid värinaid.

Kui enam hästi ei näe, kuuldu eemalt tasast, siis lähenevat ja valjemat käsklust:

„Teine rühm! Koguneda!”

Rivistutakse. Toimub loendus.

„Nõõ!” hüüab kapral.

Hakatakse liikuma. Tööriistadelao ees peatutakse ja tammutakse paigal. Igaühele antakse labidas või kirka. Üks all-ohvitser ulatab neid meile pimedas vartpidi kätte.

„Teile labidas, laske jalga! Teile ka labidas, teile kirka. Noh, kähku! Tehke teistele ruumi!”

Hakatakse minema mööda kaevikuga ristuvat jooksukraavi otse edasi — praeguse liikuva, elava ja õudse rindejoone suunas.

Taeva halluses tiirleb nähtamatu lennuk suurte laskuvate ringidega, avarust oma tõukelise ja võimsa hingeldusega täites. Ees, paremal, vasakul — kõikjal heidab äike tumesinisesse taevasse võimsaid, ent põgusaid sähvatusi.

III

VAHETUS

Alles mustendava vormitu maastiku kohal on hahetav koit vaevalt nähtav. Paremal, pimedusest laskuva kallaku tee ja Alleux' metsa tumeda laigu vahel, kust kuuldub — ilma et seda näha oleks — voorirakendite seadmist teeasumiseks, laiub mingi väli. Meie, 6-nda pataljoni omad, jõudsim siia öö lõpul. Panime püssid hakki ja oleme nüüd siin, udus ja poris, keset seda ähmase valguskuma sõõri; seisame paigal tumedate, vaevalt sinakaks muutunud salkadena või üksildaste viirastustena; kõigi pead on pööratud eemal laskuva tee poole. Ootame rügemendi ülejäänud osa: 5-ndat pataljoni, mis oli eesliinil ja lahkus kaevikuist pärast meid.

Mingi müra...

„Seal nad on!“

Läänest hakkab paistma pikk ebamäärane mass ja vajub otsekui ööhämarus valendavale teele.

Viimaks ometi! Lõppes see neetud vahetus, mis algas eile kell kuus õhtul ja kestis terve öö; nüüd on viimanegi mees välja roninud viimasest jooksupuust.

Seekord oli kaevikuist kohutav. Ees oli kaheksateistkümnend kompanii. Ta sai raskesti kannatada: kaheksateist surnut ja ligikaudu viiskümmend haavatut — vähem kui nelja päevaga langes iga kolmas mees rivist välja; ja seda ilma rünnakuta, ainult pommitamise tagajärjel.

Meile on see teada. Kui kurnatud pataljon eemalt läheneb, lausume porisel lagendikul kokku sattudes ja üksteist ära tundes:

„Vaata! Kaheksateistkümnend...“

Seda öeldes mõtleme: „Mis saab meist kõigist, kui see nii edasi kestab? Mis saab minust? ...“

Seitsmeteistkümnend, üheksateistkümnend ja kahekümend saavad üksteise järel ja panevad püssid hakkidesse.

„Seal on kaheksateistkümnend!“

See tuleb pärast kõiki teisi: ta oli eesliini kaevikuist ja vahetati välja kõige viimasena.

Esimene päevavalgus heidab juba esemetele kahvatut kuma. Tunneme ära kompanii kapteni, kes sammub mööda teed üksi oma meeste ees. Ta kõnnib vaevaliselt, kepile toetudes vana, Marne'i ääres saadud haava pärast, mille reuma uuesti valule äratab, — ja ka ühe teise valu pärast. Ta kapuutsi mähitud pea on rinnale vajunud; tundub, nagu sammuks ta matuserongis. Ta näikse mõttes olevat ja oma kujutluses tõesti matuserongis sammuvat.

Seal on ka kompanii.

See tuleb täielikus korratuses. Otsekohe ängistab miski meie südameid. Pataljoni kolonn on see kompanii ilmselt lühem kui teised.

Ma lähen tee peale, et vastu minna kaheksateistkümnenda meesle. Pääsnute mundrid on mullast ja savist ühetaoliselt kollakad; võiks arvata, et nad on khakisse rõivastatud. Nende rõivad on kuivanud ookrisisaldusega porist üleni kõvad; sineli-hõlmad kõlguvad kui lauaotsad vastu kollast koorikut, mis katab põlvi. Näod on kõhnunud, nõgised, silmad suured ja palavikulise vaatega. Tolm ja mustus joonistavad nende nägudele uusi kortse.

Hirmsast hävingust saabunud sõdurite hulgas kuuldub kõrvulukustavat möllu. Nad räägivad kõik korraga ja väga valjusti, vehivad kätega, naeravad ja laulavad.

Neid nähes võiks uskuda, et see on teele pudenenud pidutsejate jõuk.

Möödub parajasti teine rühm eesotsas pikakasvulise nooremleitnandiga, kes ümber keha pinguli tõmmatud ja rihmaga võõtatud sinelis meenutab vutlaris vihmavarju. Teen endale küünarnukkidega teed ja jälgin möödujaid, kuni tuleb Marchali jagu, mida on tabanud kõige suuremad kaotused. Neid oli üksteist meest, kes poolteise aasta jooksul üksteisest

kunagi polnud lahkunud. Nüüd on järele jäänud vaid kolm meest, kapral Marchaliga.

Kapral silmab mind. Ta hüüatab rõõmsalt ja naeratab laialt, laheb siis püssirihmast lahti ja sirutab mulle käed; teise käe küljes ripub aasapidi ta kaevikukepp.

„Noh, vennas! Läheb sul ikka hästi? Kuidas käsi käib?“

Pööran pea kõrvale ja sõnan peaaegu sosinal:

„Teil läks siis halvasti, vaene vana.“

Ta nagu süngestub äkki ja muutub sügavtõsiseks.

„Jah, seekord oli see kohutav... Barbier sai surma.“

„Nii räägiti... Barbier!“

„See oli laupäeval kell üksteist öhtul,“ ütleb Marchal, „mürsk viis tal ülemise poole selga ära, nagu habemenoaga oleks maha lõiganud. Besse'il läbistas mürsukild kõhu ja siskonna. Barthélemy ja Baubez said tabamuse pähe ja kaela. Oo otsa kihutasime mööda kaevikut edasi-tagasi, et hoiduda kuuljrahe eest. Kas sa väikest Godefroy'd tundsid? Kogu keskeha läinud; ühe ainukese silmapilguga jooksis ta seal-samas verest tühjaks otsekui kummulikäänatud toober. Nii väike kui ta ka oli, aga verd oli tal koledal kombel; temast voolas kaevikusse vähemalt viiekümne meetri pikkune oja. Gougnard'il kiskusid killud jalad ära. Kui ta minema viidi, ei olnud ta veel päris surnud. See juhtus vaatluspunktis. Olin seal koos nendega valves. Aga kui mürsk langes, siis olin kaevikus, — käisin kellaaega küsimas. Püssi jätsin vaatluspunkti, pärast leidsin üles — oli nagu käte vahel kahekorra käänatud, püssiraud kui punnivinn ja kaba poolest saadik saepuru. Haises värske vere järele, nii et ajas südame läikima.“

„Ja Mondain — tema ka, eks?“

„Tema sai pihta järgmisel hommikul, tähendab eile, kaevikuvarjendis, mille mürsk segi paiskas. Ta oli pikali ja ta rind lõmastati. On sulle räägitud Francost, kes oli Mondaini kõrval? Allavarisenud muld murdis tal selgroo; kui me ta välja kaevasime ja maha istuma panime, rääkis ta veel; pea vajus tal küljele, ise ütles: „Ma suren,“ ja suri. Nendega koos oli ka Vigile; kehal ei olnud tal viga midagi, aga tema pea oli lausa laiaks litsutud, laiaks nagu pannkook. Näe, nii lai! Vaatasid teda, kui ta maas lamas, must ning hoopis iselaadi, ja näis, et see on tema vari, tead, niisugune vari, mis mõnikord maha langeb, kui öösi käid suure laternaga.“

„Vigile oli 13-nda aasta mees, päris laps! Ja Mondain ja

Franco! Toredad poisid oma paeltest hoolimata!... Häid sõpru oleme kaotanud, Marchal.“

„Jah,“ ütleb Marchal.

Siis hüüab ja raputab teda terve kari seltsimehi ning kisub ta kaasa. Ta rabeleb vastu, vastab nende kibedatele pilgetele, ja kõik tõuklevad ning naeravad.

Mu pilk libiseb näolt näole. Need on lõbusad ja väsimuskortsudest ning porikorrast hoolimata võidurõõmsad.

Kui nad eesliinil viina oleksid võinud juua, siis ütleksin: „Nad on kõik purjus.“

Märkan üht pääsenut, kes marsisammul käies laulab muretult nagu husar rahvalauludes; see on trummilööja Vanderborn.

„Ei noh, Vanderborn, on aga sinul õnnelik nägu!“

Tavaliselt vaikne Vanderborn hüüab mulle:

„Seekord läks veel hästi, pääsesin eluga!“

Ja otsekui hullumeelne annab ta mulle tugeva matsu õlale.

Ma mõistan...

Kui need mehed pörgust tulles kõigest hoolimata on õnnelikud, siis nimelt sellepärast, et nad sealt tulevad. Nad tulevad tagasi, nad on pääsenud. Veel kord säästis neid surm, mis oli nii lähedal. Vastavalt teenistuskorrale on iga kompanii kuue nädala tagant eesliinil. Kuus nädalat! Sõjameestel on nii suurtes kui ka väikestes asjades laste mõtteviis: nad ei vaata iialgi kaugele — ei enda ümber ega enda ette. Nad mõtlevad peaaegu ainuüksi tänasele ja homsele päevale. Täna on nad kõik veendunud, et elavad veel kaua.

Seepärast peavad nad oma ellujäämispidu ja naudivad õnne jalul püsida, hoolimata rõhuvast väsimusest ja äsjasest tapatalgust, mille vereprintsmed neid veelgi katavad ja mis igaühe kõrvalt vendi ära kiskus.

IV

VOLPATTE JA FOUILLADE

Peatuskohta jõudes karjuti:

„Agá kus on Volpatte?“

„Ja Fouillade, kus tema on?“

Viies pataljon võttis nad kaasa ja viis eesliinile. Peatuskohas pidime nad tagasi saama. Neid aga ei ole. Kaks meest rühmast on kadunud.

„Kuradi kurat! Laena siis veel oma mehi välja!“ möirgab seersant.

Kapten, kellele lugu ette kanti, vandus, needis ja ütles:

„Mul on neid mehi tarvis. Leitagu nad otsekohe. Marss!“

Kapral Bertrand hüüdis Farfadet' ja minu küünist välja, kus me juba poolunes pikutasime.

„Tuleb minna Volpatte'i ja Fouillade'i otsima.“

Ajasime end ruttu üles ja lahkusime rahutusvärinaga südames. Meie mõlemad seltsimehed, kes 5-ndaga kaasa läksid, viidi tollesse põrgulikku vahetusse. Kes teab, kus nad praegu on ja mis neist on saanud!

...Läheme uuesti nõlvakust üles. Hakkame vastupidises suunas minema mööda pikka teed, kust olime tulnud koidu ajal. Kuigi ilma kandamiteta ja kaasas ainult püssid ning hädavajalik varustus, tunneme väsimust ja oleme unised ning poolhalvatud keset kurba maastikku uduse taeva all. Varsti hakkab Farfadet hingeldama. Algul räägib ta natuke, siis sunnib väsimus teda vaikima. Ta on vapper, kuid nõrga kehaehitusega, kogu eelnenud elu kestes on ta vaevalt õppinud oma jalgu tarvitama, teenides linnavalitsuse kantseleis, kus ta leeris-

käimisest saadik kritseldas ahju ja halliksminevate arhivaaride vahel.

Hetkel, mil me metsast väljume, et libisedes ja poris sumades ühenduskraavide piirkonda minna, hakkab eestpoolt paistma kaks varjukogu, kaks lähenevat sõdurit; näeme nende väliranitsa ja varustuse kohmakat mütsakut ja püssi joont. Vähehaaval muutub taaruv kaksikkogu selgemaks.

„Need on nemad!“

Teisel varjudest on jäme, sissemässitud valge pea.

Üks neist on haavatud! See on Volpatte!

Jookseme tontide suunas. Meie tallad lirtsuvad nagu käsnad ja padrunid rappuvad ning klõbisevad padrunitaskuis.

Nad peatuvad ja ootavad meid; kui kuuldekaugusele oleme jõudnud, karjub Volpatte:

„Oligi paras aeg!“

„Oled haavatud, vana?“

„Mis?“

Paks sidemetekord pea ümber teeb ta kurdiks. Tuleb karjuda, et end kuuldavaks teha. Läheneb talle, hüüame. Siis vastab ta:

„Pole midagi... Tuleme august, kuhu 5. pataljon meid neljapäeval pani.“

„Terve aeg olite seal?“ kriiskab talle Farfadet, kelle terav, peaaegu naiselik hää tungib hõlpsalt läbi Volpatte'i kõrvu kaitsva polsterdise...

„Nojah, kurat neid võtku, muidugi olime seal, kirevase päralt!“ ütleb Fouillade. „Ega sa ometi arva, et me linnutiivul ära lendasime, või veel puhtam — ilma käsuta omadel käppadel ära ronisime?“

Mõlemad vajuvad istuli maha. Volpatte'i sidemetesse mässitud pea suure sõlmega keset pealage sarnaneb musta pesu puntrale, millest paistab kollakasmust näolaik.

„Teid unustati sinna?“

„Peaaegu, et unustati!“ hüüab Fouillade. „Neli päeva ja neli ööd kuulirahe all mürsuaugus, mis pealegi oli sitahaisu täis.“

„Või veel!“ ütleb Volpatte. „Ega see olnud harilik vaatluspunkt, kuhu minnakse ja kust tullakse vahetuse korras. See oli pommiauk, ei parem ega pahem. Neljapäeval öeldi meile: „Jääge sinna ja tulistage vahetpidamata.“ Nii nad ütlesid. Järgmisel päeval pistis sinna korraks oma nina ka üks 5. patal-

joni sidemee, oli mingi tüüp, tead, küsib: „Mis te siin vahite?“ — „Laseme, noh. Meid kästi lasta — ja lasemegi, nagu kästud. Kui lasta kästi, küllap siis on vaja. Laseme niikaua, kuni meid kästakse midagi muud teha kui lasta.“ Noh, see, tüüp tegi jalamaid sääred. Näost oli näha, et ta end seal kuigi mõnusalt ei tundnud; oli teisel niisuke kõhe olemine. „Hea, kui terve nahaga minema saad!“ hüüdis ta.

„Kahe peale kokku,“ ütleb Fouillade, „oli meil üks saiapäts ja ämber veini, mille saime 18-ndalt, kui end sisse seadsime, ja terve kast padruneid. Andsime säre padruneile ja rüüpasime märjukest. Ettevaatuse pärast hoidsime alles mõned padrunid ja viilu turvast ka; aga viina ei hoidnud.“

„Ja tegime halvasti,“ ütleb Volpatte, „sest nüüd ajab janutama. Kuulge, poisid, on teil üks lonks kõriloputuseks?“

„Mul on pudelis veidikese,“ vastab Farfadet.

„Anna temale,“ ütleb Fouillade, näidates Volpatte'ile. „Tema kaotas verd. Minul on ainult janu.“

Volpatte lõdiseb ja ta väikesed silmad süttivad pea ümber mässitud tohutu räbalapuntra all palavikust põlema.

„See mõjub hästi,“ ütleb ta juues.

„Ah! Ja siis,“ lisab ta juurde, kallates nagu viisakus nõuab Farfadet välipudeli põhja jäänud veinivilga maha, „võtsime kaks bošši õnneks. Nad roomasid lagendikul ja kukkusid rojud pimesi meie auku nagu mutid lõksu. Pakkisime nad sisse. Kui olime oma kolmkümmend kuus tundi paugutanud, oli laske-moon läbi. Täitsime siis oma pillid viimaste padrunitega ja jäime ootama, seades bošid endale varjuks ette. Too tüüp sidest unustas öelda, et me seal oleme. Teie aga, kuuenda mehed, unustasite meid tagasi nõuda; 18-nes unustas meid samuti, ja kuna me polnud niisuguses vaatluspunktis, kus palju käiakse ja kus vahetus käib nagu kellavärk kantseleis, siis arvasin juba, et jääme sinna rügemendi tagasitulekuni. Lõpuks leidsid meid 204-nda sanitarid, kes tulid lagendikule tuhnima ja haavatuid otsima; nemad teatasidki, et oleme seal. Siis anti käsk otsekohe ära tulla. Panime end rakkesse, irtitades nende „otsekohe“ üle. Boššidel võtsime nõõrid jalge ümbert lahti, viisime nad kaasa, andsime 204-nda meestele, ja siin me nüüd oleme.“

„Möödamannes õngitsesime välja ühe seersandi, kes oli kuhugi auku pugenud ega julgenud sealt välja tulla, — oli

põrutada saanud. Sõimasime ta läbi; see toibutas teda natuke, tänaski teine meid; seersant Sacerdote oli ta nimi.“

„Aga sinu haav, vennas?“

„Kõrvad. Üks hiiglama „sumadan“ kärgatas, nii et hoia alt; mu pea oli justament kildude keskel, — kõrvadele andis vatti!“

„Kui sa näeksid,“ ütleb Fouillade, „iiveldama ajavad need ripakil kõrvad. Meil oli kaks sidemepakki ja sanitarid andsid veel ühe. Kokku kolm pakki sidemeid mässis ta oma kolu ümber.“

„Andke oma kodinad siia, hakkame minema.“

Farfadet ja mina jagasime omavahel Volpatte'i varustuse. Janust sünge, kuivava kurguga Fouillade uriseb ja tahab tõrk-salt oma relvi ja varustust ise kanda.

Hakkasime lonkides minema. Rivitult on alati mõnus käia; seda juhtub nii harva, et paneb imestama ja mõjub hästi. Vaba olek teeb meid kõiki varsti rõõmsaks. Kõnnime nagu oma lõbuks.

„Oleme jalutajad!“ ütleb Volpatte uhkelt.

Kui nõlvaku ülemisele käänakule jõuame, andub ta roosi-listele mõtetele.

„See on kõigest hoolimata hea haav; mind evakueeritakse, selles pole kahtlust!“

Volpatte'i silmad pilgutlevad ja sädelevad hiiglasuures valges keras, mis vappub ta õlgadel; kõrvade kohal on see mõle-malt poolt punakas.

On kuulda, kuidas all, seal, kus asub küla, kell lööb kümme.

„Ma ei hooli kellaajast,“ ütleb Volpatte. „Mis on ajal minuga tegemist?“

Ta muutub jutukaks. Kerge palavik ajab teda üha rääkima ja kohandab tema jutulõnga aeglase kõnnaku rütmiga, millega ta juba uhkeldab.

„Mulle pannakse punane sedel sineli külge, see on kindel, ja viiakse tagalasse. Seal saadab mind mõni õige viisakas nina ja ütleb mulle: „Palun siitkaudu, nüüd käänake sinna, vaesekel...“ Siis ambulants, siis sanitaarrong ja Punase Risti daamide maiustused kogu tee, nii nagu Crapelet Jules'il. Siis hospital tagalas. Voodid valgete linadega, keset palatit nohi-seb ahi; seal on inimesi, kes ei teegi muud kui hoolitsevad meie eest ja kelle askeldusi me pealt vaatame; korrakohased kinga-kotad ja öölaud: mööbel, sõbrad! Ja suurtes haiglates, küll

seal saab hästi süüa! Söön seal häid roogasid, käin vannis, võtan, mis vähegi saan, — igasuguseid mõnususi, ilma et peaks nende pärast teistega karyutsi kokku minema või kaklema, nii et veri taga. Laman linadel ega liiguta lillegi; käed on kui uhkusasjad, nagu mängukannid! Ja jalad vaiba all on soojad otsast otsani ning varbad õieli nagu kannikeste kimbud...

Volpatte peatub, tuhnib taskuis ja tõmbab sealt ühes kuulsaate Soissons'i kääridega välja midagi, mida ta mulle näitab: „Vaata, kas oled seda näinud?”

See on tema naise ja kahe poja päevapilt. Juba lugematuid kordi on ta seda mulle näidanud. Vaatan, imetlen.

„Lähen haiguspuhkusele,” ütleb Volpatte, „ja sel ajal, kui mu kõrvad jälle pea külge kinni kasvavad, vahivad naine ja väikesed mind ja mina vahin neid. Ja kuni mu kõrvad kasvavad nagu salat, sõbrad, liigub sõda lõpu poole... Venelased... Mine tea, mis kõik võib juhtuda!”

Ta äiutas end nende õnnelike tulevikunägemustega, mõtles valjusti ja oli meist juba oma isikliku rõõmu peomeeleolusse eraldunud.

„Bandiit!” hüüdis talle Fouillade. „Sul kuradi sulil on liiga palju õnne!”

Kuidas teda mitte kadestada? Ta võis ära minna kuuks, kaheks või kolmeks, ja selle asemel et olla hädaohus ja viletsuses, elab ta selle aja jooksul nagu rantjee!

„Algul,” ütleb Farfadet, „oli minu meelest veider, kui kuulsin, kuidas head haava igatseti. Aga öeldagu mistahes, nüüd ma mõistan, et see on ainus mõistlik asi, mida vaesel sõduril, kes pole päris loll, maksab loota.”

Lähenesime külale. Läksime ümber metsa.

Metsakäärul ilmus vastu valgust äkki üks naisekogu nähtavale. Kiirte mäng piiras teda valgusega. Ta seisis püsti harvendiku veerel, lillakal vöödilisel taustal; oli sale ja leegitsevalt heleda peaga; kahvatust näost paistsid kahe määratu suure silma öömustad laigud. See särav olend vaatles meid värisevail jalul, siis kadus ta äkki puudealusesse võssa nagu tõrvik.

Ilmutis ja selle kadumine jättis sügava mulje Volpatte'isse, ta kaotas oma jutulõnga.

„Mitte naine, vaid emapõder!”

„Ei,” ütles Fouillade, kes kuulis valesti. „Ta nimi on Eudoxie. Ma tunnen teda, sest olen teda juba näinud. Sõjapõgenik. Ma ei tea, kust ta just tuleb, aga ta elab Gamblinis ühes perekonnas.”

„Ta on lahja, aga ilus,” tähendas Volpatte. „Ütleksin talle heameelega mõne väikese õrna sõnakese... Päris kompvek, tõeline tibuke... On sel alls silmad!”

„Ta on veider,” ütles Fouillade. „Ei püsi paigal. Näed teda siin ja seal oma heledate juustega. Siis on ta jälle läinud! Poleks nagu olnudki! Ja tead, ta ei karda hädaohtu. Mõnikord luusib ringi peaaegu eesliinil. Isegi kaevikute ees legendikul on teda nähtud. Ta on veider.”

„Näe, seal on ta jälle, see ilmutis! Ta ei kaota meid silmist. Ei tea, kas ta kedagi meist sihhib?...”

Valgusjoonest piiratud siluett kaunistas sel hetkel harvendiku teist otsa.

„Mina naistest ei hooli,” seletas Volpatte, keda jälle täiesti haaras mõte evakueerimisest.

„Üks mees meie rühmas on igatahes temast hullusti sisse võetud. Näe: kui hundist jutt...”

„Siis saba paistab...”

„Veel mitte, aga peaaegu... Näe!”

Paremalt poolt võsast ilmub nähtavale ja hakkab lähenema Lamuse'i nägu, nagu punane metssiga...

Ta jälgis naist, märkas teda, seisatas ja tahtis võlutuna talle järele joosta. Aga tema järele rutates sattus hoopis meie peale.

Volpatte'i ja Fouillade'i ära tundes hüüatas paks Lamuse rõõmust. Sel hetkel oli ta ainsaks mõtteks haarata enda kätte kotid, pussid ja paunad.

„Andke see kõik mulle. Ma olen puhanud. Noh, andke siia!”

Ta tahtis kõike kanda. Farfadet ja mina andsime meelsasti ära Volpatte'i kraami, ja ka Fouillade, kelle jõud oli lõppemas, nõustus oma pussi ja pauna ära andma.

Lamuse muutus liikuvaks kraamikuuhjaks. Tohtu suure ja tülrika koorma all vajus ta küüru, kadus selle alla ja liikus vaid väikeste sammudega edasi.

Aga ta näis ühe kinnismõtte võimuses olevat, ta pilgud rändasid kõrvale — ta otsis naist, kelle järele äsja oli rutanud.

Iga kord, kui ta peatus, et mõnd pampu paremini selga

kohendada, hinge tagasi tõmmata ja oma rasvast higi pühkida, uuris ta põgusalt kõiki vaatepiiri nurki ja vahtis uurivalt metsa-serva poole. Naist ta enam ei näinud.

Mina nägin teda jälle... Ja seekord olin veendunud, et üks meist teda tõepoolest huvitas.

Ta kerkis eemal vasakul võsastiku rohelisest varjust poolest saadik esile. Ühe käega oksast kinni hoides kummardus ta ettepoole, nii et paistsid tema öömustad silmad ja kahvatu nägu, mis ühest kohast heledasti valgustatuna näis nagu kuu-sirp. Nägin teda naeratavat.

Ja tema pilgu suunda jälgides nägin, kuidas Farfadet natuke maad meie taga samuti naeratas.

-Siis kadus naine lehestiku varju, ilmselt kaasa viies selle kahékordse naeratuse...

Nii selgus mulle, et oli mingi ühendus selle nõtkes ja hapra, mitte kellelegi sarnaneva hulkurnaise ja Farfadet' vahel, kes meist kõigist erines, olles peen, paindlik ja värisev kui sirel. Loomulikult...

... Lamuse ei näinud midagi; teda tegi pimedaks ja vaevab Farfadet' ja minu käest võetud kandam; kogu ta tähelepanu köitis oma koorma tasakaalu säilitamine ja hirmus raskeks muutunud jalgadele tee leidmine.

Ta näikse siiski õnnetu olevat. Ta oigab; suur kurb mõte vaevab teda. Mulle tundub, et kuulen ta rinna kahedas hingelduses tema südame tuksumist ja ta vere kohisemist. Vaadeldes sidemeisse mähitud peaga Volpatte'i ja seda tursket, tugevat ja vereküllast meest, kes endaga kaasas kannab igavesi valupisteid, mille teravust ainult tema üksi oskab mõõta, mõtlen endamisi, et haava suurust ei määra üksnes sidemed.

Viimaks jõuame külla.

„Läheme jooma,“ ütleb Fouillade.

„Mind evakueeritakse,“ ütleb Volpatte.

Lamuse pomiseb: „Mh... neh!“

Seltsimehed hüüavad, jooksevad meie juurde ja kogunevad väikesele väljakule, kus seisab kirik oma kaksiktorniga; mürsud on teda niivõrd rüüstanud, et halb on vaadata.

V

RINDE TAGA

Keset öist metsa märke tõusev kahvatu tee on kummaliselt varjudega kaetud ja ummistatud. Tundub, nagu oleks mets nõiduse väel selle üle ujutanud ja õõtsuks seal nüüd pimeduse tihedas varjus. Rügement on rännakul uude peatuskohta.

Pimesi tõuklevad tohutute kandamitega koormatud rasked varjude read; järgnevast voost tõugatuna põrkab iga voog eelneva otsa. Kõrval liiguvad eraldi ülemate saledamad viirastused. Nõlvakute vahele surutud tihedast meestehulgast kuulub hüüatuste, käskluste, katkendliku vestluse, kõhahoogude ja laulude segu tumedat kõminat. Häätekära saadab jalgade müdin, täagituppede, välipudelite ja katelokkide kõlksumine ning meie pataljonide kannul sõitva varustusvoori kuuekümmene veoki mürin ja vaardamine. Mõõda teed veniv ja tammuv inimmass levitab higiaurusid, mis õõ mõõtmatus kõrguses asuvas kuplist hoolimata tekitavad mulje, nagu sumaksime lõvidepuuri haisus.

Rivis ei näe midagi, aga mõnikord, kui see rüsinas just su nina ette satub, märkad mõne kateloki helkivat plekki, kiivri sinkjat või püssi musta terast. Teinekord näed tulemasina hajuva pimestava sädemetejoa või tuletiku tillukese varda otsas hõljuva punase leegi valgel lähedaste käte ja nägude selgeid piirjooni ning kiivreist varjatud õlgade korratute ridade siluette; tihedat pimedust rünnates lainetavad need nagu merevood. Siis kustub kõik ja kuna jalad astuvad, püsivad igaühe pilgud väsimatult kohal, kus eeldatavasti peaks olema eesliikuja selg.

Peatustel pannakse vile märguandel püssid hakkidesse. Seda

tehaakse palavikulise kiirusega ja meeleheitliku saamatusega tintmustas öös ringi kobades. Püssihakkide juures laskume oma seljakotile. Pärast mitmeid peatusi hakkab hommik koitma, pimedust hajutama ja avarust vallutama. Pimeduse müürid varisevad kokku. Jälle kord näeme suurepäraselt vaatepilti; kuidas algav päev laotab end meie igavesti eksleva hordi kohale.

Viimaks ometi jõuame ööst välja, järk-järgult läbides varjude, hämaruse ja seejärel tusase valguse üha heledamaid ringe. Jalad on puiselt jäigad, seljad tuimunud, õlad muljutud. Nägudel säilib must hallus; näib, nagu ei suudaks me end ööst lahti rebida; me ei jõua end nüüd enam iialgi temast tõplikult lahti kiskuda.

Seekord läheb suur korrapärane kari uude peatuskohta puhkusele. Missugune on see maanurk, kus meil nädalapäevad tuleb elada? Arvame, et koha nimeks on Cauchin-l'Abbé (aga ega keegi ole milleski kindel). Sellest jutustatakse imeasju:

„Kuulu järgi esimese järgu koht!“

Seltsimeeste ridades, kus hommikuhämaruses hakkad aimama kujusid ja näojooni, eraldama longus päid ja haigutavaid suid, tõuseb üksteist ületrumpavaid hääli:

„Niisugust peatuspaika pole meil iialgi olnud. Seal on brigaad ja sõjakohus. Seal on igasugust kaupa.“

„Kui seal on brigaad, siis on olemine hea.“

„Kas arvad, et leiame oma meestele söögilaua?“

„Ma ju ütlen: kõik, mis soovite!“

Üks õnnetuseprohvet vangutab pead:

„Mislaadi see peatuskoht on, mida meil iialgi pole olnud,“ ütleb ta, „seda ma ei tea. Aga mis ma tean, on see, et küllap ta on samasugune kui teisedki.“

Ent teda ei usuta. Öisest kärarikkast ärevusest tulles näib kõigile, et puhkekoht on mingi töötatud maa, millele läheneatakse sedamööda, kuidas jäises õhus astutakse ida poole, — uue küla poole, mille päevavalgus varsti nähtavale toob.

*

Varahommikul jõuame ühe nõlvaku jalal seisvate majade juurde, mis uinuvad veel halli uttu mässituna.

„Siin see ongi!“

Uuhhh! Vantsisime ööga oma kakskümmend kaheksa kilomeetrit maha...

Mis see's tähendab? ... Me ei peatu. Möödume majadest, mis vähehaaval kaovad vormitusse uttu ja oma saladusliniku taha.

Nagu näha, tuleb veel kaua käia. Peatus on kuskil kaugel... seal ees!

Marsime masinlikult, jäsmeisse on tunginud mingi kivine tardumus, liigesed ragisevad ja panevad meid valust karjuma.

Päev on tõrges saabuma. Udulina katab maad. On nii külm, et väsimusest kurnatud mehed ei julge peatustel istuda, vaid käivad piimvalges niiskuses edasi-tagasi nagu viirastused. Terav talvetuul piitsutab ihunahka, pühib minema ning hajutab sõnad ja ohked.

Lõpuks tungib päike läbi meie kohal hõljuva uduauru, mis rõivastele langedes need märjaks leotab: neis maapealseis pilvedes avaneb otsekui mingi muinasjutuline helendik.

Rügement ringutab, virgub tõeliselt ja pöörab ettevaatlikult oma näo esimese kiire kullatud hõbedasse.

Siis muutub päike väga kiiresti kõrvetavaks ja meil hakkab liiga soe.

Rivis hingeldatakse, higistatakse ja torisetakse veel rohkem kui äsja, mil hambad lõgisesid ja udu oma märja käsnaga pühkis üle meie silmnäo ja käte.

Paikkond, mida me kõrvetavalt kuumal hommikul läbime, on kriidimaa.

„Nad sillutavad siin lubjakiviga, need lontrused.“

Tee on pimestavaks muutunud; nüüd ripub meie kohal pikk ja kuiv lubjane pilv, oma teekonnal meie peale valkjat tolmu alla puistates.

Näod punetavad, leemendavad ja hiilgavad; mõned vererikkamad näivad kui vaseliinikorruga kaetud olevat, pöskelele ja laubale kleepub pruunikashall kiht, kuivab seal ja pudeneb siis nagu koorik. Jalad kaotavad oma kuju ja oleksid nagu lubjamõrti kastetud. Seljakott ja püss kattuvad valge pulbriga ja meie pikk kolonn jätab kummalegi poole teed rohu sisse piimja riba.

Kõigele lisaks käsklus:

„Võtta paremale! Voor!“

Rutates, mitte ilma tõuklemata tõmbume paremale.

Veoautode rida — pörgulikku kārasse mähitud tohutu suurte

nelinurksete meteorikivide ahel — veereb maanteele. Needus! Mõõda sõites keerutab see maast paksu valge tolmuvaiba üles ja heidab selle õhust meie õlgadele.

Oleme nüüd rõivastatud helehalli loori. Meie nägusid katab mask, mis kulmude, vurrude, habemete ja kortsude kohalt on paksem. Näib, nagu oleksime ühtaegu meie ise ja mingid kummalised vanakesed.

„Kui me ükskord vanad tudid oleme, on meil justament sihukesed vastikud larhvid,“ ütleb Tirette.

„Sa tatistad valget,“ nendib Biquet.

Kui peatus meie liikumise katkestab, sarnaneme kipskujude reale, kus kipsi alt paistab mõningaid inimlikkuse määdunud jäänuseid.

Taas asume teele. Vaikime. Piinleme. Iga sammuga muutub raskemaks. Näod tõmblevad, kuid ilme muutused tarduvad tolmu kaame korba all. Otsatu jõupingutus kägardab meid ja täidab ääreni sünge väsimuse ja tüdimusega.

Viimaks näeme oaasi, mida nii kaua igatsesime; teispool kõrgustikku, ühel kõrgemal künkal paistavad kiltkivikatused keset roheline puhmaid, mis on värsked nagu lehesalat.

See ongi küla, pilk süleleb teda, aga me pole veel seal. Hulk aega juba, sedamööda, kuidas rügement lähemale roomab, tundub ta eemale nihkuvat.

Lõpuks, kui kell lööb kaksteist, saabume peatuskohta, mis hakkas juba ebatõenäoliseks ja muinasjutuliseks muutuma.

Rütmiliselt sammudes, püssid õlal, ujutab rügement Gauchin-l'Abbé tänava ääreni üle.

Enamik Pas-de-Calais küladest koosneb ühestainsast tänavast. Aga millisest tänavast! See on sageli mitu kilomeetrit pikk. Siin hargneb ainuke tänav külavalitsuse hoone ees kaheks ja moodustab kaks uut tänavat: asundus on avar Y, mida eba- korrapäraselt palistavad majade madalad esiküljed.

Jalgratturid, ohvitserid ja käskjalad eralduvad pikast liikuvast kolonnist. Siis kaovad mehed saabumise järjekorras rühmakaupa küünide väravate taha, sest veel vabad majad on varutud ohvitseridele ja kantseleidele... Meie rühm juhik takse esiti küla otsa, siis (majutajate vahel on arusaamatusi olnud) teise otsa: sinna, kustkaudu tulime.

See sagimine võtab aega; põhjast lõunasse ja lõunast põhja veetud meesterühmas tekib peale tohutu väsimuse ja asjatust

tammumisest tekkinud ärrituse ka palavikuline kärsitus. Kõige tähtsam on end kiiresti sisse seada ja vabaks saada, kui me tahame teostada oma ammuhellitatud kavatsust: üürida mõnelt elanikult lauaga varustatud ruum, kuhu söögiaegadel võiksime oma jaoga koguneda. Sellest kavatsusest ja selle meeldivaist eelistest on palju räägitud. On kokku lepitud, osamaks kindlaks määratud ja otsustatud seda lisakulutust kanda.

Aga kas saame seda teostada? Paljud ruumid on juba ära kahmatud. Meie pole ainsad, kes on siia kaasa toonud selle mugavuse-unistuse; tekib vist võidujooks laudadele. Kolm kompaniid saabub meie järel, kuid neli on saabunud enne meid, — ja arvestada tuleb ka poolametlikke söögiruumi sanitaridele, kirjutajatele, autojuhtidele, käskjalgadele ja igasugustele muudele asjameestele, ametlikke söögiruumi all-ohvitseridele, eriüksustele ja mine tea kellele veel... Kõik need mehed on vägevamad kui lihtsad kompaniisõdurid, neil on rohkem liikumisvõimalusi ja vahendeid, nad võivad oma kavatsusi aegsasti teostada. Ja juba siis, kui meie neljakaupa reas alles marsime rühmale määratud küüni poole, võib näha neid vabu mehi vallutatud ruumide lävele ilmuvat ja oma majapidamist korraldavat.

Tirette jäliendab ammumist ja määgimist.

„Olemegi lauda ees!“

Üsna avar küün. Peeneks pihustatud õled, kust igal sammul tõuseb tolmutpilvi, haisevad nagu väljakäigukohad. Aga seinad on tihedad. Istume ja võtame rakmed maha.

Need, kes unistasid erilise paradisiist, on jälle kord pettunud.

„Kuule, siin, nagu näha, on ju sama kehv kui mujal.“

„Ühesugune igal pool.“

„Käigu nad kuradile!“

„Selge...“

Kuid lobisemisega ei tohi aega viita. Tuleb teistest ette jõuda ja oma asi joonde ajada; tuleb rakendada süsteemi „D“¹ — suurim kiirus viib võidule. Kiirustame ülepeakaela. Väsinud pihtadest ja valusaks hõõrdunud jalgadest hoolimata oleme innukalt valmis selleks ülimaks jõupingutuseks, millest oleneb meie heaolu ühe nädala kestel.

¹ Süsteem „D“ (sõjav. väljend) — asju oma kasuks korraldama. Tõlkija.

Jaotame oma mehed kaheks luuresalgaks, üks neist traavib paremale, teine vasakule mööda tänavat, mis on juba tulvil askeldavaid ja otsivaid sõdureid; kõik salgad piiluvad ringi, peavad üksteist silmas ning ruttavad. Mõnes kohas tekib kokkupõrgete tõttu isegi rüsemisi ja sõimlemist.

„Hakkame kohe sealt peale, muidu oleme omadega sees!”

Mulle jääb mulje, nagu käiks äsja hõivatud külatänavail meeletu lahing kõigi sõdurite vahel.

„Meile,” ütleb Marthereau, „on sõda alati võitlus ja lahing, alati, alati!”

*

Koputame iga ukse taga, esineme aralt ja pakume end nagu mittedoovitatavat kaupa. Üks meist teeb juttu:

„Kas madamil on nurgakest sõdurite jaoks? Me maksaksime.”

„Ei, sest minu juures on ohvitserid,” või „allohvitserid”, või aga: „siin söövad moosekandid, kirjutajad, postikandjad, härrad ambulantsist” jne. . . .

Pettumus pettumuse peale. Üksteise järel sulguvad kõik ukse, mida meile praotati, ja me vaatame teispool künnist üksteisele näkku, üha vähenev lootusevaru silmis.

„Jumal küll! saate veel näha, et me ei leia mitte kui midagi,” üriseb Barque, „liiga palju on neid saatana asjamehi, kes on enne meid jaole saanud. Küll on reod!”

Meestehulk kasvab, neid tuleb igast suunast. Kõik kolm tänavat on ühtviisi täis mehi nagu vedeliku tasapind ühendatud anumates. Kohtame kohalikke elanikke — rauku või vigaseid, kes käivad väljaväänatud jalgel või moonutatud nägudega, või ka noori, kes varjavad eneses nähtamatuid haigusi või poliitilisi sidemeid. Seelikukandjaid esindavad mõned vanad naised ja paljud lihavad, paksupõselised ja oma valget haneliha õõtsutavad noored tüdrukud.

Hetkeks on mul ühe tänavakese kahe maja vahel põgus nägemus: keegi naine lipsas üle varjudevahelise helenduse.

See on Eudoxie! Eudoxie, emapõtra meenutav naine, keda Lamuse nagu faun all nurmedel taga ajas ja keda ma hommi-kul, mil haavatud Volpatte ja Fouillade tagasi tulid, nägin metsaserval kummardumas ühise naeratuse kaudu Farfadet'ga kõidetuna.

See on tema, keda nagu ootamatut päikesekiirt näen sel

tänavakesel vilksatavat. Siis kaob ta müürinurga taha; tänavake vajub jälle varju . . . Tema juba siin! Ta järgnes meile meie pikal ja vaearikkal rännakul! Ta ei suuda meist maha jääda . . .

Muide, tema ilmegi väljendab kütkestatust: nii kiiresti, kui ta mu silmist kaduski oma heledaist juustest raamitud näoga, nägin ometi, et see oli tõsine, unistav ja murelik.

Minu kannul käiv Lamuse ei näinud teda. Ma ei räägi talle sellest. Küllap ta märkab liigagi ruttu selle ilusa leegi lähedal-olu, kelle poole miski ta olemust kisub ja kes virvatulena tema eest põgeneb . . . Pealegi on mul praegu tegemist. Peame tingimata saavutama ihatud nurga. Meeleheitliku tarmukusega alustame uuesti jahti. Barque kisub meid kaasa. Ta on asja südamesse võtnud. Ta väriseb sellest ja ma näen, kuidas väriseb ta tolmunud juukseahlgil. Ta juhib meid, usaldades oma nina. Ta paneb ette katsetada selle kollase uksega, mis sealt paistab. Edasi!

Ukse lähedal kohtame kummargil kogu: Blaire on jala teetult bale pannud ja kraabib noaga oma saapatombult kipsiprahti maha . . . Näib, nagu vooliks ta mingit kuju.

„Sul pole eluilmaski nii valgeid jalgu olnud,” nõokab Barque.

„Nali naljaks,” ütleb Blaire, „aga kas sa tead, kus see auto võiks olla?”

Ta selgitab:

„Pean üles otsima hambaarstiauto, kus mulle uued rehapulgad lõugade vahele pistetakse ja vanad tüükad välja kraabitakse. Kuulu järgi pidi see lõuategijate auto kuskil siin kandis peatuma.”

Ta kääneb taskunoa kokku, pistab selle tasku ja läheb piki müüri edasi, silme ees kummitamas uus hammasterida.

Veel kord ütleme üles oma kerjusesalmi:

„Tervist, madam, ega teil ei ole nurgakest, kus võiks süüa? Me maksaksime, me muidugi maksaksime . . .”

„Ei ole . . .”

Rohekas valguses madala akna taga tõstab keegi mehike pentsikult lameda näo, mida katavad rõõbiti jooksvad kortsud ja mis sarnaneb vanale käsikirjalehele.

„Mõni keldriurgas leidub sul ometi?”

„Seal pole ruumi ja . . . see on meil rohkem nagu pesu pesemiseks . . .”

Barque haarab juhusel sarvist kinni:

„See ehk passiks meile päris hästi. Kas võiks näha?“

„Seal pestakse pesu,“ pobiseb naine ja jätkab põranda puhkimist.

„Teate,“ ütleb Barque meelitavalt naeratades, „meie pole nihukesed, kes purjutavad ja karvupidi kokku lähevad. Võiks ehk näha, mis?“

Naine paneb luua ära. Ta on kõhn ja vormitu. Pihik ripub tal õlgadel nagu varnas. Tal on ilmetu, tardunud näojoontega ja nagu papist lõigatud pea. Ta vaatleb meid, kõhkleb ja juhib siis vastu tahtmist hoopis pimedasse, tambitud savist põrandaga ruumi, mis on täis musta pesu.

„Suurepärase!“ hüüatab Lamuse siiralt.

„Küll on armas väike plikake!“ ütleb Barque ja patsutab poolpimedas väikest tütarlast, kelle põsed on ümmargused nagu maalitud tselluloidnukul; laps vahib meid, räpane nina püsti. „On see teie tütar, madam?“

„Ja see seal?“ sõandab Marthereau küsida, märgates lihavat last, kelle põsed on pungil nagu põied ja täis läikivaid moosijälgi, kuhu on kleepunud tolmu.

Marthereau silitab kõhklevalt seda kirjuks määrdunud ja mahlast nägu.

Naine ei suvatse vastata.

Tammume seal irvitades nagu kerjused, kelle palvet pole veel kuulda võetud.

„Kui see vanamoor aga nõus oleks!“ sosistab mulle Lamuse, keda närib kartus ja iha. „Siin on tore. Ja mujal, tead, on kõik täis.“

„Pole lauda,“ ütleb lõpuks naine.

„Ärge laua pärast muretsege!“ hüüab Barque. „Näe, seal nurgas vedeleb vana uks. See saab meile lauaks.“

„Ega te mul siin märulit tegema hakka ja kõiki asju pea peale pööra?“ ütleb papist naine umbusklikult, ilmselt kahetsehes, et meid kohe minema ei kihutanud.

„Olge mureta! Saate kohe näha. Lamuse, vana sõber, aita mind!“

Vana uks asetatakse meesnaise pahase pilgu all kahele vaadile.

„Väike puhastustöö,“ ütlen ma, „ja kõik on korras.“

„Jah, mammi, paar korda luuaga üle äiata oleks meile laudlinaks.“

Ta ei tea hästi, mis öelda, vaatab vaid vihkavalt.

„On ainult kaks järi, aga palju teid on?“

„Umbes tosin.“

„Kaksteist meest, Jeesus Maria!“

„Mis siis sellest? Kõik läheb hästi! Näe, seal on plank — ja pink ongi valmis. Eks, Lamuse? ...“

„Selge!“

„Seda planku ma hoian,“ ütleb naine. „Need sõdurid, kes enne teid siin olid, tahtsid selle mult juba ära võtta.“

„Ega me vargapoisid ole,“ meelitab Lamuse ennast valitsehes, et mitte ärritada olendit, kelle otsustada on meie heaolu.

„Seda ma ei ütle, aga sõdurid, teate, võivad sul kõik sega mini lüüa. Küll on viletsus see sõda!“

„Noh, kui palju siis tuleb ruumi eest, laua eest ja selle eest ka, et mõnd asjakest pliidi peal soojendada?“

„Kakskümmend sou'd päevas,“ sõnab perenaine sunnitult, nagu oleks temalt seda raha välja pressitud.

„See on kallis,“ ütleb Lamuse.

„Kes enne teid siin olid, maksid seda. Nad olid väga kenad, need härrad, ja meie saime nende söökigi. Või mulle teadmata on, et sõduritele ei loe see raha mitte midagi. Kui leiate, et liiga kallis on, siis pole mul raske leida sellele toale, sellele lauale ja sellele pliidile teisi kundesid, niisuguseid, keda poleks kaksteist meest. Neid käib siin päev läbi ja nad maksaksid veel rohkemgi, kui ainult tahaksime. Kaksteist meest! ...“

„Ma ütlen — „see on kallis“, aga lõpuks saab sellega hakkama,“ ruttab Lamuse lisama. „Eks ole, poisid?“

Ta esitas selle küsimuse ainult vormi pärast. Me nõustusime üksmeelselt.

„Jooks hea meelega paar lonksukest,“ ütleb Lamuse. „Kas veini müüte?“

„Ei,“ vastab naine.

Vihavärinaga hääles lisab ta:

„Sõjaväevõimud, mõistate, sunnivad veiniga kauplejaid müüma seda viieteistkümmene sou'ga. Viieteist sou'd! Küll on viletsus see neetud sõda! Viieteistkümmega müües maksame juurde, härra. Sellepärast ma veini ei müügi. Veini mul on, aga oma tarbeks. Ega ma ütle, et keelaksin seda mõnikord heamehe poolest tuttavaile, inimestele, kes asjast aru saavad, aga mõistate isegi, härrad, mitte viieteistkümmene sou'ga.“

Lamuse kuulub nende inimeste hulka, kes asjast aru saa-

vad. Ta võtab oma välipudeli, mis tal harjumust mööda küljel ripub.

„Andke mulle üks liiter. Palju see teeb?“

„Kakskümmend kaks sou'd, niipalju maksab ta mul enesel. Aga teate, ainult heamehe poolest, sellepärast, et olete sõjamehed.“

Barque ei suuda end enam taltsutada ja uriseb midagi. Naine heidab talle kõrvalt tigeda pilgu ja teeb liigutuse, nagu tahaks Lamuse'ile pudeli tagasi anda.

Kuid Lamuse'i põsed hakkavad punetama, nagu annaks vedelik neile juba aegamisi värvi, ja lootuses ometi kord juua, ruttab ta vahele astuma:

„Ärge kartke, see jääb omavahele, emand, meie ei kaeba.“

Naine seisab paigal ja sõimab kriiskavalt ametlikke viinahindu. Aga joomahimust võidetud Lamuse läheb oma südame-tunnistuse salgamises ja alistumises nii kaugele, et ütleb talle:

„Mis teha, madam, sõjaväekord. Ei maksa katsudagi sest aru saada!“

Naine viib meid keldrisse. Kolm suurt vaati täidab seda varupaika oma aukartust äratava ümarusega.

„See siis ongi teie väike isiklik tagavarake?“

„Vanamoor oskab elada,“ uriseb Barque.

Megäär pöördub ründevalmilt ümber:

„Ega ma ennast selle sõjaviletsuse pärast laostama pea! Niigi läheb hulk raha kaotsi.“

„Mis moodi?“ käib Barque peale.

„Kohe näha, et teie oma raha juba kaalule ei pane.“

„Ei, meie paneme kaalule ainult oma elu.“

Astume vahele, kartes, et vestluses tekkinud pööre võib meie otsestele huvidele ohtlikuks kujuneda. Vahepeal raputab keegi keldriust, seejärel kostab mehe hääl:

„Palmyre, ae!“

Naine läheb luugates minema, ust ettevaatuse pärast lahti jättes.

„Asi susiseb! Kõik läheb hästi!“

„Küll on peletised!“ ümiseb Barque, suutmata seda vastu võttu seedida.

„Häbiasi ja alatus!“ ütleb Marthereau.

„Näed sa seda esimest korda?“

„Aga sina ise, tõpranahk? Muudkui kudrutab selle varga-

näo nina all, et „mis teha, madam, see on sõjaväekord“. Pole sinust meest ega asja!“ noomib Barque.

„Mis ma siis pidin tegema või ütleva? Poleks ma nii ütelnud, siis pühi suu puhtaks lauast ja märjukesest! Ja kui ta ka nelikümmend sou'd oleks küsinud, ostnud oleksime ikka, eks? Noh, olgem siis õnnelikud. Ma polnud asjas sugugi kindel, mis seda salata. Värisesin kartusest, et ta ei ole nõus.“

„Või ma ei tea, et igal pool ja alati on sama lugu, aga...“

„Minnakse rikkaks, mis seal ikka! Mõnel peab ka vedama, ega's kõik saa ennast tappa lasta.“

„Säh sulle „toredad ida-ala inimesed“...“

„Ja toredad põhja-ala omad ka!...“

„... kes meid lahtisel käel vastu võtavad!“

„Lahtisel käel jah, aga küüned oma poole!“

„Ütlesin juba,“ kordab Marthereau, „häbiasi ja alatus.“

„Suu kinni! Sealt see lehm juba tuleb.“

Käisime korraks peatuspaigast läbi, et ettevõtte õnnestumisest teatada; siis tõttasime oste tegema. Kui oma uude söögi-saali tagasi jõudsim, olid ettevalmistused eineks juba täies hoos. Barque oli käinud toidumoonas saamas ja tänu isiklikele suhteile laoülemaga, kes põhimõtteliselt ei sallinud üksuse söögivaru väljaandmist osade kaupa, läks tal korda saada kartuleid ja liha viieteistkümne mehe normi ulatuses.

Ta oli viieteistkümne sou eest ostnud väikese kuulikese sulatatud searasva kartulite praadimiseks. Oli muretsenud ka neli karpi konserveeritud rohelist herneid. Mesnil André'le kuuluv karp vasikaliha želees on eelroaks.

„See on vast vägev värk,“ ütleb Lamuse vaimustatult.

*

Vaatasime kööki. Barque liikus õnnelikult ümber hõõguva malmpliidi, mis võttis enda alla ruumi ühe seinääre.

„Poetasin salamahti ühe leemepotikese pliidile juurde,“ sosistas ta mulle.

Ta kergitas paga kaant.

„Tulest pole suurt asja. Juba poole tunni eest panin liha sisse, aga vesi on alles klaar.“

Hetk hiljem kuulsin teda perenaisega vaidlevat. Põhjuseks oli lisaks pandud pada. Perenaine kisab, et temale ei jätku

pliidil enam ruumi, talle olevat öeldud, et vajatakse ainult ühte pada, ja ta olevat seda uskunud; oleks ta teadnud, et nii palju tüli tehakse, ta poleks tuba välja üürinud. Barque vastas, tegi nalja, ja lõpuks suutiski oma hea tujuga peletist rahustada.

Ükshaaval saabuvad teised. Nad pilgutavad silmi, hõõruvad käsi ja on täis isuäratavaid ootusunistusi nagu pulma-
peole kutsutud külalised.

Väljast valguse käest siia kitsasse pimedasse ruumi tulles ei näe nad algul midagi ja seisavad mõne minuti pimestatult nagu öökullid.

„Väga valge siin just ei ole,“ ütleb Mesnil Joseph.

„Kuule, vana, mida sulle õige vaja on?“

Teised hüüavad kooris:

„Pagana mõnus on siin!“

Ja keldrihämarduses on näha, kuidas pead noogutavad nõusolevalt.

Üks vahejuhtum: Farfadet oli ettevaatamatult vastu pehmet räpast seina nõjatunud ja see oli tal selja ära määrinud; suur must plekk oli isegi siin nähtav. Oma välimuse eest hoolitsev Farfadet porises; püüdes hoiduda uuest kokkupuutest seinaga, riivas ta lauda ja pillas oma lusika maha. Ta kummardus ja kobas mööda konarlikku põrandat, kuhu aastate kaupa vaikselt oli langenud tolmu ja ämblikuvõrke. Kui ta lusika leidis, oli see üleni must ja ripendas tolmunarmastest. Asjade mahapillamine tähendab siin ilmselt suurt õnnetust. Peab end tasa ja targu liigutama.

Lamuse paneb lauale kahe taldriku vahele oma käe, rasvase nagu sealih.

„Noh, sööma!“

Hakkame sööma. Toit on rikkalik ja hästi valmistatud. Vestluskõmin seguneb tühjenevate pudelite kõlksumisega ja suude matsumisega. Kuni me naudime kahekordset rõõmu süüa istudes, tungib läbi väikese akna päikesekiir ja heidab tolmu valguskuma õhku ning lauanurgale ja paneb helkima ühe taldriku, ühe mütsinoka, ühe silma. Vargsi vaatlen seda väikest sünget pidu, mis on ülevoolavalt lõbus.

Biquet jutustab, kuidas ta otsis ja manges pesunaist, et see tema pesu ära peseks. „Pagana kallid lõbul!“ Tulacque kirjeldab saba koloniaalkaupluse ees: poodi minna ei tohi, seistakse väljas nagu lambad taras. „Ja sellest pole veel küll, et

sa väljas seisad, — kui sa rahul pole ja liiga palju suud praotad, siis kihutatakse sind sealtki minema.“

Mis uudiseid on veel? Käskkiri määrab rangeid karistusi elanike riisujaile ja toob ära seni karistatute nimekirja. Volpatte on evakueeritud. 93-nda aasta mehed saadetakse rinde taha, Pépère on üks neist.

Praetud kartuleid tuues teatab Barque, et meie perenaise lauas on sõdureid — sanitarid kuulipildurite kompaniist.

„Nad arvasid, et saavad parema otsa peale, aga just meil vedas paremini,“ ütleb Fouillade veendumusega ja laiutab end kitsa ning haiseva ruumi hämaruses, kus oleme pimedas samuti kokku surutud nagu varjendis (aga kellel tuleks pähe niisugune võrdlus?).

„Teate,“ ütleb Pépin, „küll 9-nda poistel veab! Üks vana-eit võttis nad sõnagi lausumata oma juurde. Tema vanamees, nüüd juba viiskümmend aastat surnud, olnud omal ajal voltižöör¹. Kuuldavasti andnud eit neile koguni jumalamuidu priske jänese. Nüüd pistavad nad parajasti raguud.“

„Häid inimesi on igal pool. Aga 9-nda poistel oli hullu-pööra õnne, et nad kogu külas just sinna kukkusid, kus mõistlikke inimesi leidis!“

Palmyre toob kohvi, mille muretsemise ta oli enda peale võtnud. Ta koduneb, kuulab meie juttu pealt ja esitab oma karmil häälel isegi küsimusi:

„Miks te veltveebliit „jobuks“ kutsute?“

Barque vastab õpetlikult:

„Seda on alati tehtud.“

Kui naine on lahkunud, hakatakse kohvi arvustama:

„No on see alles vesi! Suhkrutki on põhjas ringi ujumas näha.“

„Ja selle eest võtab ta kümme sou'd.“

„Lausa filtreeritud vesi.“

Üks läheb praokile, tekib valge pilu, kuhu ilmub väikese poisikese pea. Ta tõmmatakse lähemale nagu kassike ja talle antakse tükike šokolaadi.

„Minu nimi on Charlot,“ hakkab laps sädistama. „Meie kodu on siin kõrval. Meil on ka sõdurid. Meil on alati sõdu-

¹ Voltižöör (pr. k. *voltigeur*) — nimetus, mida enne 1870. a. kandsid prantsuse jalaväe eliitüksustesse kuuluvad sõdurid. Tõlkija.

rid. Me müüme neile kõike, mis nad tahavad. Aga vahel on nad purjus."

"Kuule, väike, tule õige korraks siia," ütleb Cocon ja võtab põngerja oma põlvede vahele. "Pane hästi tähele. Sinu papa ütleb muidugi: „Peaks aga sõda edasi kestma,“ eks?"

"Muidugi," ütleb laps pead noogutades, „me saame ju rikkaks. Papa ütles, et mai lõpuks on meil viiskümmend tuhat franki."

"Viiskümmend tuhat! Ei või olla."

"On jah, on jah!" trambib laps. „Ta ütles seda mammale. Papa tahaks, et alati oleks nii. Mamma mõnikord ei tea, kas tahta, sellepärast, et minu vend Adolphe on frondil. Aga ta tuuakse frondilt ära ja siis võib sõda edasi kesta."

"Pererahva ruumidest kostvad kriiskavad hüüded katkestavad usaldava vestluse. Biquet läheb vaatama, mis seal lahti on."

"Pole midagi," ütleb ta tagasi tulles, „vanamees sõimab eite, et see ei oskavat midagi õigesti teha; olla teine sinepi kabjaga klaasi toppinud, ja see olevat päris võimatu tegu, ütleb vanamees."

Tõuseme lauast. Väljume paksust piibu-, viina- ja kohvi-leitsest, mis liisunud pilvena täidab meie urgast. Niipea kui üle läve astume, paiskub rasket soojust meile näkku; lisaks muule on köök täis läppunud praadimislehka, mis sealt välja tungib iga kord, kui uks avaneb.

Läheme läbi kärbseparvede, mis mustade lademetena seinu katavad ja sumisevate pilvedena õhku tõusevad, kui keegi möödub.

"Algab jälle seesama, mis mineval aastal...! Väljas kärbsed, riiete all täid."

"Ja sügaval sisikonnas pisikud."

Eelmiste aastate risu ja tolmunud vana koliga täiskuhjatud ning paljude kadunud päevade tuhaga koormatud räpase maja ühes nurgas, mööbli ja igasuguse koli vahel liigub miski: see on vana mehike pika roosa ja krobelse karvutu kaelaga, mis meenutab haigusest sulgedeta jäänud kodulinna kaela. Nägu on tal kanataoliselt lõuata ja pikaninaline. Lohkuvajunud põski katab hall habemesamblik nagu vildikord. Suuri ümmargusi sarvestunud lauge silmade tuhmunud klaaskuulide ees tõstab ja langetab ta otsekui kaasi.

Barque on teda juba uurinud.

"Vaata teda, ta otsib varandust, ütleb, et kuskil selles

pesas peab see peituma. Ta on äi. Varsti heidab ta neljakäpukile ja hakkab nurki mööda ninaga nuhkima. Vaata, juba algab."

Rauk toimetab oma kepi abil kavakindlalt läbiotsimist. Ta koputas vastu alusmüüri ja vastu üksikuid põrandatelliseid. Majaelanikud, võõrad ja Palmyre'i sipsiv luud tõukasid teda alatasa. Palmyre laskis tal toimetada, ilma et sõnagi oleks lausunud, endamisi kahtlemata mõeldes, et hõlpsam ja tulusam on vara koguda üldsuse õnnetuse arvel kui peidetud rahakasti otsides.

Aknaorvas, kärbestega kaetud vana Venemaa kaardi juures, seisid ja vahetasid sosinal oma saladusi kaks mokamoori.

"Jah," pobises üks, „aga *Piconiga*¹ peab iseäranis ettevaatlik olema. Kui väledalt ei kalla, ei saa te kuutteist klaasi pudelist ja ei teeni midagi. Ega ma ütle, et just oma rahakoti kallale peaksite minema, aga te ei teeni midagi. Peaksime selles asjas omavahel kokku leppima. Aga kokkuleppimine on nii raske, isegi siis, kui mängus on üldsuse huvid!"

Väljas on kõrvetav päikeselõõsk täis kärbseparvi. Alles mõne päeva eest oli neid vähe näha, nüüd aga kuulduv nende arvutute tillukeste mootorite suminat igalt poolt. Astun koos Lamuse'iga välja. Läheme luusima. Täna on meil rahu — öise rännaku tõttu saime täieliku puhkuse. Võiksime magada, aga palju huvitavam on vaba aega kasutada jalutuskäiguks; homme on jällegi õppus ja toimkonnad.

On meist vähem õnnelikke, neid, kes ongi juba toimkondade hammasratastiku vahele sattunud.

Kui Lamuse Corvisart'i jalutama kutsub, näpib see oma väikest ümmargust nina nagu korki piklikus näos ja vastab:

"Ma ei saa. Olen sibiametis!"

Ta osutab labidale ja luuale, millega ta müüri ääri mööda ebatervislikus õhus kummargil töötades täidab oma tänava-pühkija ja mustusekoristaja kohuseid.

Me kõnnime rammestunud sammul. Pärastlõunane päike lasub tukkuva maastiku kohal ja vaevab toiduga rikkalikult koormatud kõhtusid. Harva vahetame mõne sõna.

Eemalt kuulduv karjumist. Perenaised ründavad Barque'i... Etendust jälgivad kahvatu tüdrukuke, kuklas taku-

¹ *Picon* („*Amer Picon*“) — veinist natuke suurema alkoholisaldusega jook, mida kasutatakse söögiisu äratamiseks. *Tõlkija*.

pintsliks kokkukeeratud juustega ning vistrike palistuses suuga, ja oma uste ees varjus istuvad naised, kes töötavad mõne maitsetu õmblustöö kallal.

Möödub kuus meest, keda juhib kapral-varahoidja. Nad kannavad uute sinelite lasu ja uute saabaste puntraid.

Lamuse vaatab oma tursunud ja sarvetaolise nahaga kattunud jalgu:

„Pole kahtlust. Mulle on vaja kottasid, varsti hakkavad koivad neist siin välja paistma... Ma ei või ju paljaste kodatatega ringi lipata.“

Üks lennuk norskab. Jälgime selle tiirlemist, näod ülespoole, kaelad õieli ja silmad vesised eredast taevavalgusest. Kui pilgud maa peale tagasi pöörduvad, sõnab Lamuse:

„Iialgi ei tule neist riistadest midagi praktilist, mitte iialgi.“

„Kuidas sa selles nii kindel oled? On tehtud tohutuid edukasme, ja nii lühikese ajaga...“

„Seda küll, aga sinna see jääbki. Iialgi ei jõuta enam kaugeemale, mitte iialgi.“

Ma loobun seekord vastu vaidlemast isemeelsele uskmatusele, mille harimatus igal võimalikul korral vastu seab edu töötusele; jätan oma tusedale seltsimehele vabaduse kangekaelselt kujutleda, et teaduse ja tööstuse erakordne edukäik on äkki seisma jäänud.

Olles kord oma salajasemaid mõtteid mulle paljastama hakanud, jätkab ta seda. Langetatud pead minu poole kallutades ütleb ta:

„Tead, Eudoxie on siin!“

„Aa,“ vastan ma.

„Jah, vana, sina ei märka iialgi midagi. Mina nägin teda“ (ja Lamuse naeratab mulle andestavalt). „Saad aru: kui tuli, tähendab, tunneb huvi meie vastu, eks? Tuli meile järele ühe meie mehe pärast, selles pole kahtlust.“

Ta jätkab:

„Tahad, vana, ma ütlen sulle, kelle pärast? — Minu pärast.“

„Oled sa kindel?“

„Jah,“ ütleb härgmees kõlatult. „Kõigepealt, ma tahan teda. Ja siis, juba kaks korda olen teda oma teelt tabanud, just enda teelt, mõistad? Võib-olla ütled, et ta lippas minema. See oli arguse pärast, tõsijutt.“

Lamuse jäi kését teed seisma ja vaatas mulle otsa. Tema

lihav, rasvast leemendavate põskede ja läikiva ninaga nagu oli tõsine. Pahklikku rusikat hoolikalt üleskeeratud tumekolaste vurrude juurde tõstes silus ta neid hellalt. Siis jätkas jälle oma südame puistamist.

„Ma tahan teda, võtan kombe ja korra kohaselt naiseks. Tema nimi on Eudoxie Dumail. Varem ma ei mõelnud teda ära võtta. Aga sest saadik, kui tean tema perekonnanime, tunnen eneses midagi teisiti olevat, ja ma olen nõus. Kuradi pihta! Küll see naine on ilus. Ja mitte üksnes ilu pärast... Ah!...“

Paks poiss oli tulvil sentimentaalsust ja heldimust, mida püüdis mulle sõnul avaldada:

„Ah, vana!... Mõnikord peaks mind otse konksuga kinni hoidma,“ raius ta sügaval toonil, vere valgudes tema hobusekaela ja põskedesse. „Ta on nii ilus, ta on... Ja mina, ma olen... Ta on hoopis teistsugune — oled sa seda tähele pannud? Kindlasti oled, sa märkad ju kõike. Ta on maalt, jah, aga tas on midagi — ta on hullem kui pariislanna, isegi hullem kui toredas pühapäevahtes pariislanna. Ta... Ma...“

Lamuse kortsutas oma punakaid kulme. Ta oleks mulle oma mõtete hiilgust kuulutada tahtnud, aga ei tundnud väljendus-kunsti ja vaikis; ta jäi üksi oma väljendamatu meeleliigutusega, jäi alati üksi, vastu enda tahtmist.

...Kõndisime külg-küljeti piki majaderida edasi. Nägime uste ees peatuvat kaarikuid suurte viinavaatidega. Nägime tänavapoolseid aknaid kirendama, löövat konservikarpide mitmevärvilistest virnadest, taelahunnikuist ja kõigest sellest, mida sõdur on sunnitud ostma. Peaaegu kõik talupojad tegelesid koloniaalkaubandusega. Kohalik äritegevus oli kaua hoogu võtnud ja nüüd õitsele puhkenud; igaüks sööstis kaubandusalale, haaratud arvude palavikust ja pimestatud korrumisest.

Kellad löid. Ilmus nähtavale matuserong. Oli sõjaväeline matus. Voorisõduri poolt juhitud veovankrile oli asetatud lippu mähitud kirst. Kirstu järel tuli salkkond sõdureid, üks veltveebel, sõjaväepreester ja üks eraisik.

„Vaene kärbitud sabaga matuserong!“ ütles Lamuse.

„Ambulants pole kaugel,“ pomises ta. „See tühjeneb, mis parata! Ah! Neid õnnelikke, kes on surnud. Aga ainult mõnikord, mitte alati...“

Oleme möödunud viimastest majadest. Tänav otsa kohale lagendikule on asunud rügemendi voor: väliköögid ja nende igasugu, riistadega koormatud järelvankrid, Punase Risti autod, veoautod, veovankrid ja postivedaja kaarik.

Sõidukite ümber on autojuhtide, hobusemeeste ja valvurite telgid. Nende vahel seisavad hobused paljaksnäritud maal ja vaatavad taevalappi oma kivisilmadega. Neli sõdurit seavad söögilauda üles. Lahtise taeva all suitseb seppapada. See eba-korrapärane ja kihav linn asub ülestuhnitud väljal, kus sõidukitest künatud rööpad kivistuvad kuumuses; välilinna äärtele on juba rämps ja risu kogunenud.

Laagri serval paistab teiste seast oma puhtuse ja korralikkusega silma suur valge auto nagu keset laata seisev luksusvankeer, kus hinnad on kallimad kui mujal.

See on kuulus stomatoloogiaauto, mida otsis Blaire.

Blaire seisabki parajasti seal ja vaatleb autot. Kahtlemata tiirleb ta juba ammugi selle ümber, silmad auto küljes kinni. Diviisi staabi sanitar Sambremeuse tuleb tagasi oma ringkäigult ja läheb üles värvitud puutrepist, mis viib auto ukse juurde. Ta hoiab süles suurt kuivikukasti, pagarisaia ja vahuviinapudelit. Blaire kõnetab teda:

„Kuule kintsukaapija, kas selles kastis ongi hambaarstid?“

„Vaata silti,“ vastab Sambremeuse, kehakas, puhas, aetud habemega ja valge lihava lõuaga väike mees. „Kui sa seda ei näe, siis pole sulle vaja mitte hambaarsti tüügaste ravimiseks, vaid loomaarsti silmade rähmast puhtaks kasimiseks.“

Blaire on lähenenud ja uurib sisseseadet.

„Kentsakas,“ ütleb ta.

Ta läheb veelgi lähemale, eemaldub siis, kõhkleb, kas minna sisse oma lõualuuga. Lõpuks jõuab ta otsusele, paneb jala trepile ja kaob autosse.

Meie jätkame jalutuskäiku... Pöördume teerajale, mille ääres kasvavad kõrged põõsad on tolmuga üle puistatud. Kärä jääb nõrgemaks. Igalt poolt paiskub päikesevalgust, kütab ja kõrvetab teed, heidab siia-sinna pimestavaid ja põletavaid helke ning virvendab täiesti sinises taevas.

Esimesel käänakul — vaevalt kuuleme kergelt sammude kahinat — seisame vastamisi Eudoxie'ga.

Lamuse hüüatab kahedalt. Võib-olla kujutleb ta jälle, et naine teda otsib, võib-olla usub saatuse kingitusse... Ta vajub Eudoxie' poole kogu oma keha raskusega.

Eudoxie vaatab teda ja peatub viirpuu okstest raamituna. Tema kummaliselt kõhn ja kahvatu nägu muutub rahutuks, laud tukslevad imekaunite silmade kohal. Ta on palja päi, linasel pihikul kaela juures, seal, kus algab ihu, on kaarjas väljalõige. Nii lähedalt näib see kullaga kroonitud naine tõepoolest ahvatlevana. Tema naha kuuvalge kahvatus paelub ja üllatab pilku. Ta silmad sädelevad ja sädelevad hambadki poolavatud suu punases haavas, nii punases nagu süda.

„Ütelge... ütlen teile,“ hingeldab Lamuse, „meeldite mulle nii väga...“

Ta sirutab käed kauni vastutulija poole.

Naine võpatab ja vastab:

„Jätke mind rahule, olete mulle vastik!“

Mehe käsi kahmab naise väikese käe. Naine püüab oma kätt ära tõmmata, raputab seda, et end vabastada. Tema helkiv-blondid juuksed valguvad laiali ja lehvivad nagu leegid. Mees tõmbab teda oma kaela sirutades ja huuli ette küünitades enese poole ning tahab naist suudelda, tahab kogu oma jõu, kogu oma eluga. Ta loovutaks elu võimaluse eest oma suuga teda puudutada.

Ent naine rabeleb vastu, karjatab lämbunult; tema kael tuksleb, ilus nägu inestub põlgusest.

Astun nende juurde ja panen käe oma kaaslaste õlale. Ent minu vahelesegamine on juba tarbetu, sest Lamuse taandub ja uriseb võidetuna.

„Ega te ometi hulluks ole läinud!“ hüüab talle Eudoxie.

„Ei!“ ägab õnnetu tasakaalutuna, lööduna ja armastusest hullununa.

„Vaadake, et te seda enam ei tee!“ ütleb naine.

Ja ta läheb hingeldades minema; Lamuse ei heida talle pilkugi; käed ripakil, suu ammuli vahib ta sinna, kus naine asja seisis; üles raputatud oma unistustest, ei oska ta enam midagi loota ja kannatab otse füüsilist valu.

Tõmban ta enesega kaasa. Tummana ja mässulistest tunnetest vaevatuna järgneb ta mulle nohisedes ning lõõtsutades, nagu oleks kaua jooksnud.

Ta langetab oma suure raske pea. Igavese kevade armutus valguses sarnaneb ta koletislikule mängukannile aegade algult

või vaesele kükloobile, kes antiikse Sitsiilia rannikul luusis naeruväärinatuna ja taltsutatuna noore tütarlapse säravast jõust.

Kollaka ja lameda, camembert'i juustu meenutava näoga rändav veinikaupmees, müünud vahisõduritele mõned liitrid veini vaadist, mida ta kärul edasi toimetab, kaob teekäänaku taha. Tema hõredad, õhukesed juuksed on sassis tolmuräitsakate all; mees on nii kõhn oma lotendavais pükstes, et jalad näikse tal nagu nõõridega keha külge kinnitatud olevat.

Ja logelevate vahtkonnasõdurite vahel, kes asuvad laagri serval küla nimesildiga teenäitaja kõikuva ja kriuksuva noole all, algab vestlus selle eksleva klouni üle.

„Tal on vastik nägu,“ ütleb Bigornot. „Ja üldse ei tohiks niipalju eraisikuid lasta rindel ringi kõõluda, asja ees teist taga; eriti mitte niisuguseid selle, kellest sa ei tea, kes nad on ja kust nad tulevad.“

„Sa täikrae näed tonte,“ vastab Cornet.

„Ära minu pärast muret tunne, tallanägu,“ jääb Bigornot oma arvamuse juurde. „Meil ei passita võõraid nii, nagu vaja. Ja kui ma kord juba suu lahti teen, siis ma ka tean, mis räägin.“

„Aga seda sa ei tea, et Pèpère läheb tagalasse,“ ütleb Canard.

„Naised on siin näotud,“ ümiseb La Mollette, „justkui arstirohud.“

Ülejäänud vahtkonnamehed suunavad oma pilgud kaugusse ja silmitsevad kaht vaenlase lennukit, mis teevad taeva all keerulisi surmasõlmi. Need mehaanilised jäigad linnud näivad seal kõrgustes lennates kiirtemängu tõttu kord mustad kui varesed, kord valged kui kajakad. Arvukad šrapnelliplahvatused nende ümber kujundavad laotusse valgeid laiike, mis meenutavad lumepilvi ilusa ilmaga.

*

Pöördume tagasi. Kaks jalutajat lähenevad. Need on Carassus ja Cheyssier.

Nad teatavad, et kokk Pèpère läheb Dalbiezi seaduse¹ alusel tagalasse ja saadetakse maakaitseväge rügementi.

„Vaata kus vemp Blaire'ile,“ ütleb Carassus, kel keset nägu on kentsakas suur nina, mis talle ei sobi.

Küla vahel jalutab vestlevate sõdurite salku või paare; nad seltsivad, lähevad lahku, ühinevad siis jälle, ikka veel täis vestlushimu, mis kisub neid üksteise juurde nagu magnet.

Taamal näeme erutatud meestesumma. Selle keskel lehvib valendavaid pabereid. Seal on lehemüüja, kes kahe sou' eest müüb ühesoulisi lehti. Fouillade on peatunud keset teed, kõhetu kui jänsekäpp. Paradis päevitab ühe majanurga juures oma nägu, mis on roosa kui suitsusink.

Biquet tuleb meile vastu ilma sinelita, välimundris ja kiilmüts peas. Ta lakub huuli.

„Sain semudega kokku. Võtsime paar lonksu. Tead isegi, homme tuleb jällegi pihta hakata; kõigepealt peame harima oma vatid ja püssi puhtaks vuntsima. Pean ränka vaeva nägema oma sineli rookimisega. See polegi enam sinel, vaid ehtne soomusplaat.“

Ilmub Montreuil, kes töötab kantseleis, ja hüüab Biquet'd:

„Hei, vana hulgas! Sulle on kiri. Tund aega otsitakse sind taga. Iialgi pole sind kohal!“

„Ega ma igal pool korraga saa olla, paksmagu. Anna siia.“

Ta silmitseb kirja, kaalub seda käes ja teatab ümbrikku lahti käristades:

„See on mu emalt.“

Aeglustame samme. Ta loeb, näpuga järge pidades, aegajalt veendumust väljendava ilmega pead yangutades ja huuli liigutades nagu vagatsev naine.

Mida enam me läheneme küla keskusele, seda suuremaks muutub meestetung. Tervitame majorit ja musta sõjaväepreestrit, kes kõnnib majori kõrval nagu jalutav naine. Meid kõnetavad Pigeon, Guenon, noor Escutenaire, kütt Clodore. Lamuse näib pime ja kurt olevat ega oska enam muud kui kõndida.

Bizouarne, Chanrion ja Roquette tulevad käratsedes ja kuulutavad suurt uudist:

¹ Dalbiezi seadus — 1914. a. lõpul Prantsusmaal välja antud seadus, mille järgi sõjatööstuse spetsialistid vabastati tegevteenistusest ja suunati tagasi tööstustesse. Tõlkija.

„Teate, Pépère läheb tagalassel!“

„Küll on naljakas, kuidas inimesed võivad eksida!“ ütleb Biquet ja tõstab nina oma kirja kohalt. „Memm muretseb minu pärast.“

Ta näitab mulle ühte kohta emalikust läkitusest. „Kui sa mu kirja kätte saad,“ loeb ta silphaaval, „siis oled sa muidugi mudas ja külmas, pole sul seal midagi, oled kõigest ilma, mu vaene Eugène...“

Biquet naerab:

„Kümne päeva eest pani ta selle kirja. Eidel ei ole asjast aimugi. Külma ei ole, sest ilm on täna hommikust saadik ilus. Õnnetud me pole, sest meil on tuba, kus võime süüa. Viletsust ja vaeva on nähtud, aga nüüd on meil hea olla.“

Jõuame tagasi oma üüritud urkasse. Mõtlen Biquet' jutu peale. Selle liigutav lihtsus paneb mind heldima ja näitab mulle inimhinge, paljusid hingi. Et päike on paistma hakanud, et oleme tundnud üht kiirt ja näilikku mugavust, siis pole mineviku kannatusi enam olemas ega ole olemas ka hirmsat tulevikku... „Nüüd on meil hea olla“. Kõigel on lõpp.

Biquet istub laua äärde nagu härra ja hakkab vastust kirjutama. Hoolikalt asetab ta lauale paberi, tindi ja sule, uurib neid ja lükib siis naeratades väikesele lehele õige korralikult oma jämedat käekirja.

„Naeraksid,“ ütleb ta mulle, „kui teaksid, mis ma oma memmele kirjutasin.“

Ta loeb kirja veel kord läbi, on sellega rahul ja naeratab endamisi.

VI

HARJUMUSED

Istume kana-aias.

Rammus kana, valge nagu koorejuust, haub korvipõhjas kuudi lähedal, mille elanik tuhnib mööda nurki. Must kana aga käib ringi. Järskude tõugetega ajab ta oma vetruva kaela õieli ja tõmbab selle jälle õlgade vahele; ta liigub pikkade alpide sammudega; näeme ta profiili, milles pilgutleb silmalitrike, ja tema hääletsusi näib tekitavat nagu mingi metallvedru. Ta liigub sirendavana läikivmustas helgis otsekui hispaania mustlasnaise soeng, kõndides siia-sinna laiali puistates sagiva rodu kanapoegi.

Need kerged kollased kerakesed, keda vaist ema poole tagasi tõukab, sibavad kiiresti lühikeste pööretega ema jalge vahel ja nokivad midagi. Tibukesterodu jääb kuhugi kinni, kaks neist on liikumatult mõttesse jäänud ega tee väljagi ema manitsevast kaagutamisest.

„See on halb märk,“ ütleb Paradis. „Kui kanapoeg mõttesse jääb, siis on ta haige.“

Ja Paradis tõstab jala üle põlve ning langetab selle siis jälle.

Tema kõrval pingil istub Blaire siruli jalu, haigutab pikalt, suud rahuliku mõnuga kaua lahti hoides ja hakkab uuesti kanu silmitsema. Rohkem kui ükski teine mees armastab ta vaadelda kodulinde nende lühikese elu kestel, mille jooksul nad söömisega nii väga ruttavad.

Jälgime neid leplikult, samuti vana raagus kukke, kes on kulunud nagu vana riie. Tema hõredate udusulgede alt paistab kautšukitaoline paljas reis, tume nagu kõrbenud kotlet. Kukk

läheneb valgele haudujale, kes kord kuivalt keeldudes pea kõrvale pöörab ja mõned korrad kõlatult kaagutab, siis aga jälle oma emailsiniste sõõrikestega kukke piilub.

„Mõnus on,“ ütleb Barque.

„Vaata pardipoegi,“ vastab Blaire. „Kae, kui kentsakad.“

Möödub rida üsna noori pardipoegi nagu jalgadega mune. Nende suured pead tirivad jõuetut ja taaruvat keha kaelapidi varmalt edasi.

Suur koergi jälgib neid oma nurgast ausa sügavmusta silmaga, kuhu kaldu langevad päikesekiired heidavad ilusa kollakaspunase ketta.

Teispool õue paistab läbi avause madalas müüris puuviljaaed, mille rammusat mulda katab niiske ja tihe roheline taimestik. Haljast linikut kaunistavad lilled, osalt valged kui kipskujukesed, osalt paitavalt mitmevärvilised nagu kaelsideme sõlmed. Kaugemal on heinamaa, kuhu paplite vari laotab tume- ja kuldrohelisti vööte. Veel kaugemal on sirgete humalate ruut, millele järgneb reastatult maas istuvate kapsaste nelinurk. Ülal õhus ja all maapinnal on kuulda sumisemas päikesepaistel töötavaid mesilasi, — just nii, nagu seda kirjeldavad luuletused, aga ritsikas laulab valmidest hoolimata ilma igasuguse tagasihoidlikkusest ja täidab üksi oma lauluga kogu ruumi.

Eemal laskub tiireldes papli ladvast must-valge harakas, sarnanedes poolpõlenud ajaleheribale.

Sõdurid ringutavad hubaselt pooleldi suletud silmil kivi- pingil ja päevitavad päikesekiirtes, mis selle avara õue nõos kuumutavad õhku nagu saunas.

„Juba seitseteist päeva oleme siin! Ja meie arvasime, et tuleb kähku ära minna!“

„Ei või iial teada!“ ütleb Paradis pead vangutades ja keelega laksutades.

Teele avanevast õueväravast näeme möödajalutavate sõdurite salka. Ninad püsti, liiguvad nad päikesemaiatena. Siis tuleb Tellurure üsna üksi. Oma kõveratel jalgadel nagu vända- del keset tänavat liikudes õõtsutab ta kumerat kõhtu ja sülgab sageli ning palju igale poole enda ümber.

„Mõtlesime sedagi, et olème siin niisama õnnatud nagu eelmistel kordadel. Aga seekord on see tõeline puhkus; ka ilmadega on meil vedanud: kogu aeg on ilus!“

„Oppusega ei tehta liiga ja toimkondi pole palju.“

„Ja vahepeal tuled siia mõnulema.“

Pingiotsal kägarduv vana mehike (see pole keegi muu kui sama varandust jahtiv ätt, keda nägime oma saabumispäeval) nihutab end lähemale ja tõstab sõrme:

„Kui ma noor olin, meeldisin naistele,“ kinnitab ta pead noogutades. „Tüdrukuid oli mul jalaga segada.“

„Või nii!“ sõname hajameelselt. Meie tähelepanu paelub rauga lobisemise sekka kuulduv mürin, mida meist möödudes tekitab raskesti liikuv koormatud kaarik.

„Nüüd,“ jätkab vanake, „nüüd ma mõtlen ainult raha peale.“

„Ah jaa, selle varanduse peale, mida otsite, papil!“

„Nõ-neh,“ ütleb vana talunik.

Ätt tajub teda ümbritsevat umbusku. Ta koputab nimetis- sõrmega vastu kolpa ja sirutab siis sõrme maja poole.

„Vaadake seda loomakest,“ ütleb ta krohvil jooksvale tumedale putukale osutades. „Mis see ütleb? Ta ütleb: ma olen ämblik ja koon Püha Neitsi niiti.“

Ja igivana mehike lisab:

„Ei kunagi tohi arvustada seda, mis teine teeb, sest iialgi ei või teada, mis juhtub.“

„Tõsi see on,“ vastas Paradis viisakalt.

„Ta on naljakas,“ ütleb Mesnil André hammaste vahelt ja otsib taskust peeglit, et vaadata oma päikesest silitatud nägu.

„Ta on napakas,“ ümiseb Barque õndsalt.

„Ma lähen ära,“ ütleb rauk piinatult ja püsimatult.

Ta tõuseb ja läheb taas otsima oma varandust. Kaob majja, mille seinale me nõjatame. Lahtijäänud ukse vahelt näeme taas hiiglasuure kolde ees väikest tütarlast nukuga mängivat. Ta teeb seda nii tõsiselt, et Blaire jääb mõttesse ning ütleb siis:

„Tüdrukul on õigus.“

Laste mängud on tõsised toimingud. Täiskasvanud on need, kes mängivad.

Olles vaadanud mööduvaid loomi ja jalutajaid, vaatame, kuidas aeg möödub, vaatame kõike.

Näeme asjade elu, elame kaasa loodusega, mida kujundab kliima, ja taevaga, mida varjundavad aastaajad. Oleme kiindunud sellesse paikkonda, kus juhus meid keset alatisi rännakuid on kauemini ja rahulikumalt kinni pidanud kui mujal. See paik on meile lähedane, oleme vastuvõtlikud kõigile ta varjundeile. September, augusti järglane ja oktoobri eelkäija, oma asendilt

erutavam kõigist kuudest, puistab kaunitesse päevadesse leebid hoiatusi. Mõistame juba neid koltunud lehti, mis lennavad lamedail kivilid nagu varblasteparv.

Tõepoolest, oleme harjunud koos olema — meie ja need paigad. Nii sageli ümberistutatuina juurdume siia ega mõtle enam tegelikult ärasõidule, isegi siis mitte, kui sellest räägime.

„Üheteistkümnes diviis jäi koguni poolteiseks kuuks puhkusele,“ ütleb Blaire.

„Ja 375-es üheksaks nädalaks!“ jätkab Barque kategooriliselt. „Minu arvates jääme vähemalt sama kauaks, vähemalt ütlen ma.“

„Kindlasti lõpetame sõja siin.“

Barque heldib ja hakkab seda peaaegu uskuma. „Lõppude lõpuks peab see ju ometi lõppema!“

„Lõppude lõpuks!...“ kordavad teised.

„Mõistagi, iial ei või teada,“ sõnab Paradis.

Ta ütleb seda vaikselt, ilma suurema veendumuseta. Ometi pole kellelgi sellepeale midagi vastata. Seda korratakse tasa, hallitatakse end nagu mõne vana lauluga.

*

Mõne hetke eest tuli Farfadet meie juurde, võttis paika meist veidi eemal kummulikäänatud toobril lõuga rusikaile toetades.

Farfadet on väarikamalt õnnelik kui meie. Seda teatakse, teab ta isegi. Pead tõstes vaatab ta ühesuguse eemaloleva pilguga esmalt varanduse jahile mineva rauga selga ja seejärel meid, kes me kõnelesime siiajäamisest. Meie õrna ja tundedelise kaaslaste kohal hiilgab mingi isekuse ausära, mis annab talle erilise seisundi, kuldab teda taevast langenud kardpaelana ja eraldab meist ilma ta enese tahtmata.

Tema idüll Eudoxie'ga jätkub siin. Meil on tõendus selle kohta, kord rääkis ta koguni ise.

Eudoxie pole kaugel, nii on nad üsna teineteise lähedal... Kas ei näinud ma hiljuti, kuidas Eudoxie ühel õhtul preestri-
maia aiapäikse ääres kõndis, juuksed vaevu pitsrati alla peidetud? Küllap ta läks kohtumisele. Kas ei näinud ma, kuidas ta kummargil käies ruttas, suu juba naeratamas? ... Kuigi nende vahel võib-olla pole veel muud kui lubadused ja vas-

tastikune usaldus, on Eudoxie Farfadet' päralt, ja Farfadet on see, kes teda kord oma embuses hoiab.

Ja pealegi lahkub Farfadet meie juurest: ta kutsutakse tagalasse, brigaadi staapi, kus vajatakse põdurat meest, kes oskaks masinal kirjutada. See on ametlikult teada, seisab must valgel. Farfadet on päästetud, tume tulevik, millele teised ei julge näkku vaadata, on tema jaoks lihtne ja selge.

Ta vaatab avalikult akent, mis suubub mustavasse toaõõnde, ja teda hämmeldab toa pimedus. Tema loodab ja elab kahekordselt ning on õnnelik, sest veel mitte saabunud, aga juba lähedal olev õnn on ainus tõeline õnn siin maa peal.

Seepärast tõusebki tema ümber näotuid kadedusepuhanguid.

„Ei või iialgi teada!“ ümiseb Paradis uuesti, kuid niisama vähese veendumusega nagu eelmiselgi puhkudel, kui ta neid mõõtmatu suuri sõnu lausus meie praeguse elu piiratuses.

VII TEELEMINEK

Järgmisel päeval alustab Barque juttu ja ütleb:

„Ma seletan sulle, kuidas asi on. Siin on inimesi, kes ...“

Vihane huilgamine lõikab ta seletuse läbi poole sõna pealt. Olime jaamas, perroonil. Häire oli meid öösel unest üles kiskunud ja meie külast lahutanud. Olime marssinud siia. Puhkus oli lõppenud; tuli rindelõiku vahetada, meid paisati mujale. Kadusime Cauchinist pimeduse varjus midagi ja kedagi nägemata, teda pilguga hüvasti jätmata, temast viimast kujutluspilti kaasa viimata.

... Vedur manööverdab meid peaaegu riivates ja mõirgab täiest kõrist. Näen, kuidas Barque, kelle suu hiiglasliku naabri kisendus kinni toppis, lausub mingi vandesõna; näen, kuidas võimetuse tündest ja lukkus kõrvust moonduvad näod, mis kannavad kiivreid ja lõuarihmu, sest me patrullime jaamas.

„Pea suu!“ kriiskab Barque tulivihaselt, sõimates vedurivilet, mille aurujuga on nagu lehviv suletutt.

Kuid hirmus masinavärk jätkab mõirgamist, mattes meeste kõnelused oma röögatustesse. Kui see viimaks vaikib ja kaja meie kõrvus kumiseb, on jutulõng katkenud. Barque piirdub lühikese kokkuvõttega:

„Jah.“

Vaatame ringi.

Oleme nagu eksinud kuhugi linna.

Otsatud vaguniteread, neljakümne- kuni kuuekümnepagunilised rongid moodustavad otsekui ühetaoliste madalate ja tumedate fassaadidega majade ridu, mis on üksteisest eraldatud kitsaste tänavakestega. Meie ees piki veerevate majade

hulki on raudtee, otsatu tee, mille valendavad rööpmed kaovad ühes ja teises suunas kauguse rüppe. Rongijuppe ja terveid ronge, saabuvaid ja lahkuvaid, müdiseb pikkade kolonidenäna. Igalt poolt kuulduv rongide korrapärasest vasardamisest rautatud pinnal, heledaid huilgeid, signaalkellade tilinat ja kuubitaoliste hiiglaste teraskäppade kokkutõmbumise metalset müra, mis seguneb ahelate kõlinaga ja nõksatustega rongi pikas selgroolises keres. Jaama keskel seisva hoone alumisel korral heliseb nobe telegraafi-telefonikelluke, sinna vahele kostab kõnelust. Ümberringi söesel maapinnal on kaubaaidad, madalad laod, millede udest paistab nende täiskuhjatud sisemus, rööpaseadmete hurtsikud, pöörangute rägaistik, veetornid, raudsõrestikuga mastid, millede traadid tõmbavad taevasse jooni nagu noodipaberile; siin-seal paistab semafore, ja taevasse alla, kõrgele üle tumeda ning lameda linna kerkib kaks auru- kraanat nagu kiriku kellatornid.

Kaugemal, asustamata maa-aladel ja vabaksjäänud kohtadel müüride ja perroonide labürindi ümber seisab sõjaväevankreid ja veoautosid ning pikk hobuste rida ulatub nii kaugele, kui silm ulatub.

„Siin tuleb alles business!“

„Õhtul hakatakse tervet armeekorpusi peale laadima.“

„Näe, seal nad tulevad!“

Hoonete vahelt paistab jaama suubuvat tänavat mööda lähenev suur tolmutpilv, mis katab müriseva ratastevärina ja hobusekapjade plagina.

„Ka suurtükid on kohal.“

Kahe püramiidikujulise laskemoonakastide virna vahelt paistab eemal platvormivagunitel tõepoolest rataste piirjooni ja suurtükkide pikki torusid. Eelikud, suurtükid ja rattad on kirjud, kollase-, pruuni- ja roheliselapilised.

„Moondamisvärvid. Seal eemal on hobusedki üle võõbatud. Vaata seda, — jalad jämedad, nagu kannaks pükse. Noh, üks ta olnud valge, siis võõbati üle, et oleks teist karva.“

Kõnesolev hallikaskollast, ilmselt petlikku värvi hobune oli eraldunud teistest, kes näisid teda võõristavat.

„Vaene loom!“ ütleb Tulacque.

„Vähe sellest, et nad setukaid maha tapavad, näe, nad pintseldavad neid veel ülegi,“ ütleb Paradis.

„Seda tehakse ju nende kasuks!“

„Muidugi, muidugi. Ja meiegi vaevleme endi kasuks!“

Ohtu eel saabuvad sõdurid. Igast suunast voolab neid jaama poole. Võib näha rivi ees jooksvaid allohvitsere, kes kõlaval häälel käsklusi jagavad. Meesteuputuse vaoshoidmiseks surutakse nad tõkkepuude taha või tarastatud nelinurkadesse — igale poole natuke. Mehed panevad püssid hakki, võtavad kotid seljast ja tohtimata kohalt lahkuda, ootavad külg külje kõrval videvikku maetuna.

Sedamööda, kuidas pimedus tiheneb, saabub üksteise järel järjest suuremaid hulki. Väeosadega ühtaegu voolab kohale autosid. Varsti valitseb lakkamatu mürin; väikeste, keskmiste ja suurte veoautode hiigelmere on üksikuid limusiinegi. Kõik need autod korralduvad, kiiluvad end üksteise kõrvale, kuhjuvad neile määratud kohtadele. Jaama ümbrust täitvast ja paiguti jaamagi immitsevast inimeste ja veokite ookeanist tõuseb tugev häälekõmin ja igasuguste kärade segu.

„See pole veel midagi,“ ütleb arvutusmasin Cocon. „Armee-korpuse staabis üksi on kolmkümmend ohvitseride autot. Ja kas tead,“ lisab ta, „mitu viiekümnevagunilist rongi on tarvis, et ära vedada kogu korpuse mehed ja kraam, rääkimata muidugi krusadest, mis omal jõul uude rindelõiku pörutavad? Ära katsugi arvata, kullake! Üheksakümmend rongi!“

„Tohoo hullul! Ja korpuse on kolmkümmend kolm?“

„Kolmkümmend üheksa, sa täikrael!“

Elevus suureneb. Jaam tulvab meestest. Nii kaugele, kui silm ulatub eraldama üksikuid kogusid või kogude viirastusi, valitseb kõikjal segadus ja ärev askeldus, nagu oleks kabuhirm valla pääsenud. Kogu ülemuste hierarhia on tegevuses, nad tulevad ja lähevad meteoridena, vehkides kardpaeltes välkuvate käsivartega ning jagades üksteisele vastukäivaid korraldusi virgatselle ja jalgrattureile, kes neid läbi rahvamurru pugedes ja ühest kohast teise liikudes laiali kannavad, ühed aeglaselt, teised kiirete sööstudega nagu kalad vees.

Ohtu on lõplikult kätte jõudnud. Püssihakkide ümber koonduvad sõdurite mundritest moodustunud laigud muutuvad ähmaseks ja sulavad maaga kokku; meestehulka reedab nüüd ainult piipude ja sigarettide kuma. Mõnes kohas suuremate rühmituste äärel palistab hõõguvate täpikete pidev rida pimedust otsekui ilutulestiku pärg pidutseval tänaval.

Selle voogava ja erutatud rahvahulga kohal tekitab häälekõmin kaldal murduvate lainete kohinat; ja üle mõõtmatu mühina kuulduv ikka veel käsklusi, karjeid, hüüdeid, maha-

ja pealelaadimise kolinat, pimeduses oma tuima jõupingutust kahekordistavate auruhaamrite mürinat ja vedurite mõirgeid.

Tohutus pimeduses, mis on tulvil mehi ja esemeid, hakkavad igal pool süttima tuled.

Need on ohvitseride ja üksuste ülemate taskulambid ja looklevalt liikuvate jalgratturite atsetüleenlambid oma siia-sinna liikuva valge täpi ja kahvatu valgussõõriga.

Silmipimestavalt läitub suur atsetüleenlatern ja laotab enese ümber päevavalguse kupli. Puurivad teisedki laternad auke halli pimedusse ja käristavad selle puruks.

Jaam võtab fantastilise ilme.

Taeva mustjassinisel taustal kerkib esile seletamatuid kogusid. Hakkab paistma kuhilaid, suuri nagu mingi linna varemed. Näeme ööpimedusse kaduvate hiiglasuurte vooriridade algust. Aimame asjade masse, millede lähimad piirjooned tundmatuse kuristikust esile paiskuvad.

Meist vasakul saabub ratsa- ja jalaväerühmi üha juurde; nende tulek on tihe kui uputav laine. Häälekõmin tugevneb. Näeme, kuidas mõned read fosforestseeruva valguse välgatuses või punases kumas nähtavale tulevad; kuulatame pikalt kõmisevaid mürinaid.

Kaubavaguneisse, millede hallid kogud ja mustavad lõustad lõkendavate ja suitsevate tõrvikute valgel ähmaselt paistavad, laadivad voorisõdurid plankudest kaldtee abil hobuseid. Kuuldub hõikeid, hüüatusi, rabeluse vihast müdinat; hobusemees sõimab tõrkuvat looma, kes taob kapjadega vihaselt vaguniseina, mille taha ta kinni pandi.

Sealsamas kõrval veetakse vankreid platvormvagunitele. Askeldav meestekari ümbritseb hobusemoonapallide küngast. Kirju summ töötab kaubakastide tohutute kuhjade kallal.

„Nüüd oleme juba kolm tundi oma koibi vaevanud,“ ohkab Paradis.

„Kes need seal on?“

Valgusesähvatustes näen jaaniussikestest ümbritsetud maa-vaimude salku kummalisi instrumente kandes ilmuvat ja taas kaduvat.

„See on helgiheitjate väeosa,“ ütleb Cocon.

„Oled mõttes, seltsimees, — mis sa mõtled?“

„Praegusel hetkel on armeekorpus neli diviisi,“ vastab Cocon. „See arv on muutlik — mõnikord on kolm, mõnikord viis. Praegu on neli. Ja igas diviisis,“ jätkab arvutusmasin,

keda meie rühmal on au omada, „on kolm JR-i — jalaväerügementi, kaks JKP-d — jalaväeküttide pataljoni, üks MJR — maakaitsejalaväe rügement, arvestamata eriüksusi — kahurväge, inseneriväeosi, voori jne.; ma ei arvesta ka diviisi staapi ega brigaadidesse mittekuuluvaid väeosi, mis on määratud otse diviisi juurde. Kolme pataljoniga jalaväerügemendis on neli voori: üks RS-ile — rügemendi staabile, KK-le — kuulipildurite kompaniile ja majandusmeestele ja üks igale pataljonile. Mitte kõik üksused ei asu siin rongile, reisil moodustatakse ešelone vastavalt üksuse paiknemisele ja vahetuse ajale.“

„Ma olen väsinud,“ ütleb Tulacque. „Toit pole küllalt toekas, näed sa. Seisad jalul, sest nii on kombeks võetud, aga jõudu ega jaksu enam ei ole.“

„Ma kuulasin järele,“ räägib Cocon edasi, „lahinguüksused, see tähendab päris sõjavägi asub teele alles pärast keskööd. Väeosad on praegu alles koondatud siia-sinna küladesse — kümnekilomeetrise raadiusega ümberringi. Kõigepealt sõidavad ära kõik armeekorpuse juurde kuuluvad eriüksused ja diviisi juurde mittekuuluvad üksused, s. t. need, mis kuuluvad otse AK juurde,“ seletab Cocon vastutulelikult.

„Diviisi mittekuuluvate üksuste seas ei näe sa õhupallimehi ega eskadrilli. Neil on liiga tülikad mööblid. Nad reisivad koos oma erivarustusega, koos oma isikulise koosseisuga, kantseleidega ja laatsarettidega. KR — küttide rügement ei kuulu samuti diviisi juurde.“

„Küttide rügementi pole olemas ollagi,“ ütleb Barque mõtlematult. „On pataljonid, sest alati öeldakse: see ja see küttide pataljon.“

Näen, kuidas Cocon pimedas kehitab oma mustendavaid õlgu ja kuidas ta prillid põlglikult välguvad.

„Niipalju sul tarkust ongi, pardinokk? No kas sa ei tea siis oma tarkuses, et jalaväekütid ja ratsaväekütid on kaks isasja.“

„Pagan võtaks!“ ütleb Barque, „ratsaväe omad ma unustasin.“

„Ja-jah!“ jätkab Cocon. „Diviisi juurde mittekuuluvate üksuste seas on korpuse suurtükivägi, s. t. keskuse suurtükivägi, peale selle on veel olemas diviiside oma. Sellesse kuulub RS — raskesuurtükivägi, KS — kaevikusuurtükivägi, KP — kahurväepargid, soomusautod, õhutorjepatartid ja ma ei tea mis veel. On tehnilised väeosad, sõjaväekohtu jala- ja ratsa-

sandarmid, sanitaarteenistus, veterinaarteenistus, voori eskadron, üks maakaitseväge rügement PK — peakorteri julgestuseks ning toimkondadeks ja intendantuur (koos administratiivkoosseisuga, mida tähistatakse tähtedega ADK, mitte AK, nagu armeekorpust).

Peale selle on veel loomad, remont-depoo jne., siis motoriseeritud väeosad (keeruline pesakond, millest ma võiksin tund aega rääkida, kui tahaksin), siis rahandusosakond, mis juhib varustus- ja postiosakonda, siis sõjakohus, telegrafistid ja kogu elektrimeeste üksus. Kõigil neil on oma juhatajad, komandandid, osakonnad ja allosakonnad. Kõik nad on täis topitud kirjutajaid, virgatsid, käskjalgu — ühe sõnaga: päris laat. Saad nüüd aru, missuguses seltskonnas peab tegutsema korpuse kindral!“

Sel hetkel piiras meid salk sõdureid, kes kandsid lisaks oma varustusele veel kaste ja paberisse mähitud pakke, neid lohakalt tassides ja kergendusohkega maha pannes.

„Need on staabi kirjutajad. Nad kuuluvad PK-sse — peakorterrisse, seega teatud mõttes ka kindrali saatjaskonda. Kui nad kolivad, siis veavad nad kaasa oma arhiivikastid, lauad, nimekirjad ja kogu muu kirjutamiseks tarvismineva sõnniku. Näe, seal tassib kaks meest — see vana papa ja see väike vorstijupp — kirjutusmasin, püss käepidemest läbi pistetud. Kirjutajad jagunevad kolmeks osakonnaks ja peale selle on veel postiosakond, kantselei, AKTO — armeekorpuse topograafiaosakond, mis diviisidele kaarte jagab, valmistades neid õhufotode ja vaatlajailt ning vangidelt saadud andmete järgi. Kõigi nende kantseleide ohvitserid moodustavad AK staabi — ülema ja ülema abi juhatusel, viimasteks on kaks koloneli. Aga PK-d sõna kitsamas mõttes, kuhu kuuluvad ohvitseride käskjalad, kokad, laoulemad, töölisel, elektrikud, sandarmid ja ratsaeskindi sõdurid, käsutab major.“

Sel hetkel tabab meid kõiki hirmus tõuge.

„Tähelepanu! Eest ära!“ karjub vabanduse asemel mees, kes mitme kaaslaste abil tõukab üht veokit vagunite poole.

Töö on vaevamine. Maapind on kallak, mistõttu veok kohe tagasi veereb, kui teda enam edasi ei tõugata ega rataste külge ei klammerduta. Pimedas urisedes ja torisedes tirivad tumedad kogud veokit nagu peletist.

Nimmeid hõõrudes hüüab Barque ühele raevukalt pingutavale mehele:

„Arvad, et saad vankri paigale, va pöntjalg?“
„Kuradi kurat!“ karjub mees, ise pingsalt edasi trügides.
„Kasige eest! Rikute mu vankri ära!“

Tööhoos tõukab ta uuesti Barque'i, seekord juba sõimama hakates.

„Mis sa, sõnnikuhunnik, kooberdad siin ees?“

„Ega sa juhuslikult täis ole?“ vastab Barque. „Milleks ma siin olen? Kena ütlemine! Võiksid selle kirja panna!“

„Eest ära!“ kisendab uus hääl, mis juhib mehi, kes seljad küürus kannavad mitmelaadilisi, kuid ühteviisi rõhuvaid kandameid.

Ei saa enam kuskile paigale jääda: igal pool oled tülis ees. Liigume edasi, pudeneme laiali ja taganeme tunglemites.

„Lisaks sellele,“ jätkab Cocon rahulikult nagu õpetlane, „on iga diviis organiseeritud umbes niisamuti kui armee-korpus...“

„Jah, teame, jätta juba!“

„Küll see mära aga trambib oma laadaputkas,“ tähendab Paradis, „justkui mõni ämm.“

„Veian kihla, et see on arsti setukas, seesama, kelle tõpra-tohter ütles vasika olevat, kes on alles lehmaks kasvamas.“

„Kõik see on siiski hästi korraldatud, pole midagi öelda,“ imestab Lamuse, keda kaste kandvate suurtükiväelaste vool tagasi surub.

„Tõsi jah,“ nõustub Marthereau. „Ega kapsapea või seahahavedaja seda krempelit juba joonde ei aja. Selleks peab nuppu olema... Helde taevas! Vaata ette, kuhu sa oma kabad topid, elajas sihuke!“

„On see alles kolimine! Kui ma oma perega Marcoussis'sse kolisin, polnud mul pooltki niipalju tegemist. Aga minu asjaajamine on muidugi ka hoopis lihtsam.“

Vaikime. Siis kuuleme, kui Cocon ütleb:

„Selleks et terve rindel olev Prantsuse sõjavägi — ma ei räägi tagalameestest, neid on seal kaks korda nii palju, ma ei räägi ka eriülesannetega üksustest, nagu näiteks ambulantsidest, mis maksid üheksa miljonit ja evakueerivad seitse tuhat haiget päevas, — selleks et kogu sõjavägi ära vedada kuuekümnevagunilistes rongides, mis üksteisele vahetpidamata järgneksid iga veerandtunni järel, selleks kuluks nelikümmend päeva ja nelikümmend ööd.“

„Aa!“ ütlevad teised.

Aga see on liig meeste kujutlusvõimele. Nende huvi kaob tülga-
tusest arvude suuruse vastu. Nad haigutavad ja keset seda kihutamise, karjumise, suitsu, mõirete, valgushelkide ja valgusähvatu-
ste segadust jälgivad nad vesiste silmadega, kuidas kaugel silmapiiril möödub soomusrongi kohutav viir.

VIII

PUHKUS

Eudore istub hetkeks teeäärse kaevu kõrvale, enne kui hakkab üle lagendiku kaevikute poole minema. Ristatud kätega põlve ümbert kinni hoides tõstab ta üles oma kahvatu näo kahe jämeda pintslijäljega vurrude asemel kummagi suunurga kohal, vilistab ja haigutab siis hommikule näkku, nii et pisarad silma tulevad.

Eemal metsaserval, seal, kus seisab vankrite ja hobuste rida nagu mustlaslaager, istub voorisõdur. Märgates teeäärset kaevu, tõuseb ta ja läheneb kahe presentämbriga, mis igal sammul käe otsas hüplevad. Ta seisatab relvadeta ja pungil täis paunaga unise jalaväelase ees.

„Oled puhkusel?“

„Jah,“ vastab Eudore, „olin. Tulen tagasi.“

„Noh, vana,“ ütleb voorisõdur eemaldudes, „sind ei maksa haletseda, kui sul kuus päeva puhkust selja taga on.“

Siis tuleb neli meest mööda teed alla raskel sammul, aga kiirustades; meeste saapad on külgekleepunud porist tohutu suured nagu saabaste karikatuurid, Eudore'i nähes peatuvad nad kui üks mees.

„Ennäe, Eudore! Eudore, sa vana känd, jõudsid tagasi, mis?“ hüüavad nad, sööstavad juurde ja sirutavad talle käed, mis on nii pundunud, nagu oleksid nad paksudes punastes kinnastes.

„Tere, poisid!“ ütleb Eudore.

„Läks hästi, mis? Tõmbasid tublisti ringi?“

„Jah,“ vastab Eudore. „Polnud halb.“

„Käisime veini toomas; saime oma jao kätte. Lähme koos tagasi, eks?“

Nad lähevad hanereas nõlvakult alla ja hakkavad üksteisel käe alt kinni hoides üle lagendiku minema; see on otsekui krohvitud halli lubjaga ja lärtsub käimisel nagu sõtkutaks leivakünas tainast.

„Sa nägid siis oma naist, oma väikest Mariette'i? Muidugi, teisiti ei või see ollagi, sellele sa ju ainult elasidki! Niipea kui noka avasid, muudkui siristasid aga temast.“

Eudore'i kahvatu nägu tõmbus kortsu.

„Oma naist ma nägin muidugi, aga ainult korra. Polnud mingit võimalust. Ei vedanud, tõsi jah, aga nii see oli.“

„Kuidas nii?“

„Kuidas! Sa tead, et me elame Villers-l'Abbé's. Külakeses on neli maja, kaks kummalgi pool teed, ei rohkem ega vähem. Üks neist majadest ongi kohvipood, mida naine peab, või õigemini jälle peab seitsaadik, kui sinna enam pomme ei saja. Minu puhkuse puhuks palus ta läbipääsuluba Mont-Saint-Eloi'sse, kus elavad mu vanemad. Minu puhkusluba oli samuti Mont-Saint-Eloi'sse. Saad aru, milles seisab asi?“

Kuna ta on väike arukas naine, tead, siis palus ta luba varakult enne seda kuupäeva, mil mina tema arvates tulema pidin hakkama. Aga minu ärasõit tuli enne, kui tema oma paberid joonde sai. Noh, sõitsin siiski. Tead ju, et kompaniis ei tohi järjekorda solkida. Olin siis vanemate juures ja ootasin. Armastan neid väga, aga tegin siiski pika näo. Neil oli hea meel, et mind nägid, ja paha, et mul nende seltsis paha oli. Aga mis teha? Kuuenda päeva õhtul — tagasituleku päeva eelõhtul — tuli jalgrattaga üks noormees — vana Florence'i poeg — ja tõi Mariette'ilt kirja teatega, et tal ikka veel puudub läbipääsuluba...“

„Küll on lugul!“ hüüatasid kuulajad.

„...aga,“ jätkas Eudore, „üks võimalus jäi siiski. Võisin paluda Mont-Saint-Eloi' külavanemat, et ta nõutaks sõjaväevõimudelt loa, ja minna siis ise suure kihutamisega Villier'sse Mariette'i vaatama.“

„Seda oleks tulnud kohe esimesel päeval teha, mitte kuundal.“

„Muidugi. Aga ma kartsin, et läheme teineteisest mööda, et ma ei trehva teda, sest sinna jõudmisest peale ootasin teda kogu

aeg, iga silmapilk arvates, et nüüd astub ta üle läve. Tegin just nii, nagu ta mulle kirjutas.

„Lõpuks ikkagi nägid teda?“

„Üksainus päev või õieti üksainus öö,“ vastas Eudore.

„Sellest jätkub!“ hüüdis Lamuse lõbusalt.

„Jätkub jah,“ püüdis Paradis Lamuse'i üle trumbata. „Ühe ööga võib sinusugune vemmäl seitse imet teha! Hiljem on tööd ja tegevust perenaiselgi...“

„Vaadake, kui kurnatud näoga ta on! Kohe näha, et see paljasjalgne on korralikult prassinud. Ah sa raisk!“

Eudore vangutas kahemõtteliste nõogete valingu all oma tõsist ja kahvatut pead.

„Poisid, pidage viieks minutiks lõuad!“

„Lase aga edasi, juntsu!“

„Ega see mõni jutt ole,“ ütles Eudore.

„Sa ütlesid, et sul oli vanade juures igav?“

„Igav jah! Nad katsusid küll ilusate singiviilakutega, ploomiviinaga, pesulappimisega ja väikeste hellitustega Mariette'i aset täita... (Märkasid, et nad teineteist ei sõimanudki nagu harilikult.) Aga mis see aitas! Vahe oli suur. Vahtisin aina ust, et ehk liigub ja muutub naiseks. Käisin siis külavanema juures, ja asusin teele eile kella kahe ajal pärast lõunat, peaksin õieti ütlema neljateistkümnendal tunnil, sest olin kogu aeg tunde lugenud. Nii jäi mulle veel täpipealt üks öö puhkust!“

Kui päikeseloojakul külale lähenesin, vaatasin välja kitsarööpmelise vaguni aknast — mõnel teejupil liiguvad seal veel rongid — ja pooleldi tundsin maastiku ära, pooleldi ei tundnud ka. Vahel oli äkki tunne, et koht on nagu ennegi, aga sulab sinusse, tahaks nagu sinuga rääkida. Siis oli ta jälle võõras ja vaikiv. Lõpuks tuli välja kobida ja viimase jaamani jala kõmpida. See oli kõige hullem.

lialgi pole ma niisugust ilma näinud. Sadas kuus päeva. Kuus päeva uhtus taevas maad. Maapind muutus pehmeks poriks ja vajus üha auklikumaks.“

„Siin oli sama lugu. Alles täna hommikul jättis järele.“

„Mul ei vea. Ojad olid paisunud ja igale poole oli uusi juurde tekkinud; need kustutasid põldude ääred nagu jooned paberilt. Künkad nõretasid veest ülevalt alla. Äkilised tuuleilid piitsutasid meid ja peksid vihma vastu koibi, nagu ja kaela.“

Kui olin jalgsi jaama vandanud, oleks ainult põrgu pere-meis ise võinud mind tagasi pöörama sundida.

Aga ennäe: kodumaile jõudes ei olnud ma enam üksi, meid oli juba mitu meest. Oli veel teisi puhkusemehi, kes ei läinud küll Villiers'sse, aga olid sunnitud sealt läbi minema. Sel kombel jõudsimetrobikonnas päralt... Viis vana seltsimeest, kes üksteist ei tundnud. Mitte kui midagi ei olnud seal enam — nii kõvasti oli pommitatud. Veel rohkem kui siin. Ja vett oli ka palju ning pime oli.

Ütlesin teile, et külakeses on kõigest neli maja. Aga need on üksteisest kaugel. Jõudsimetkõrgustikult alla. Ma ei teadnud hästi, kus olin, ega teadnud seltsimehedki, kel ometi oli ümbruskonnast natuke aimu, olid nad ju sealtkandi mehi. Valas nagu toobrist.

Aeglaselt käia oli võimatu. Pistime jooksu. Läksime mööda Alleux' talust, — see on esimene maja; oli kui kivist viirastus. Veest kerkis seinaribasid kui purukskistud sambaid. Maja oli lihtsalt uppunud. Teise majaga natuke kaugemal oli sama lugu.

Meie maja on kolmas. See asub tee ääres, mis läheb seal üle nõlvaku. Ronisime sinna, vastu vihma, mis peksis silmi ja hakkas nägemise kallale — silmad olid külma vett täis! Ja meie panime ajama kui kuulipildujast lastud.

Maja! Jooksen kui meeletu, nagu araablane rünnakul! Mari tte! Nägin õhtuse pimeduse ja vihma liniku tagant teda ukse vahel käsi taeva poole tõstvat. Sadas nii rängalt, et teda tagasi peksis. Ta seisis kummargil' ukse vahel nagu Püha Neitsi oma orvas. Tuhatnelja kihutasin sinna, enne aga andsin seltsimeestele märku, et tulgu nad mulle järele. Tormasime majja. Mariette naeratas veidi mind nähes, pisar silmanurgas; ta ootas, kuni kahekesi jääme, et siis päriselt naerda ja nutta. Ma käskisin poisse puhata ja istuda, kes toolile, kes lauale.

„Kuhu need härrad lähevad?“ küsis Mariette.

„Lähme Vauvelles'i.“ — „Issand!“ ütles Mariette. „Sinna te küll ei pääse. Öösi te seda penikoormat ära ei käi, teed on lagunened, vett kõik kohad täis. Ärge kohe mitte katsugegi.“ — „Noh, siis lähme homme; tuleb ulualust otsida.“ — „Tulen teiega Poodu taluni,“ ütlesin ma. „Seal ei ole ruumist puudu. Norskate seal öö ja võite koidu ajal edasi minna. Läki aga siis teele.“

Poodu talu on Villiers' viimane maja ja asub nõlvakul. Võis loota, et see polnud veel vette ja porisse vajunud.

Läksime välja. Oli see alles uputus! Olime märjad kuni hambaaukudeni. Vesi tungis läbi taldade ja vettinud ning põlvelt rebenenud pükste ka saabastesse. Enne kui Poodule jõud-
sime, tuli meile vastu mingi kogu suures mustas mantlis, latern käes. Ta tõstis laterna — nägime käisel kuldpaela, siis vihast nägu.

„Mis te siin kolate?“ küsis ta natuke tagasi astudes ja kätt puusale pannes; vihm aga rabistas nagu rahe tema peakoti pihta.

„Need on Vauvelles'i puhkusele minejad. Nad ei saa täna õhtul edasi minna, tahaksid Poodu talus magada.“

„Mis asja? Magada siin? Olete aru kaotanud? Siin on politseipost. Mina olen vahtkonna allohvitser ja majas on vangivõetud bošid. Tehke, et siit kohe kaote. Head õhtut!“

Tegime siis täispöörde ja hakkasime tagasi minema — l'bisedes, hinge'dades, pori lirtsutades ja pritsides ning komistades, nagu oleksime täis olnud. Üks semudest hüüdis mulle läbi tuule ja vihma:

„Saadame sind koduni; ulualust meil niikuinii ei ole, aga aega on küllalt.“

„Kuhu te magama lähete?“ — „Küllap leiame, ära muretse, selleks mõneks tunniks ikka leiame.“ — „Leiame, leiame — kerge öelda,“ ütlesin mina, „... noh, aga seniks tulge silmapilguks sisse.“ — „Silmapilguks võib ju tulla, selle vastu pole midagi.“ Ja Mariette nägi, et tulime jällegi reas kõik viiekesi, üdini märjad.

Seal me siis tiirlesime ja tiirlesime mu väikeses toas, mis on ainuke majas, sest ega see ole mingi loss.

„Madam, ütelge õige, on siin mõni kelder?“ küsis üks meestest.

„See on vett täis,“ vastas Mariette. „Teine trepiaste on vee all ja kaks seal üldse ongi.“

„Noh, siis pole midagi teha,“ ütles mees. „Seda näen isegi, et siin põõningut ei ole...“

Natukese aja pärast tõusis ta püsti:

„Head aega, vanapoiss,“ ütles ta mulle; „me hakkame nüüd minema.“

„Mis, siisuguse ilmaga tahate teele minna?“

„Ega's me ometi hakka sind segama naisega üksi jäämast.“

„Aga...“

„Pole siin mingit aga. Kell on üheksa õhtul, enne päikese-
tõusu pead sa jalga laskma. Head aega siis. Kas tulete, poisid?“

„Muidugi tuleme,“ vastasid need. „Head ööd, härrased.“

Nad läksid ukse juurde, avasid selle. Mariette ja mina vaatasime teineteisele otsa. Me ei liikunud paigast. Siis vaatasime veel kord teineteisele otsa ja tormasime neile järele. Mina sain ühest sinelihõlmast kinni, naine põönast; kõik see oli nii märg, et vääna välja.

„Mitte eluilmaski! Me ei lase teid minna. See on võimatu...“

„Aga...“

„Pole siin mingit aega,“ ütlesin mina ja samal ajal lõi naine ukse kinni.“

„Mis siis sai?“ küsis Lamuse.

„Midagi ei saanud,“ vastas Eudore. „Nii me siis olime, hästi mõistlikult, kogu öö otsa. Istusime mööda nurki ja haigutasime nagu surnuvalvajad. Algul lobisime natuke. Aeg-ajalt ütles mõni: „Kas sajab veel?“ ja läks vaatama. Vaatas ja ütles: „Sajab.“ Pealegi oli seda kuulda. Üks tüse bulgaarlase vurrudega poiss võitles une vastu nagu metslane. Mõni kord tukastas üks või teine, aga ikka oli mõni, kes haigutas, silmad lahti tegi — viisakuse pärast, tead, ja ringutas või kohendas ennast paremini istuma.“

Mariette ja mina ei maganud. Vaatasime teineteist, vaatasime ka teisi, kes meid vaatasid, ja see oli kõik.

Hommik hakkas läbi akna paistma. Tõusin, et ilma vaadata. Vihma sadas ikka endiselt. Toas liikusid pruunid kogud ja nohisesid valjusti. Mariette'il olid minu vaatamisest silmad punased. Tema ja minu vahel toppis üks sõdur lõdisedes piipu.

Keegi põristas vastu akent. Tegin akna praokile. Tulí nähtavale nõretav kiivriga kogu, nagu oleks hirmus tuul ta toonud ja sinna tõuganud, ise kaasa tulles. Ta küsis:

„Hei, kohvipood, kas saaks kuidagi kohvi?“

„Kohe, härra, kohe,“ hüüdis Mariette.

Ta tõuseb oma toolilt veidi kangena. Ei räägi midagi, vaatab end meie peeglikillust, silub natuke juukseid ja ütleb üsna lihtsalt:

„Keedan teile kõigile kohvi.“

Kui olime joonud, tuli kõigil minema hakata. Pealegi kõlitasid kliendid iga silmapilk.

„Hei, emake!“ karjusid nad ja ajasid oma noka poolavali akna vahelt sisse. „Ehk on teil natuke kohvi!“ Teine nõudis kolm kohvi! Neli! „Ja veel kaks lisaks!“ ütles kolmas.

Lähenesime siis Mariette'ile, et jumalaga jätta. Mehed teadsid, kui hullusti ülearused nad sel ööl olid olnud. Nägin väga hästi, et nad ei teadnud, kas on viisakas sellest rääkida või parem kogunisti vaikida.

Paks makedoonlane otsustas rääkida:

„Tegime teile roppu moodi tüli, mis, prouake?“

Ta ütles seda selleks, et näidata, kui hästi ta kasvatatud oli, see vana veli.

Mariette tänas teda ja andis kätt.

„Sest pole midagi, härra. Head puhkust!“

Ja mina surusin ta kaenlasse, suudlesin, kuidas jaksasin, tervelt pool minutit... Rahul me polnud, taevake! — Oli selleks siis põhjust? Aga hea meel oli siiski, et Mariette seltsimehi välja ei ajanud nagu koeri. Ja ma tundsin ühtlasi, et tema meelest oli vahva, et minagi selle tegemata jätsin.

„Ega see ole kõik,“ ütles üks meestest sinelihõlma tõstes ja toppis käe püksitasku. „Mul on veel õiendamist — kui palju tuleb kohvi eest?“

„Ei midagi. Elasite täna öösi minu juures, olite minu külalised...“

„Aga ei, madam, kus sellega!“

Ja siis tuli vaidlemine ning vastamisi kummarduste tegemine. Ütle mis tahad, vana, oleme ainult vaesed matsid, aga tore oli vaadata seda viisakusega vigurdamist.

„Mis siis ikka, vajume minema.“

Üksteise järel lasksid nad jalga. Mina jäin viimaseks.

Sel silmapilgul pörutas jälle keegi teekäija vastu akent, jälle üks, kes kohviga oma nokka tahtis loputada. Mariette kummardus uksest välja ja hüüdis:

„Üks silmapilk!“

Siis pistis ta mulle kätte paki, mis tal oli valmis pandud.

„Ostsin ühe singikese. Mõtlesin, et sööme seda õhtul kahekesi koos pudeli veini juures. Aga kui nägin, et teid oli viis, ei tahtnud ma seda nii paljudega jagada. Ja nüüd veel vähem.“

Siin on sai, sink ja vein. Söö neid üksi, mu poiss. Nendele ohverdasime juba küllalt,“ ütles ta.

„Vaene Mariette,“ ohkab Eudore. „Viisteist kuud polnud ma teda näinud. Ja millal jälle näen? Kas üldse enam?“

See oli tal ilus mõte. Toppis selle mulle kõik kotti...“

Eudore avas oma hallist puldanist pauna.

„Näe, siin need on: siin on sink, siin sai, siin märjake.“

Noh, ja kuna see on siin, kas teate, mis me sellega teeme?

Jagame selle omavahel, poisid, mis?“

IX

SUUR VIHA

Kui ta pärast kahekuulist äraolekut oma terviseparanduspuhkuselt tagasi tuli, piirati ta ümber. Kuid tema oli tusane, sõnaaher ja hoidus meist eemale.

„Mis siis lõpuks lahti on? Sa ei räägi midagi? Ja see on kõik, mis sul ütelda on?“

„Räägi meile, mis sa hospitalis ja puhkuse ajal nägid, vana pada; räägi, mis sinuga juhtus sellest päevast peale, kui sa oma sidemetega ja sissepakitud sihverplaadiga ära läksid. Sul olevat kantseleidega tegemist olnud? Räägi siis ometi, kurat võtaks!“

„Midagi ei taha ma enam rääkida sellest hooraেলust,“ ütles lõpuks Volpatte.

„Mis sa ajad! Mis ta ütles?“

„Mulle on see kõik läila, vaat mis. Inimesed panevad mul südame läikima; ma sülgan nende peale, võid seda kõigile öelda.“

„Mis nad sulle siis tegid?“

„Nad on elajad!“ ütles Volpatte.

Jonnakalt seisis ta seal oma endise peaga, kinnikasvanud kõrvaletadega ja tatarlase põsenukkidega, ümberingi uudishimulikud sõbrad. Tundsi, et ta on südamepõhjani kibestunud ja mässumeelne, et miski teda rõhub, sulgedes tal suu ja sundides teda tigidalt vaikima.

Lõpuks ei suutnud ta end enam pidada, pöördus tagala poole ja näitas mõõtmata kaugusele rusikat.

„Neid on seal liiga palju,“ surus ta oma hallide hammaste vahelt. „Liiga palju!“

Ja näis, nagu oleks ta oma kujutluses ähvardanud ja tagasi tõrjunud üha suurenevat viirastuste lainet.

Natuke hiljem küsitlesime teda uuesti. Teadsime väga hästi, et erutus ei suuda tema hinge püsima jääda ja et see raevukas vaikimine plahvatab esimesel võimalusel.

Olime ühes sügavas tagumise liini kaevikus, kuhu pärast hommikusi mullatõid olime einestama kogunenud. Vihma sadas metsikult, uputus päiskas ning tõukas meid segi ja ujutas üle. Sõime püstijalu reastikku seistes, ilma ulualuseta, veeks muutunud lageda taeva all. Tuli sooritada tõelisi akrobaatilisi numbreid, et kaitsta oma „ahvi“ ja saia veeojade eest, mis voolasid igalt poolt. Süües püüdsime käsi ja nägu varjata peakoti alla niipalju kui võimalik. Vesi trummeldas, hüples ja nirises lõgastel puldanist või kalevist rõivastel ning leotas kord hoolimatult, kord salakavalalt meid endid ja meie toitu. Jalad vajusid järjest sügavamale ja juurdusid tugevasti savise kraavi põhias voolavasse ojasse.

Ühed naersid veest nõretavate vurrudega, teised krimpsutasid nägu, neelates käsnaks muutunud saia ja loputatud liha piitsutava vihma all, mis igast suunast ründas nende ihunahka, niipea kui paks porine kehakate vähegi paigalt nihkus.

Surudes kateloki südamele, karjus Barque Volpatte'ile:

„Ah või need olid siis puha elajad, keda sa nägid seal, kust tuled?“

„Näiteks?“ kisendas Blaire tugevamaks muutunud tuuleiilis, mis sõnad hajutas. „Mis sa neist elajaist tead?“

„Nad on...“ algas Volpatte. „Ja siis... Neid on liiga palju, kurat võtaks. Seal on...“

Ta katsus öelda, mis seal on, suutes aga ainult korrata: „Neid on seal liiga palju.“ Masendatuna ja lõõtsutatavana neelas ta alla suutäie märga saia ja ühes sellega oma segaste ja ahistavate mälestuste kogumi.

„Räägid sa viilidest?“

„Kellest siis!“

Ta viskas järelejäänud lihatüki üle rinnatise, ja see karje, see ohe paiskus ägedalt ta suust nagu ventiilist.

„Ära sa viilide eest muretse,“ soovitas Barque pilklikult, kuid mitte ilma kibeduseta. „Mis kasu sellest oleks?“

Kühmu tõmbudes ja varjudes vahariidest peakoti hapra ja ebakindla katuse alla, millel vesi voolas läikiva korrana, hoi-

dis Volpatte oma tühja katelokki vihma käes, et seda puhtaks uhta ja urises:

„Ega ma päris ogar ole, tean väga hästi, et ka tagalasellid on vajalikud. Saan aru, et peab olema nahahoidjaid, olgu... Aga neid on liiga palju ja ikka ühed ning samad, pealegi nad pole head mehed. Nii on lood.“

Saanud kergendust sellest seletusest, mis heitis mõnevõrra valgust tagalast kaasatoodud süngesse vihapuhangusse, hakkas Volpatte raevutseva vihma valinguis katkendlikult rääkima:

„Juba esimeses pesas, kuhu mind väikese kiirusega saadeti, nägin ma neid rodude viisi, rodude viisi, ja kohe hakkasid nad minusse vastikult mõjuma. Igasuguseid asutusi, allasutusi, valitsusi, keskusi, kantseleisid on seal. Algul, kui sinna satud, on iga uus nägu, keda näed, eri ametiasutusest; ja igal asutusel on ise nimi. Otse hulluks võid minna. Pidi aga sel vanal kolu olema, kes kõik need nimed välja mõtles.“

Ja sa imestad veel, et mul meel hapuks läks. Kõik see kargleb veel nüüdki silme ees. Mis ma ka teen, ikka pean selle peale mõtlema!“

„Tjah, poisid,“ mäletses meie seltsimees oma mõtteid edasi. „Kõik need asjamehed, kes seal paberit määrivad ja tühjastähjaga mängivad, ise viksitud ja klanitud, kepiid¹ peas, ohvitserisinelid seljas, säärikud jalas, ja kes peenelt söövad, suitsetavad niipalju kui tahavad, kas või kaks korda päevas silmi pesevad, kirikus käivad ja õhtul sulekotile lehti lugema heidavad... — jah, kõik need niisugused ütlevad pärast veel: „Mina olen sõjas käinud.““

Üks detail oli Volpatte'i eriti rabanud ja see paiskus esile tema segasest ja kirglikust nägemusest.

„Ükski neist logardeist ei kannu kaasas katelokki ega plaskut. Nemad iuba püstiialu ei söö! Neil on tarvis igasuguseid mugavusi. Mõne kohaliku eide juures on neil oma laud ja seal nad siis mängivad suuri saksu, ja vanamoor paneb nende söögiriistad, konservid ja kogu nende lobi kappi! Ühe sõnaga — see kuradi tagala ei saa läbi ilma rahuaja ja rikkuse mõnuda.“

Volpatte'i naaber raputas pead taevast sadavate veejugade all ja ütles:

„Seda parem neile.“

„Ma pole ogar...“ alustas Volpatte uuesti.

¹ Kepii — kõrge, kõva põhjaga nokkmüts. Tõlkija.

„Võib-olla ei ole, aga ebajärjekindel küll.“

Volpatte tundis end sellest ütlemisest solvatud olevat, võpatas ja ajas tulivihaselt pea püsti, kusjuures varitsev vihm talle lainetena näkku langes.

„Või veel! Ebajärjekindel! Kus mul virtsaauk!“

„Just nii, mu härra,“ jätkas naaber. „Sa kirud neid ränka viisi, aga ise tahaksid heameelega nende siidivendade asemel olla.“

„Muidugi et tahaksin. Aga mida see tõendab, sa persevest? Esiteks, me oleme juba hädaohus olnud, nüüd peakski õieti meie kord olema. Aga seal on ikka ühed ja needsamad, ütlen ma sulle. Neid on seal noori, tugevaid kui härjad ja musklites nagu maadlejad. Ja kõiki neid on seal liiga palju. Näed, ma ütlen alati „liiga palju“, sest justament nii see on.“

„Liiga palju. Mis sina tobu ka sellest tead? Tunned sina neid ametkondi ja eriteenistusi?“

„Mina neid ei tunne,“ jätkas Volpatte, „aga ma ütlen...“

„Ega sa ometi arva, et kogu sõjaväeasjanduse ajamine on sama lihtne kui saapaviksimine?“

„Pole minu mure, aga...“

„Aga tahaksid olla nende asemel, eks ole?“ pilkas nähtamatu naaber, kes oma peakoti all, millele taevast oma veetaga-varasid kallas, varjas kas suurt ükskõiksust või armutut soovi Volpatte'i rääkima õhutada.

„Mina ei saa seal hakkama,“ ütles Volpatte lihtsalt.

„Teised saavad sinu eest,“ ütles Barque'i terav hääl vahele. „Tunnen üht, kes...“

„Ka mina olen neid näinud!“ möirgas Volpatte meeleheitlikult marusse. „Näe, rindest mitte kaugel, ma ei tea selle koha nime, on evakuatsiooni hospital ja intendantuuri osakond, — seal nägin ma seda angerjat.“

Parajasti mööduv tuulehoog kandis meieni küsimuse:

„Mis asja?“

Sel hetkel vaikis tuul ja Volpatte võis vastata nii hästi-halvasti kui sai:

„Ta oli mulle kogu selles peatuspunkti virvarris juhiks nagu laadal, ja ta ise oli ka üks vaatamisväärne number. Ta talutas mind mööda koridore, saale ja barakke, tegi mõne sildiga ukse praokile või näitas mulle seda ja ütles: „Vahi, eriti seda seal. Vahi!“ Käisin ja vahtisin koos temaga ringi, aga kaevikuisse ta tagasi ei tulnud nagu mina, kus sellega! Ja pealegi ei

olnud ta kaevikust tulnudki, ära sa seda arva! Kui seda anger-
 jat esimest korda nägin, kõndis ta ettevaatlikult mööda õue.
 „See on jooksev teenistus,” ütles ta. Lobisesime. Järgmisel
 päeval oli ta end käskjalaks haakinud, et mitte rindele minna,
 kuigi oleks pidanud minema juba sõja algul.

Ukse lävel, mille taga ta terve öö oli sulekotil põõnutanud,
 nühhis ta oma pärdikust ülemuse saapaid, nihukesi uhkeid kol-
 laseid torusid. Küll ta neid hõõrus, lausa kuldas üle. Jäin
 seisma ja vaatama. Poiss rääkis mulle oma loo. Mäletan sellest
 araabia jumpsist sama palju kui Prantsusmaa ajaloost ja
 aastaarvudest, millest meile koolis pasundati. Iialgi, vana, ei
 olnud ta rindel olnud, kuigi oli 2. liigi mees ja turjakas lur-
 jus. Hädaoht, väsimus, sõjaviletsused — need ei olnud tema,
 küll aga teiste jaoks. Teadis, et niipea kui nina rindele pistab,
 siis see juba rabab kogu mehe. Seepärast siis sõdis küünte ja
 hammastega kohalejäämise eest. Igaviisi oli katsutud teda
 paigale panna, aga ei saadud — ikka lipsas ära kõigi kapte-
 nite, kõigi kolonellide ja kõigi arstide pihtide vahelt, olgugi
 et need olid ta peale tulivihased olnud. Ise jutustas mulle,
 kuidas ta sellega hakkama oli saanud. Oli kukkunud istuli,
 teinud totra näo, mänginud idioti, olnud nagu musta pesu
 pundar. „Mul on mingi üldine väsimus,” soigunud ta. Ei osa-
 tud tast jagu saada, ja lõpuks jäetigi ta rahule — ajas kõigil
 südame läilaks. Sedasi. Igas olukorras olid tal uued laulud,
 saad aru! Mõnikord oli jalg haige — selle numbriga sai ta
 pagana hästi hakkama. Ja kombineerida oskas hästi, olid sel-
 ged kõik riukad ja võimalused. Isegi rongide sõiduplaan oli
 tal peas. Vargi pugest ja jaotuspunktis mõnda meestesalka,
 jäädes kuss ja pai paigale ja nähes hirmsat vaeva, et end
 semudele tarvilikuks teha. Tõusis kell kolm hommikul, keetis
 kohvi, käis pesuvett toomas, kui teised õgisid. Igal pool, kuhu
 see mehike ennast sisse sokutas, oli ta oma inimene, see raibe.
 Nägi vaeva, et mitte vaeva näha. Minu meelest on ta see-
 sugune tüüp, kes viiekümnelise valeraha meisterdamiseks kulu-
 tatud higi ja vaevaga oleks ausal viisil võinud teenida sajalise.
 Aga näe: oma naha hoiab ta terve. Rindel peaks ta teistega
 kõik kaasa tegema, aga nii rumal ta ei ole. Ta irvitab nende
 üle, kes paljal maal magavad, ja veel rohkem nende üle, kes on
 juba maa all. Kui teised on löömingu lõpetanud, läheb ta
 koju ning ütleb oma sõpradele ja tuttavatele: „Siin ma olen,
 terve ja priske.” Ja sõpradel on hea meel, on ta ju kena mees

oma meeldivate kommetega, olgu ükskõik kui suur lurjus.
 Lollim kui loll, aga sa hakkad seda ussisugu armastama.

Noh, ei maksa arvata, et selle kaliibri mehi ainult üks on.
 Neid leidub trobikondade viisi igas jaotuspunktis. Seal nad
 hoiavad end hammastega kinni ja vingerdavad rindele saatmise
 eest kõrvale. „Sõtta ma ei lähe,” ütlevad lausa — ja ei lähegi.
 Iialgi ei lükka neid keegi kuni rindeni.

„See kõik pole uudis,” ütles Barque. „Teame seda, teame.”

„Siis need kantseleid!” lisab Volpatte, olles oma reisi-
 mälestustest juba hoogu sattunud. Neid on täis terved majad,
 terved tänavad, terved kvartalid. Nägin tagalas kõigest sellest
 ainult üht väikest nurgakest, seda, kus olin, ja seegi tegi silmad
 kirjuks. Ei, iialgi poleks ma uskunud, et sõja ajal nii palju
 mehi toole nühivad...

Keegi meie seast tõstis käe ja sirutas ette.

„Enam ei sajab.”

„Siis hakkame minema, küll sa näed...”

Tõepoolest hüütigi:

„Marss!”

Paduvihm oli üle. Hakkasime ridastikku minema läbi kae-
 viku põhjas seisva veemülka, mille pinnal äsja olid hüpnud
 vihmaagarad.

Volpatte'i pomini hakkas kuulduma läbi liikumismüdina ja
 vees paterdavate sammude solina.

Kuulasin seda ning vaatasin, kuidas minu ees õõtsusid luu-
 deni ligunenud sineliõlad.

Nüüd põhjas Volpatte sandarmeid.

„Mida kaugemale sa rindest iõuad, seda rohkem neid näed.”

„Neil on teine lahinguväli kui meil.”

Tulacque kandis nende vastu vana vimma.

„Vaadake, kuidas need vennikesed end peatuskohtadel
 laiaks ajavad,” ütles ta. „Kõigepealt otsitakse, kus saaks hästi
 süüa ja hästi magada. Ja kui endal lobiküsimus on korda
 aetud, hakatakse otsima salaviinamüüjaid. Vaata, kuidas nad
 siis sihivad hurtsikute uksi, et näha, kas sealt ei hiili vurre
 limpsates välja sõdureid, kilk peas ja ise siia-sinna piiludes.”

„On ikka sellid küll. Ma tunnen ühte — see oli meie pool,
 Côte d'Oril, olen sealt pärit...”

„Pea suu,” segas Tulacque osustavalt vahele. „Ühesugused
 kõik, üks pole parem kui teine.”

„Jah, nad on õnnega koos,” ütles Volpatte. „Aga arvad sa, et nad rahul on? Mitte sinnapoolegi... Nad nurisevad.”

Ja lisas:

„Puutusin ühega kokku, kes nurises. Oli teine tulivihane eeskirjade peale. „Ei tasu vaeva eeskirju pähe tuupida,” ütles ta. „Neid muudetakse alatasa. Võtke näiteks väližandarmeeria kohta käivad eeskirjad. Noh, hästi, õpite kõige tähtsamad osad ära, ja äkki on kõik teisiti. Millal see sõda ometi lõpeb?” ütles ta.”

„Nad teevad seda, mis teha kästakse,” julges Eudore tähendada.

„Kindel. Üldiselt pole see nende süü. Aga siiski on kentsakas, kuidas nemad — need elukutselised, pensioni õigustega ja medalitega sõjamehed (meie pole ju nende kõrval muud kui eraisikud) — sõjapidamisest aru saavad.”

„See tuleb mulle meelde üht metsnikku, keda nägin,” ütles Volpatte. „Mees lõi maailmatut lärmi toimkondade pärast, kus ta pidi käima. „Päris vastik, mis nad meiega teevad,” rääkis ta. „Oleme endised allohvitserid, sõdurid, kes on vähemalt neli aastat teeninud. Meile makstakse kõrget palka, see on õige, aga mis sellest? Oleme ametnikud! Aga meid alandatakse. Peakorteris sunnitakse meid pörandaid pühkima ja väljaheiteid koristama. Erasisikud näevad seda kohtlemist ja põlgavad meid. Ja kui sa teed näo, nagu nuri-seksid, siis ähvardatakse sind kohe rindele saata otsekui mõnd jalaväelast. Mis saab nii meie prestiižist. Kui me pärast sõda uuesti oma kogukonda metsnikuks läheme — kui me üldse sõjast tagasi läheme! — siis ütlevad inimesed kogukonnas ja metstkonnas: „Ah teie koristasitegi X linna tänavail sõnnikut...?” Et uuesti jalule seada prestiiži, mille inimlik ülekohus ja tänamatus on maha tallanud, selleks,” ütles ta, „tuleb teha protokolle ja ikka uusi protokolle, tuleb teha protokolle isegi rikastele, isegi võimumeestele!” Nii ta rääkis.”

„Mina,” ütles Lamuse, „nägin üht sandarmit, kes oli õiglane. „Sandarmid on üldiselt mõõdukad,” ütles ta. „Aga lurjuseid on igal pool, eks? Elanikud kardavad sandarmeid, see on tõsi,” ütles ta. „On neid, kes seda kuritarvitavad, olen nõus; ja see žandarmeeria põhjakiht laseb endale napsi välja teha. Kui mina oleksin ülem või brigadir, siis õpetaksin sääraseid õige põhjalikult, pistaksin kõik puuri,” ütles ta, „sest

avalik arvamus,” ütles ta veel, „pöördub kogu žandarmeeria vastu üheainsa sandarmi kuritarvituste pärast.”

„Minul oli üks hullemaid päevi elus see,” ütles Paradis, „kui tervitasin sandarmit, pidades teda hõbedaste varrukapaelte pärast nooremleitnandiks. Õnneks (ütlen seda enese trööstimiseks, aga ehk on see tõsigi), õnneks usun, et ta mind ei näinud.”

Vaikus.

„Jah muidugi,” ümisesid mehed. „Aga mis parata? Ei maksa välja teha.”

*

Natuke hiljem, kui istusime, seljad vastu müüri ja jalad vajutatud maasse, jätkas Volpatte oma muljete lahtipakkimist.

„Lähen ühte ruumi jaotuspunkti kantseleis, oli vist arveosakond. See kubises laudadest. Inimesi oli seal nagu turul. Sõnademulin. Piki seina kummalgi pool ja keskel istus iga-suguseid tüüpe oma väljapanekute ees nagu vanapaberi-kaup-mehed. Olin andnud avalduse, et mind saadetak tagasi oma rügementi, aga mulle öeldi: „Hoolitse ise oma asjade eest.” Sattusin ühe seersandi peale — väike kergats, värske kui õie-pung, kuldraamidega prillid ees — ka prillidel on auastmed! Oli teine noor, aga üleajateenijana oli tal õigus tagalasse jääda. Ma ütlesin: „Seersant!” Aga tema ei kuulnud mind, sõimas parajasti üht kirjutajat: „Häda on teiega, mu poiss,” ütles ta, „olen teile kakskümmend korda ütelnud, et üks eksemplar tuleb saata täitmiseks eskadroniülemale, žandar-meeriakorpuse komandörile armeekorpuse juures, ja teine ilma allkirjata, aga allkirja olemasolu äramärgimisega, tead-miseks žandarmeeria ülematele Amiens'is ja teistes ringkonna keskustes vastavalt teil olemasolevale nimekirjale — muidugi ringkonnaülema nimel. See on ometi väga lihtne,” ütles ta.

Läksin kolm sammu eemale, et oodata, kuni ta lõugamise lõpetab. Viis minutit hiljem astusin seersandi juurde. Ta ütles mulle: „Armas sõber, mul pole aega teiega tegemist teha, mul on muidki asju peas.” Tõepoolest ta märatses oma kirjutus-masina kallal — ütles teine olevat unustanud vajutada suurte tähtede klahvile ja kriipsu tõmbamise asemel lehekülje peal-kirja alla teinud sinna terve rea kaheksaid. Ta ei kuulnud midagi, aina sõimas ameeriklasi, sest tal oli ameerika süsteemi masin.

Pärast näris ta ühe teise siidivenna kallal sellepärast, et kaartide jagamise aruandesse ei olnud kantud toitlusosakonda, Loomatranspordi Valitsust ega 328. jalaväediviisi voori.

Kõrval oli üks peast soe sell kibedasti ametis ringkirjade paljundamisega. Ta püüdis mingi taigna peal teha rohkem äratõmbeid kui võimalik ning higistas verd ja vett nende vaevalt loetavate kirjaviirastuste vorpimisel. Teised ajasid juttu: „Kus on Pariisi side?“ küsis üks moemees. Ja nad ei nimetanud asju õigete nimedega: „Palun ütelge mulle ometi, missugused elemendid on majutatud X-i?“ „Elemendid?“ — mis rääkimine see niisuke on?“ ütles Volpatte.

„Selle suure laua ääres, kus istusid need tüübid, kellest ma räägin ja kelle juures ma käisin ning mille ühes otsas seersant paberitevirna taga sekeldas ja korraldusi andis (parem oleks võinud ta oma asju korraldada), — oli üks mehike, kes midagi ei teinud, muudkui patsutas käpaga vastu oma laumappi. Tema, vennikese hooleks oli puhkuste asi. Kuna aga puhkusi ei antud, sest suur rünnak oli alanud, siis ei olnud tal midagi teha. „Tore olemine,“ ütles ta.

See oli ainult üks laud ühes ruumis, ühes osakonnas, ühes jaotuspunktis. Nägin veel teisi, siis veel teisi. Ma ei tea enam... see ajab hulluks, ütlen sulle.“

„Kas neil paelad ka peal olid?“

„Seal palju ei olnud, aga teisel liinil asuvates teenistustes on kõigil paelad; seal on neid terved kollektsioonid, päris paelameeste loomaaed...“

„Kõige ilusam number, mida paelameeste seas olen näinud,“ ütles Tulacque, „oli üks autojuht. Tal oli seljas kaley kui siid, ja tulivärsked paelad varrukal, ja inglise ohvitseri rihmad — ise oli ainult 2. järgu sõdur. Näpp põsel, toetas ta küünarnukki klaasidega ehitud uhke auto uksele, mille toapoisiks ta oli. Sa oleksid ennast lõhki naernud. Oli see sulgi aga ennast täis!“

„Täpipealt niisugune sõdur, nagu neid trükitakse naiste ajakirjades, neis toredates väikestes roppudes ajakirjades.“

Igaühel on oma mälestus, oma laulusalm „nahahoidja“, selle nii sageli korrutatud kõneaine kohta.

Kõik voolavad sellest üle ja hakkavad korraga rääkima. Kõnekõmin ümbritseb meid sünge müüri jalal, kuhu oleme kuhjunud nagu kaubapallid. Meie ees on hall ja porine maastik, kust vihm on elu välja peksnud.

„... Nende mundrid ei tule laost, need on tellitud rätsepate käest...“

„... Algul oli ta käskjalaks teedeosakonnas, siis pagari-tööstuses, seejärel jalgratturiks 11. grupi toitlusosakonnas.“

„... Igal hommikul pidi ta viima kirja intendantuuri, tulepunktide võrgu ülemale, sapööridele ja õhtul veel suurtükiväe divisjoni. See oli kõik.“

„... „Kui puhkuselt tagasi tulin,“ ütles see jooksupoiss, „siis hõiskasid naised igas jaamas.“ — „Nad pidasid teid sõduriteks,“ sõnasin talle...“

„... „Ahaa! Te ise olete siis ka mobiliseeritud,“ ütlesin mina. — „Loomulikult,“ seletas ta, „loengute ringreis Ameerikasse ministri ülesandel. Kas see pole mobilisatsioon? Pealegi, sõber,“ jätkas ta, „ma ei maksa korteriüüri, järelikult olen mobiliseeritud.““

„Ja mina...“

„Lühidalt, et sellele jutule lõppu teha,“ karjus Volpatte oma tagalast-tulnu autoriteediga kõiki kõnekõminaid korraga vaikima sundides, „nägin kord ühel hoobil terve pesakonna neid lõuamehi. Olin kaks päeva abiks ühe majandusüksuse köögis. Mind ei võidud ju avaldusele vastust oodates logelda lasta. Vastusega polnud kiiret, sest avalduse järele saadeti lisa-avaldis, siis veel üks avaldis, ja iga kiri pidi tulles ja minnes kantseleides liiga palju vahepeatusi tegema.“

Niisiis, olin sel laadal kokaks. Kord kandsin prefektuuris toitu lauale, sest ülemkõkk oli saabunud oma neljandalt puhkuselt ja tundis end natuke väsinuna. Nägin ja kuulsin seda rahvast iga kord, kui söögisaali läksin. Kogu see leitsene ja soe kära kargas mulle näkku.

Seal olid mehed aina igasugustest kantseleidest, sekka ka mõni tegevväelane. Kõik olid peamiselt vanad, aga oli üksikuid nooremaidki.

Ajas naeru peale, kui üks neist tindininaest ütles: „Tuleb aknaluugid kinni panna, on kindlam.“ Olime tuleliinist kahe-saja kilomeetri kaugusel, aga see vana tripper tahtis meid uskuma panna, nagu oleks karta õhurünnakut...“

„Mul on nõbu,“ ütles Tirloir taskuis tuhnides. „Kirjutas mulle. Noh siin see ongi. Vaat mis kirjutab: „Kallis Adolphe, olen nüüd lõplikult Pariisi määratud — kirjutajaks 60-ndasse hospidali. Kuni sina seal oled, jään mina siin pealinnas „taubede“ ja tsepeliinide võimusesse.““

„Ha-ha-haa! Hii-hii-hii!“

Lause tekitab hubast lõbusust, seda nauditakse kui mälestust.

„Pärast,“ räägib Volpatte edasi, „sain sel sitavareste sööma-ajal veel rõhkem nalja.“

Lõuna oli hea; reedese päeva tõttu anti rahnakala, — aga see oli valmistatud nagu „Marguerite'i lest“, või kuidas teda seal kutsutakse. Aga jutuvada...

„Täaki nimetavad nad seal Rosalie'ks, eks?“

„Jah, nii need kõlupead ütlevad. Aga lõunal rääkisid need isandad peamiselt iseendist. Samal ajal, kui nad õgisisid nagu inimesesööjad, katsus igaüks seletada, miks ta rindel ei ole. Ükskõik, mis keegi rääkis, aga sisuks oli ikkagi see, et „mina olen täiesti haige... ma olen nii kidur... Vaadake, minust on järele jäänud ainult varemed... Mul ei ole peas kõik korras.“ Nad tuhnisid oma sisikonna läbi, et haigusi leida, mille taha end varjata. „Mina tahtsin sõtta minna, aga mul on song, kaks songa, kolm songa.“ Ei noh, küll puhusid. Üks naljatilk seletas, et kõigi meeste rindele saatmise kohta käivad ringkirjad olevat nagu lustmängud. „Nende viimane number ajab kogu eelneva krempli jutti,“ nii ta seletas, „selleks viimaseks numbriks on punkt: „Kui see ei käi teenistushuvide vastu...““ Teine jutustas: „Mul oli kolm sõpra, kelle toetusle lootsin. Tahtsin nende poole pöörduda, aga enne kui neid paluda jõudsin, tabasid kõiki kolme üksteise järel vaenlase kuulid.“ Keegi teine seletas kellelegi, et tema tahtnud küll kangesti rindele minna, aga ülemarst olevat tal piha ümbert kinni võtnud ja vägisi tagalasse jätnud. „Noh,“ ütles mees, „ma alistusin. Lõpuks võin ma oma intelligenti isamaa teenistusse rakendades kasulik olla kui sõduriranitsat kandes.“ Ja tema kõrval istuja ütles: „Jah,“ endal pealagi paljas kui kõrvits. Tema oli heameelega nõus olnud Bordeaux'sse minema, kui bošid Pariisile lähenesid ja kui Bordeaux'st oli saanud peen linn. Aga pärast oli ta ilma pikema jututa rinde lähedale, Pariisi tulnud ja ütles umbes midagi säärast: „Mina olen Prantsusmaale kasulik oma talendiga, ma pean seda ilmingimata Prantsusmaale säilitama.“

Nad rääkisid ka neist, keda seal ei olnud: majorist, kelle iseloom olevat võimatuks muutunud, — nad ütlesid, et mida ogaramaks ta minevat, seda karmim olevat; ühest kindralist, kes oli nahahoidjate puistamiseks ootamatuid inspeksioone

korraldanud, nüüd aga ise juba nädal aega raskesti haigena voodis lamavat. „Sureb kindlasti, tema seisukord ei ärata enam kartuse raasugi,“ ütlesid nad, suitsetades kõrgema seltskonna hanede poolt rindesõdureile saadetud sigarette.

„Tead,“ lausus keegi, „too väike kenake inglinäoga Frazy sai lõpuks otsa peale, — tapamajja otsiti härgade tapmiseks lihunikku, soovitude tõttu sai ta selle koha endale, kuigi ise on õigusteaduse litsentsiaat ja notariabi. Ka noorel Flandrinil vedas, tal õnnestus teevahiks saada.“ — „Teevaht, tema? Usud sa, et teda sinna jäetakse?“ — „Muidugi,“ vastab üks persevest, „see amet kestab kaua.“

„Mis sa sigu räägid!“ urises Marthereau.

„Ja kõik nad olid, ma ei tea miks, kadedad ühe Pourini-nimelise mehe peale. „Enne elas ta Pariisis suurilma-inimese elu, einestas ja lõunastas linnas. Tegi kaheksateist visiiti päevas. Lendles kui liblikas mööda salonge kella-viie-teest kuni koiduni. Väsimatult juhatas ta kotiljone, organiseeris pidusid ja külastas kõiki teatrietendusi, rääkimata automatkadest ja vahuviinajoomistest. Aga siis tuli sõda: vaene poiss ei olnud siis enam võimeline hilisel ajal laskeava juures valvama ja okastraati lõikama. Ta pidi rahulikult soojas olema. Ja pealegi: tema, pariislane, peaks matma end provintsis kaevikutess! Ei ialgi.“ — „On arusaadav,“ vastas teine, „et mina oma kolmekümne seitsme aasta juures pean tervise eest hoolitsema.“ Ja kui see tüüp seda ütles, mõtlesin ma Dumont'ile, neljakümnekaheaastasele metsavahile, kes 132. kõrgustikul surma sai nii lähedal minu kõrval, et ihu värises mul tema ihu värisemisest, kui kuulirahe talle pähe oli sadanud.“

„Kuidas need võllakandidaadid sinu vastu ka olid?“

„Minust ei teinud nad suurt väljagi, aga ega nad seda mulle liialt tunda ka ei andnud, — aeg-ajalt siiski, kui nad end enam vaos hoida ei suutnud. Sihtisid altkulmu ja hoidusid hoolega mind mööda minnes puutumast, olin ju veel sõjast räpane.“

Oli ikka natuke läila see olemine nende tööbraste seas, aga ütlesin endamisi: „Pea vastu, Firmin, oled siin ainult mööda minnes.“ Kord kargas mul hing siiski täis, see oli siis, kui üks neist ütles: „Hiljem, kui jälle kodus oleme, — kui me üldse veel koju saame...“ Ei! Temal ei olnud õigust nõnda ütelda. Nii võib suu täis võtta ainult see, kes seda on ära teeninud. See on nagu autasu. Minugi pärast hoidku nad oma

nahka, aga ärgu tulgu ärplema oma elu kaalule panemise jutuga, need tallalakkujad, kes enne jalga lasksid, kui nad frondile saadetigi. Rääkisid teised ka lahinguist, eks nemad ju tea sõjast ja sõjaasjandusest hoopis rohkem kui sinusugune. Ükskord, kui koju tagasi lähed — kui sa lähed! — oled sina see, kes selle luiskajate karja seas on valelik oma tillukese tõega.

Ah seda õhtut, vanapoiss, neid nägusid valgusesäras, seda elunautijate prassimist! Nende jaoks ei ole sõda olemas! See oli nagu balletiõhtu teatris, nagu fantasmagooria! Neid oli seal... neid on seal veelgi sadu tuhandeid," lõpetas Volpatte viimaks segaselt.

Kuid mehed, kes oma jõu ja eluga maksid teiste julgeoleku eest, naersid Volpatte'i lämmatava viha üle, ajasid ta kitsikusse ja matsid ta pelgurite viirastuste alla.

„Õnneks ei räägi ta meile neist tehasetöolistest, kellele alles hirm rinde ees ameti selgeks õpetas, ja kõigist neist, kes koju jäid ühe lopsuga jalule upitatud rahvusliku kaitse ette-
käändell“ ümises Tirette. „Tema jutul siis lõppu ei tulekski.“

„Sa ütled, et neid on sadu tuhandeid,“ pilkas Barque. „Noh, 1914. aastal — pane hästi tähele — ütles sõjaminister Millerand rahvasaadikuile: „Kõrvalehoidjaid ei ole.““

„Millerand,“ urises Volpatte, „seda meest ma ei tunne. Aga kui ta seda ütles, on ta tõesti üks tõbras.“

*

„Las teised teevad omal pool mis tahavad, aga siin meie juureski, isegi rindel, on nahahoidjaid ja vahetegemist.“

„Inimene laseb alati kellegi teise nahal liugu,“ ütles Bertrand.

„See on tõsi. Nimeta seda kuidas tahad, aga alati leiad sa endast vähemaid ja suuremaid sulisid.“

„Kõik need, kes meil siin kaevikutesse ei lähe, või need, kes iialgi pole püssirohtu nuusutanud, või needki, kes esimesel liinil käivad ainult aeg-ajalt, — kõik on, kui tahad, oma nahahoidjad. Küllap näeksid, kui palju neid on, kui paelu antaks ainult tõelistele lahingumeestele.“

„Neid on kakssada viiskümmend kahe pataljoni peale,“ ütles Cocon.

„Peale selle käskjalad. Kaua sest siis tagasi on, kui isegi veltudel olid oma toapoised.“

„Siis kokad ja köögitöölised.“

„Vanemseersandid ja majutajad.“

„Kapralid ja majandusmehed.“

„Mõned kantseleirotid ja lipuvalvurid.“

„Postitoojad.“

„Autojuhid, hobusemehed ja kogu töökomando oma all-ohvitseridega, isegi sapöörid.“

„Jalgratturid.“

„Mitte kõik.“

„Peeaeagu kogu sanitaartenistus.“

„Sanitarid, kes haavatuid kannavad, ei kuulu loomulikult sinna hulka; nende amet on mitte üksi pagana raske, vaid nad elavad ju kompaniis ja teevad rünnaku oma kandraamidega kaasa; aga laatsaretisanitarid küll.“

„Peeaeagu kõik preestrid, eriti rinde tagalas. Preestreid seljakotiga olen ma harva näinud. Sina oled või?“

„Mina ka mitte. Ajalehtedes küll, aga mitte siin.“

„Näib, et neid on olnud.“

„Ah!“

„Ükskõik! Niikuinii langevad kõik selle sõja raskused jala-
väelase kaela.“

„On ka teisi, kes oma elu kaalule panevad. Meie ei ole ainukesed!“

„Siiski!“ ütleb Tulacque kibedalt. „Meie oleme peaeagu ainukesed.“

*

Ta jätkas:

„Sa muidugi ütled — tean väga hästi, mis sa mulle ütled, nimelt, et autojuhid ja raskesuurtükivägi löid Verduni all vägevalt kaasa. See on tõsi, aga meie kõrval on nad siiski tagalamehed. Meie oleme alati niisuguses tulerajus, milles nemad selle ainsa korra olid (ka sajab meile kaela kuule ja granaate, mida neil pole tarvis karta). Raskesuurtükiväe mehed kasvasid kodujäneseid varjendite kõrval ja poolteist aastat küpsetasid nad endile munarooga. Meie elu on tõeliselt hädaohus, neid aga, kes nii suures hädaohus ei ole või on seda ainult kord, ei ähvarda suurt midagi. Muidu võiks ju igaüks öelda end eluga riskivat, näiteks mõni lastetüdruk, kes loovib Pariisi tänavail. Eks seal ole ju „taubed“ ja tsepeliinid, nagu rääkis too angerjas, kellest Tirloir nüüdsama jutustas.“

„Esimese Dardanellide retke ajal sai üks apteeker mürsu-killust haavata. Sa ei usu? Ometi on see tõsi — roheliste kan- tidega ohvitser haavatud!”

„See on juhus, nagu ma kirjutasin Mangouste'ile; ta tee- nib hobusemehena vooris ja sai haavata, ent teda haavas veo- auto.”

„Jah, nõndaks see on. Lõpuks võib pomm langeda ka mõnele puisteele Pariisis, Bordeaux's või Salonikis.”

„Ja-jah. On ikkagi liiga kerge öelda: „Ärgem tehkem vahet hädaohtude vahel!” Sõja algusest saadik on mõned õnnetu juhuse tõttu tagalaski surma saanud, meist aga on mõned õnneliku juhuse tõttu veel elus. Tuleb ikka meeles pidada, et siin on vaks vahet, sest kui oled juba kord surnud, siis päris kauaks ajaks.”

„Tjah,” ütles Tirette. „Aga ära tüütate oma nahahoidmise lugudega. Kui selge on, et midagi parata ei saa, tuleb pöörata uus lehekülg. Mul tuleb meelde endine pargivaht Cherey'st, noh, sealt, kus möödunud kuul olime. See kõmpis mööda tänavaid ja vahtis igale poole, otsides eraisikuid, kes aastate poolest oleksid võinud relvi kanda, nuuskis nahahoidjaid kohe koera moodi. Kord jäi seisma ühe tüseda vurrudega eide ette, vahtis ja vahtis neid vurrusid ning pistis siis lõugama: „Peaksid rindel olema!”

„Ma ei tee suurt välja nahahoidjatest ega argpükstest,” ütles Pépin. „See oleks aja raiskamine, aga nende kelkimist ma ei salli. Olen Volpatte'iga ühel nõul: hoidku oma nahka, hüva, see on inimlik, aga ärgu tulgu pärast ütlema: „Ma olin sõjamees.” Võtame näiteks vabatahtlikud...”

„Oleneb sellest, missugused vabatahtlikud. Kes vabatahtli- kult ja tingimusteta jalaväkke tulid, naljakas muidugi küll, jah, nende ees — suu kinni! Aga vabatahtlikud eriteenistustes ja eriüksustes või isegi raskesuurtükiväes — need käivad mulle närvidele. Neid mehi me juba tunneme! Kelgivad ja eputavad seltskonnas: „Ma läksin vabatahtlikult sõtta.” — „Ah! Kui kaunis see on, mis te tegite! Oma vabast tahtest läksite kuuli- pilduja ette!” — „Jah, madam markiis, niisugune ma olen...” Sihuke kakk!”

„Tunnen üht härrat, kes vabatahtlikult läks lennuparki. Oma ilusa mundriga oleks ta võinud samahästi minna koomi- lisse ooperisse.”

„Jah, aga see on ikka sama lugu. Poleks muidu saanud

salongides kiidelda: „Näete, siin ma olen. Vahtige mu vaba- tahtlikumolu!”

„Vaata, mis mina ütlen: sinna ooperisse oleks ta võinud min- nagi! Parema, kui oleks läinud, jah! Vähemalt oleks seal teisi ausalt näerma ajanud, selle asemel, et neid hapult irvitama panna.”

„Kui on sõda, siis tuleb oma nahk turule viia, eks ole, kapral?”

„Jah,” ütles Bertrand. „Sõda tähendab surmaohtu kõigile, kõigile, kedagi ei säästeta. Sõda tuleb võtta ausalt, mitte aga sõdimist teeselda, eputades mingi karnevalimundriga. Tagala- asutused on tarvilikud, seal teenigu aga tõesti nõrgad ja tõesti haiged.”

„Tead, liiga palju on rikkaid ja onupoegi, kes räuskasid: „Päästame Prantsusmaa — ja selleks päästame kõigepealt ise- ennast!” Sõjakuulutuse järel läks lahti suur sagimine oma naha päästmiseks. Kõige tugevamatel see õnnestus. Märkasid oma väikeses kolkas, kuidas kõigepealt ruttasid oma nahka päästma just need, kes veel hiljaaegu kõige rohkem isa- maa-armastusest lõugasid... Igatahes — nagu siin juba öeldi — kõige suurem sigadus on see, kui keegi oma soo- jast pesast välja ronides tahab teisi uskuma panna, nagu oleks ta oma eluga riskinud. Sest need, kes oma elu tõesti kaalule panevad, väärivad samasugust austust ja armastust kui surnud.”

„Mis siis ikka? Nii see on ikka ja alati olnud, vana. Inimest sa ei muuda.”

„Pole midagi parata! Nuriseda, kaevata või? Pea — kui juba kaebamine kõne all on — ütle, kas tundsid Margoulini?”

„Seda toredat meie kandi poissi, keda Crassier' juures surema jäeti, arvates, et ta surnud on?”

„Jah. Noh, tema tahtis kaevata. Iga päev rääkis kaebuse esitamisest küll kaptenile, küll majorile, ja lubas nõuda nii- suguse korra sisseseadmist, et kaevikuis käidaks kordamööda. Pärast söömist ütles ta: „Teen seda nii tõesti, kui seal see veiniveerandik seisab.” Ja silmapilgu pärast: „Kui ma seda ei tee, siis pole seal kunagi veinitilkagi olnud.” Kui tast veel hiljem juhtusid mööda minema, ütles ta jällegi: „Vaata, on see veiniveerandik või ei? Küll näed, teen ettekandel!” Tühjagi ta ei teinud. „Sai surma,” ütled sa vahest. See on tõsi, aga enne oli tal kaks tuhat korda aega kaebama minna.”

„Oksele ajab kogu see sõnnik,” urises Blaire süngelt äkilises vihavälgatuses.

„Meiesugused ei näe midagi, sest et pole midagi näha. Aga kui näeks! . . .”

„Kuule, vana,” hüüdis Volpatte. „Kuula, mis ma sulle ütlen. Kõik need jaotuspunktid peaks pahupidi pöörama. Sinna tuleks lasta kõik Seine'i, Garonne'i, Rhône'i ja Loire'i veed ja nad puhtaks küürida. Seni nad elavad seal edasi, ja elavad hästi ning norkavad rahulikult iga öösi, iga öösi!”

Sõdur vaikis. Kaugel eel nägi ta öid, mida tuleb kääras ja värisedes mööda saata pimeduse katte all vaatluspunkti sügavas augus, mille sakilised piirjooned iga kahurilasu sähvatus taevasse paiskudes nähtavale ilmuvad.

Cocon sõnab kibedalt: „Pärast seda ei ole isu surra.”

„Küllap on,” vastab keegi rahulikult. „Ära ikka liialda, vana suitsuheeringas.”

X

ARGOVAL

Maa poolt saabus õhtuvidevik. Mahe tuuleil, leebe nagu kõnelus, saatis teda.

Pika külavahelise tee ääres, mis paiguti jättis linnatäna mulje, süüdati majades lämbid ja küünlad. Õhtuvarjud, mida kahvatu hämarus enam hajutada ei suutnud, taganesid toa-valguse eest ning valgus ja vari vahetasid järk-järgult oma kohti.

Nurmedel küla serval luusisid rakmeist vabanenud sõdurid. Lõpetasime oma päeva rahus. Nautisime ebamäära jõudeaega, mille mõnusat kosutust tunnend vaid siis, kui oled tõesti väsinud. Oli ilus ilm. Veetsime oma puhkuse esimesi päevi ja unistasime. Enne kui õhtu näod pimedusega kattis, näis ta need veel tõsisemaks muutvat ja laupäeval peegeldus ümbruse vaikne rahu.

Seersant Suilhard lähenes mulle, võttis käe alt kinni ja tõmbas enesega kaasa.

„Tule, ma näitan sulle midagi.”

Möödusime küla ümbruses kasvavaist arvukatest suurtest puudest. Nende võimsad oksad õõtsusid aeg-ajalt majesteetlikult tuule käes. Suilhard käis minu ees. Ta viis mind looklevale teele kahel pool latvupidi kokkukaarduvate põõsaridade vahel. Sammusime veidi maad õrna roheline keskel. Viimane, põiki teele langev valgushelk kuhjas lehestiku vahele heledakollaseid ümmargusi täppe otsekui kuldüminte.

„See on ilus,” sõnasin mina.

Suilhard ei öelnud midagi. Heitis pilgu kõrvale ja peatus siis.

„Seal peab see olema.“

Ta laskis mul ronida mööda väikest rada suurte puude avara nelinurgaga piiratud põllule, mille kohal hõljus värskelt niidetud heina lõhna.

„Vaata!“ sõnasin maapinda silmitsedes. „See on täiesti ära tallatud. Siin on mingi talitus olnud.“

„Tule,“ ütles Suilhard.

Ta viis mind põllule, natuke maad edasi. Seal seisis salk sõdureid, kes rääkisid summutatud häälel. Minu kaaslane sirutas käe.

„Seal,“ näitas ta.

Mõne sammu kaugusel hekist oli maasse löödud üsna madal, vaevu meetri kõrgune vai.

„Seal,“ ütles ta, „lasti täna hommikul maha 204-nda sõdur.“

„Vai löödi maasse õösi. Mees toodi siia koidu ajal ja laskjad olid tema oma rühma mehed. Ta oli tahtnud kaevikust jalga lasta; vahetuse ajal jäänud ta maha ja läinud siis vaikselt peatuskohta tagasi. Muud ei teinud ta midagi. Kahtlemata lasti ta maha teistele hoiatuseks.“

Lähenesime sõdurite salgale.

„Aga ei! Mitte sinnapoolegi,“ ütles üks. „Ta ei olnud röövel, ka mitte mõni kõriloikaja. Me läksime koos sõtta. Oli samasugune mehike nagu meiegi, ei parem ega pahem, — pisut laisavõitu, see on kõik. Algusest peale oli ta eesliinil, iialgi ei näinud ma teda purjus.“

„Ütlen juba kõik. Õnnetuseks ei olnud tal minevik puhas. Neid oli kaks, tead. Teine sai kaks aastat vangistust. Aga Cajard'i oli eraelus karistatud, seepärast pehmendavaid asjaolusid tema suhtes ei arvestatud. Oli teine eraelus purjuspäi mingi tükiga hakkama saanud.“

„Maas on natuke verd, kui lähemalt vaadata,“ ütles üks mees kummargile laskudes.

„Tseremoonia oli täielik A-st kuni Z-ni,“ ütles teine. „Midagi ei puudunud: kolonel ratsahobusel, degradeerimine; siis seoti ta selle madala lojuse kõietamise vaia külge. Säärased madala vaia juures pidi ta vist küll põlvitama või maha istuma.“

„Kui see poleks hoiatusena mõeldud, jääks kogu lugu arusamatuks, nii ütles seersant,“ lausus kolmas pärast hetkelist vaikust.

Vaiale olid sõdurid kritseldanud pealkirju ja protestiaval-

dusi. Vaia külge oli naelutatud kohmakas, puust väljalõigatud sõjarist, mis kandis pealkirja: „Cajard'ile, kes mobiliseeriti 1914. a. augustis, tänulik Prantsusmaa.“

Peatuskohta tagasi minnes nägin Volpatte'i, kes kõneles keset meestehulka. Küllap jutustas mõnd uut lugu oma teekonnast õnnelikkude juurde.

XI KOER

Oli kohutav ilm. Vesi ja tuul ründasid inimesi, ummistasid, uputasid ja lõhkusid teed.

Töötoimkonnast tagasi pöördudes läksin meie peatuskohta küla lõpul. Läbi tiheda vihma näis hommikune maastik räpaseks kollakana, taevast oli must, kaetud nagu tahvelkiviga. Paduvihm piitsutas jootmisküna. Piki majaseinu liikus pladistades kägarasse tõmbunud häbelikke kujusid, kes kaugenes vähenesid.

Vihmast, külmast ja teravast tuulest hoolimata oli hulk inimesi kogunenud selle talu värava ette, kuhu olime majutatud. Mehed seisis ligistikku üksteise selja taga. Eemalt vaadates olid nad otsekui mingi suur liikuv käsn. Need, kes üle õlgade ja peade vahelt midagi nägid, ajasid silmad pärani ja ütlesid:

„On sel poisil aga tahtmist!“

„Jah, kange mees on ta küll!“

Siis pudenesid uudishimulikud laiali, ninad punased ja näod veest tilkumas piitsutava vihma ja hammustava tuule käes. Nad langetasid imestusest taeva poole tõstetud käed ja toppisid need taskusse.

Ringi keskel vihmaojade all seisis paljastatud ülakehaga Fouillade, kes pesi end suure veega, — see oligi uudishimulikke kokku meelitanud.

Kõhn kui putukas, vehkis ta ägedalt ja puristades oma pikade ja peente käsivartega, seebitas ja loputas pead, kaela ja rinda kuni esiletungivate roiete kaareni. Tema lehrina õõnsale põsele oli tarmukas tegevus laotanud kobrutava lumehabeme

ja ta pähe kuhjus kleepuv villak, millesse vihm puuris pisikesi auke.

Kapa asemel kasutas mees kolme katelokki, mis olid täidetud teadmata kust saadud veega, sest selles külas vett ei olnud. Kuna keset taevast ja maapealseid veeojasid polnud kuskil puhast kohta, kuhu oleks võinud midagi asetada, siis toppis ta käterätiku värvli vahele ja pistis seebitüki pärast igakordset tarvitamist tasku.

Need, kes veel kohal olid, imetlesid seda eepilist talitust mässulise ilma rüpes ja korrutasid pead vangutades:

„Tal on puhtuse haigus.“

„Kuuldavasti avaldatakse talle ja Volpatte'ile päevakäsuga kiitust, tead, tolle mürsuaugu loo eest.“

„Noh tead, tema juba oma kiitusi ei varasta, sa vana tõhk.“

Ja päris alateadlikult ühendati mõlemad kangelasteod — kaeviku oma ja see siin, ning vaadati Fouillade'ile kui päevakangelasele. Tema ise aga ähkis, puhkis, nohises, lõõtsutas ja sülitas, ning katsunud end vabaõhuhuši all kiiresti ja otsekui mingite petteliigutustega kuivatada, pani lõpuks jälle riided selga.

*

Pärast pesemist hakkas tal külm.

Ta pöördus ümber ja jäi meie asukohaks oleva küüni ukse ees seisma. Jäine tuul maalis laiike ta mustjaspruunidele piklike lohkus põskedele, kiskus pisaraid tema silmist ja puistas neid tema näole, mida kunagi oli kõrvetanud mistraal; ka tema nina nuttis ja tilkus.

Siis läks ta küüni, aetuna tuule lakkamatuist hammustustest, mis rabasid tema kõrvu, hoolimata pea ümber seotud kaelasallist, ja näksisid sääri tema kurejalgu soomustavate kolaste sidemete kiuste. Väljus sealt aga kohe vihaselt silmi pöörimates ja pomisedes: „lgavene mungahoor!“ ja „varganägu!“ häälamisviisiga, mille sünnipaik asus tuhande kilomeetri kaugusel, maanurgas, kust sõda ta välja paiskas.

Fouillade jäi välja seisma, olles selles põhjapoolses paikkonnas kodutum kui iial enne. Tuli tuul, libises riietesse, tuli siis uuesti ja sasis äkiliste iilidega tema kõhna ja kerget hernehirmutisekogu.

Ta ei lähe küüni tagasi, sest meile puhkuseaegseks elu-

asemeks määratud küün on — jumala vördja nimell — pea-aegu elamiskõlbmatu.

See uluolune on pime, tilkuv ja kitsas ning laskub sügavusse nagu kaev. Pool sellest lainetab veest, kus ujub rotte, kuna mehed on kuhjatud ülejäänud poolele. Porise saviga tihendatud latt-seinad on lagunened, pragunenud, üleni auke täis, räästa all on suured tühemikud. Saabumisööl sulgesime käeulatuses olevad lõhed nii hästi-halvasti kui saime; tegime seda hommikuni, põimides neid pajuviitstega ja toppides sinna lopsakate lehtedega oksti. Aga ülal ja katuses olevad avad on ikkagi veel irstakil. Päevavalgus jääb nende kohale kahvatult ja võimetult ripnema, seevastu vuhiseb aga tuul neist läbi igas suunas ja kogu oma jõuga. Nii me elame siin igavese tuuletõmbuse neelus.

Küünis olles seisame lõdisedes ja soigudes selles segipaisatud poolpimedikus püstijalu paigal või kobame käsikaudu ringi.

Fouillade, kes külma kihutusel veel kord sisse tuli, kahetseb, et ta ennast pesi. Tal on valud nimmetes ja küljes. Ta tahaks midagi teha, aga mida?

Istuda? Võimatu! Liiga räpane on siin sees — savi ja põrandaplaadid on paksu mudakorraga kaetud, magamiseks mahalaotatud õled on sissenõrguvast veest ja jalgadega sissekantud porist läbimärjad. Pealegi hakkab istudes külm ja õlgedel pikali olles tülitavad sind sõnnikuhais ja lämmatavad ammoniaagiaurud... Fouillade piirdub oma asemekoha vaatamisega ja haigutab, ähvardades oma pikka lõualuud ära väänata. Lõuga pikendab veelgi habemeke, kus paistaks valgeid karvu, kui valgus oleks tõeline päevavalgus.

„Ega maksa arvata, et teistel semudel ja sõbrakestel parem või mõnusam on kui meil,“ ütleb Marthereau. „Pärast lobi käisin vaatamas üht kamraadi üheteistkümnendast, asuvad teised talus laatsareti lähedal. Seal tuleb lühikest redelit mööda üle müüri ronida; võite isegi arvata, mis meeste harudevahed ütlevad,“ tähendab lühijalgne Marthereau. „Ja kui sa kord ses kanakuudis või kodujänesekongis sees oled, siis müksib ja nügib sind igaüks ja sa ise oled igaühele tülinaks. Sa ei leia kohta, kuhu jalgu toetada. Panin sealt tulema, nii et kabjaplagin taga.“

„Mina aga tahtsin söömast tulles sepa juurde midagi sooja pumpama minna,“ ütleb Cocon, „raha eest muidugi. Eile

müüs ta kohvi, täna hommikul aga käinud seal nuhid, ja nüüd väriseb vanamees kui haavaleht oma lukus ukse taga.“

Fouillade oli näinud, kuidas nad norus päi tagasi olid tulnud ja oma põhuaseme jalutsisse heitnud.

Lamuse katsub püssi puhastada. Sellest aga ei tule siin midagi välja, isegi ukse lähedal, isegi siis mitte, kui kergitaks märga, kõva ning jäätunud presenditükki, mis ripub ukse ees nagu stalaktiit. Küünis on liiga pime.

„Kui mõne kruvi maha pillad, siis löödagu sind või surnuks, aga mitte sa seda ei leia; kuidas küll külm käpad kohmakaks teeb.“

„Ma peaks vatte lappima, aga võta näpust.“

Jääb veel teine võimalus: õlgedele heita, pea tasku- või käterätikusse mässida kaitseks käärivate õlgede ründava haisu eest, ja magada. Fouillade, kes täna toimkonda ega postile ei lähe ja on seega kogu oma aja peremees, otsustabki seda teha. Et näeks oma asjades sorida, süütab ta küünla ning hakkab harutama kaelasallist soolikat. On näha, kuidas ta kõhetu kogu selle kohale kummardub ja taas sirgub.

„Tallekesed, kartuleid koorima!“ kuuldu ukseava juurest kellegi kõlav hää peakoti alt.

See on seersant Henriot, mõnus ja kaval mees. Jämedalt, aga sõbralikult naljatades valvab ta selle järele, et keegi oma kohustustest kõrvale ei hoiaks. Väljas otsatu vihma käes, veest nõretaval teel liiguvad vaevaliselt meie rühma teised jaod, keda veltveebel tööle sunnib ja tagant kihutab; kõik jaod segunevad. Ronitakse teed mööda edasi, trügitaakse üles savimullakünkale, kus suitseb väliköök.

„Noh, lapsed, pingutame korraks jõudu! See ei kesta kaua, kui kõik aitavad... Noh, ja sina? Mis sa siin veel torised? Sellest pole kasu midagi...“

Kahekümne minuti pärast tullakse sörkides tagasi. Küünis puutuvad käed kobamisi veel ainult vastu läbimärgi külmi esemeid ja inimesi; meie asemeid matvale virtsahaisule lisandub terav märja looma lehk.

Seistakse püsti ja kogunetakse küüni tugipostide ümber, hoidudes läbi katuse otse alla langevate veejugade eest, mis meenutavad mingeid mudaselt pjedestaalilt tõusvaid ebamääraseid sambaid.

„Seal nad on!“ karjutakse.

Kaks tumedat kogu, veest läbimärjad ja tilkvel, sulevad

teineteise järel ukseavause, — need on Lamuse ja Barque, kes käisid tulekoldeks mõnd plekkanumat otsimas. Oma retkelt tulid nad tagasi tühjade kätega, riakatena ja tulivihastena: „Pole tulekolde varjugi. Ei saa ka puid ega sütt, isegi eluhinna eest mitte.“

Võimatu on tuld üles teha.

„Kogu see plaan läks vett vedama. Ja kui see minul ei õnnestunud, ei õnnestu see kellelgi teisel,“ ütleb Barque kindlusega, mida õigustavad sada vägitegu.

Seisame liikumatult või tammume aeglaselt oma kitsas pesas, nii palju viletsust teeb meid süngeks.

„Kelle ajaleht see on?“

„Minu,“ ütleb Bécuwe.

„Mis nad seal laulavad? Äh! Selles pimeduses ei saa ju üldse lugeda.“

„Kirjutavad, et nüüd olevat sõdurite heaks tehtud kõik, mis vaja, et neil kaevikuis soe oleks; et nüüd meil polevat millestki puudu, ei villasest pesust, sokkidest ega ahjudest, ja süsi olevat niipalju kui kulub. Isegi eesliini kaevikuis ei puuduvat midagi.“

„Issand, sa näed ja ei kärgata,“ nurisevad mõned vaestest küünivangidest ning näitavad rusikat ajalehele ja tühjusele.

Aga Fouillade'i ei huvita see, millest räägitakse. Ta on pimeas oma suure sinaka Don Quijote kere kõverasse tõmmanud ja viiulikeeltena pinguli soontega kaela õieli ajanud. Teda paelub miski ta ees maas.

See on Labri, ühe teise rühma koer.

Labri, lõigatud sabaga ebamäära tõugu lambakoerataoline krants, lebab kerratõmbunult üsna tillukesel õlesasiase-
mel.

Fouillade vaatab koera ja koer Fouillade'i.

Bécuwe läheneb talle ja sõnab Lille'i ümbruskonna elanike laulval toonil:

„Ta ei söö oma lobi. Koer on haige. Labri, mis sul viga on? Näe, siin on su liha ja leib. Keera kinni! Mannergus leiad hüvad road... Labril on igav ja valus. Ühel heal päeval kärwab ta maha.“

Labri pole õnnelik. Sõdur, kelle hooleks ta usaldati, on kuri, kohtleb teda halvasti ega hooli temast üldse. Loom on päev otsa kinni seotud. Tal on külm, tal on halb, ta on hüljatud. Ta ei ela oma elu. Aeg-ajalt loodab ta väljalaskmist,

kui näeb ümbritsevat liikumist, tõuseb siis, ringutab ning katsub saba liputada.

Aga see on pettekujutelm ja jälle heidab ta maha, meelega mööda vaadates oma peaaegu täiest kausist.

Labril on igav, ta on elust tüdinud. Siia ta sureb, isegi siis, kui pääseb kuulist või mürsukillust, mis ähvardavad teda niisama nagu meid.

Fouillade sirutab oma kõhna käe koera poole. Koer silmitseb teda uuesti. Nende pilgud sarnanevad üksteisele; vahe on vaid selles, et ühed tulevad ülalt ja teised alt.

Fouillade on lõpuks siiski nurka maha istunud — mis parata! Tema käsi varjavad sinelivoldid ja pikad jalad on kõveras nagu kokkupandav voodi.

Ta unistab, sinakad laud suletud. Pildid möödunud päevilt kerkivad esile. On üks neid hetki, mil kodukoht, millest oled eemale kistud, omandab kauguses inimliku õrnuse. Lõhnava ja värviküllane Hérault, Cette'i tänavad. Ta näeb neid nii selgelt, nii lähedal, et kuuleb Lõuna-kanali praamide ja lossimise müra sadamas, kuuleb nende tuttavate häälte kutset.

Mäkke tõusev tee lõhnab nii tugevasti tüümiani ja õlelillede järele, et lõhn tungib suhu ja tundub peaaegu maitsena; keset päikesepaistet, lõhnava ja soojas tuulevinus otsekui päikesekiirte tiivalöögis, õitseb ja haljendab Saint-Clairi mäe harjal tema omaste onnike. Seal on ühtaegu näha pudelrohelist Thau' soolajärve ja tema naabruses taevassinist Vahemerdi; ajuti paistab indigosinise taeva taustal ka Pürenee hambuline viirastus.

Seal on ta sündinud, seal on ta õnnelikuna ja vabana kasvanud. Mängis kullakarvalisel ruskel mullal, mängis isegi sõdurit. Puumõõgaga õhinal vehklemine pani punetama tema ümmargused põsed, mis on nüüd õõnsaks uuristatud ja otsekui armidega kaetud... Ta avab silmad, vaatab ringi, raputab pead ning mõtleb kahetsusega ajale, mil ta sõjast ning kuulsusest unistas siira ja helge vaimustusega.

Mees katab silmad käega, et seda nägemust kinni hoida.

Nüüd kangastub talle midagi muud.

Samas paigas seal ülal õppis ta hiljem Clémence'i tundma. Neiu möödus üleni päikeses särades — nii nägi ta Clémence'i esmakordselt, süles kandis õlekubu, ise nii heledapäine, et õled näisid tõmmudena tema pea kõrval. Järgmine kord oli Clémence sõbratariga. Mõlemad peatusid, et Fouillade'i vaa-

delda. Fouillade kuulis neid sosistavat ning pöördus ümber. Nähes, et neid oli märgatud, põgenesid tüdrukud seelikute kahisedes ja nurmkanadena naerdes.

Seatsamas ülal rajasid nad hiljem ka oma kodu. Maja ees on viinapuu, mille eest Fouillade hoolitses aasta läbi, õlgkübar peas. Aia sissekäigu juures on talle hästi tuntud roosipõõsas, mis oma okkaid kasutab vaid selleks, et teda möödumisel pisut kinni hoida. Kas pöördub ta veel kõige selle juurde tagasi? Ah! Ta on heitnud pilgu liiga sügavale minevikku, et mitte näha tulevikku selle kohutavas selguses. Ta mõtleb rügemendile, kes kannab raskeid kaotusi iga vahetuse ajal, mõtleb möödunud ja tulevastele suurtele lahingutele, mõtleb ka haigusele ja vanadusele...

Fouillade tõuseb, kõhatab, et vabaneda sellest, mis oli, ja sellest, mis tuleb. Taas satub ta tuulehoogudest puhitud jäise pimeduse rüppe, läbisegi istuvate meeste keskele, kes tusases erutuses ootavad tuimalt õhtut; ta langeb jälle olevikku ning hakkab lõdisema.

Astudes paar sammu oma pikkadel jalgadel, komistab ta meestele, kes meelelahutuseks ja eneselohutuseks tasa kõnelevad toitudest.

„Meie pool,“ ütleb keegi, „küpsatakse hiigelsaiu, ümmargusi, nii suuri nagu tõllarattad.“

Ja mees lubab endale seda rõõmu, et kujutleb silmi pärani ajades kodukoha sai.

„Meie pool,“ räägib vaene lõuna-prantslane, „kestavad pidusöömingud nii kaua, et värske sai peo lõpuks ära kuivab.“

„Meil on üks veinisordike... Pealtnäha pole ta midagi, aga kui sel meie veinikesel ei ole oma viisteist kraadi kangust, siis...“

Seejärel kõneleb Fouillade punakassinisest veinist, mis kannatab segamist nii hästi, nagu oleks ta selleks otse loodud.

„Meie,“ ütleb bearnlane, „meil on jurançoni, aga tõelist, mitte seda, mida tehakse Pariisis ja müüakse jurançoni pähe. Üks minu hea tuttav valmistab just seda veini.“

„Kui meie kanti juhtud tulema,“ ütleb Fouillade, „astu minu poole sisse. Mul on iga liiki muskaatveine kõigis värvides; küllap peaksid neid siidriide proovideks. Tule kuuks ajaks minu poole, iga päev saad maitsta ise sorti, kullake.“

„Küll siis oleks alles pulmad!“ ütleb tänulik sõdur.

Ja siis läheb nii, et Fouillade heldib oma veinimälestustesse

süvenemisest. Need tuletavad talle meelde tema kauge söögilaua hõrku küüslaugulõhna ja lohisevas ning nukras tuuleviinas tõusevad talle lihtsa veini ja õrnalt varjundatud likööride aurud pähe.

Talle meenub äkki, et meie peatuskohaks olevas külas elab Béziers'st põlvnev kõrtsmik Magnac. See mees oli talle öelnud: „Tule mind ometi kord vaatama, vennas, jooksi mõned klaasid kodunurga veini, pagan võtaks! Mul on sellest mõned pudelid järel — need viivad su keele alla!“

See väljavaade pimestab äkki Fouillade'i. Üle kogu keha jookseb tal heameelevärin, nagu oleks ta oma õige tee leidnud... Juua Lõuna-Prantsusmaa veini, ja koguni oma kodukoha veini, juua seda palju... Nii hea oleks näha elu jälle roosilisena, olgu või üheks ainsaks päevaks! Jah! Ta vajab veini, unistab joobumisest.

Jalamaid lahkub ta vestlejate juurest ja otsustab otsekohe minna ning istuda Magnaci laua taha.

Aga ukseavausest väljudes pörkab ta kokku kapral Broyer'ga, kes kihutab mööda tänavat nagu lehepoiss ja hüüab iga ukse ees:

„Päevakäsku kuulama!“

Kompanii koguneb savisele künkale, kus väliköök oma tahma vihmavalingusse paiskab, ja rivistub nelinurka.

„Lähen jooma pärast päevakäsu ettelugemist,“ mõtleb Fouillade.

Ja hajameelselt, kogu südamega oma mõtte küljes kinni olles kuulab ta päevakäsku. Aga nii hajameelselt kui kuulabki, kuuleb ometi ülemust ütlevat: „On absoluutselt keelatud lahkuda korteritest enne seitsetteistkümmend ja pärast kella kahtkümmend.“ Ja pööramata tähelepanu ümberseisvate sõdurite üminale, selgitab kapten seda kõrgemalt poolt tulnud käsku:

„Siin asub diviisi staap. Ärge näidake end, kuni siin olete. Hoiduge peitu. Kui diviisi kindral teid tänaval näeb, saadab ta teid otsekohe toimkonda. Ta ei taha näha ühtki sõdurit. Olge päev otsa oma korterites peidus. Tehke, mis tahate, ainult et teid ei nähtaks, mitte ühtki teist!“

Läksime küüni tagasi.

*

Kell on kaks. Alles kolme tunni pärast, kui on täiesti pime, võib välja minna ilma karistust kartmata.

Vahepeal magada? Fouillade'il pole enam und — lootus veinile raputas ta ärkvele. Ja pealegi — päeval magamine võtab tal öösi une. Ei, seda mitte! Lamada öösi lahtiste silmadega, see on hullem kui luupainaja!

Ilm pimeneb veelgi. Vihm ja tuul kahekordistavad oma pingutusi nii väljas kui ka sees...

Mida siis teha? Kui ei või liikumatult paigal püsida, kui ei saa istuda, lamada, lonkida ega töötada, mida siis teha?

Uha suurenev ahastus vajub väsinud ja kangestunud sõduritele. Nad kannatavad kehaliselt ja ei tea tõesti, mida teha.

„Kuradi kurat! Küll on sant olemine!“

Nende hüljatute suus on see kui valukarje, kui appihüüe. Siis hakkavad nad liigeste kangestuse ja külmetuse vältimiseks vaistlikult edasi-tagasi tammuma, — ainuke tegevus, mis neile siin maailmas on lubatud.

Seal nad kõmbivad õige ruttu edasi-tagasi kitsas ruumis, mille teise otsa jõuab kolme sammuga; nad tiirlevad ettepoole kummargile hoidudes, käed taskus, satuvad vastamisi, riivavad üksteist ja trambivad jalgu vastu maad. Need olendid, keda tuul isegi nende õlgasemeil piitsutab, sarnanevad allakäinud viletsaile linnahulgustele, kes madala talvise taeva all ootavad mõne heategeva asutuse ukse avanemist. Ent neile ei avata ust, või kui avatakse, siis kaevikusse tagasiminekuks ühel öhtul, nelja päeva pärast, mil puhkus lõpeb.

Cocon kükitab üksi ühes nurgas. Täid õgivad teda, kuid külm ja niiskus on ta nõrgaks teinud, ta ei söanda pesu vahetada ning kükitab seal edasi — süngelt, liikumatult ja puretult...

Mida lähemale kõigest hoolimata jõuab viies öhtutund, seda enam hakkab Fouillade oma veiniunelmast joobuma; ta ootab seda valgussäraga hinges.

„Mis kell on? ... Kolmveerand viis ... viie minuti pärast viis ... Läki!“

Ja juba on Fouillade väljas ööpimeduses. Pikkade ladistavate hüpetega suundub ta Magnaci, helde ja jutuka bezjela ettevõtte poole. Suure vaevaga leiab ukse keset pimedust ja tintmusta vihma. Püha jumal! Uks on valgustamata! Halastaja jumal! Uks on suletud! Tuletiku valgusel, sellele oma kondist kätt nagu lambivarju kaitseks ette seades, näeb ta

pahaennustavat plakatit: „Sõduritele keelatud.“ Magnac on mõnd määrust rikkunud ning selle eest on tema ettevõtte pimedusse ja tegevusetusse pagendatud!

Fouillade pöörab üksildasele kõrtsmikule vanglaks saanud kohvipoele selja.

Ta ei loobu oma unistusest, vaid läheb mujale, joob harilikku veini, maksab selle eest — ja asi on korras!

Tal peaks olema kolmkümmend seitse sou'd. Peruu rikkuste vastu see muidugi ei saa, aga...

Äkki ta võpatab ja peatub poolel sammul, lüües endale laksatades otsaette. Piklik nägu moonduv hirmsaks lõustaks, mida varjab pimedus.

Ei, tal pole enam kolmekümmend seitset sou'd! Milline narr ta küll oli, et unustas sardiinikarbi, mille eile ostis — igapäevased hallid makaronid olid nii vastikud — ja õllekannud, mis ta välja tegi kingsepale, kes talle naelad saapa alla lõi.

Oh häda! Kõigest kolmteist sou'd võib tal olla!

Et luua endale tuju, mis kätte maksaks praeguse elu viletsuse eest, selleks kuluks kindlasti poolteist liitrit, pagan võtku! Aga siin maksis punase veini liiter kakskümmend üks sou'd. Raha jääb kõvasti puudu!

Fouillade laseb pilgul pimeduses ringi käia, otsib kedagi. Vahest on kuskil mõni seltsimees, kes laenaks raha või ostaks liitri veini.

Aga kes, kes? Mitte Bécuwe, sel endal pole kedagi peale ristiema, kes iga kahe nädala tagant saadab talle tubakat ja kirjapaberit. Ka Barque mitte, — see juba ei anna; Blaire samuti — ta on ihnuskoi ega saaks aru. Biquet näib Fouillade'ile pahane olevat; Pépin norib ise teistelt ja ei maksa iialgi, isegi siis mitte, kui teised kaasa kutsuvad. Ah! Oleks Volpatte siin! ... On küll Mesnil André, aga temale võlgneb Fouillade juba mitme korra eest. Kapral Bertrand? Fouillade vastas toorelt tema märkusele, ja nüüd nad vaatavad teineteisele viltu. Farfadet? Fouillade ei räägi temaga harilikult sõnagi... Ei, tundub, et Farfadet'ilt ei või ta midagi küsida. Ja pealegi, tuhat jumalat! Mis kasu on otsida neid härrasid oma kujutluses? Kus nad kõik praegu on?

Aeglaselt sammub Fouillade küüni poole tagasi. Siis pöörab ta masinlikult jälle ümber ning suundub kõhkleva sammul otse edasi, otsustades siiski katset teha. Võib-olla istub

juba mõni tuttav seltsimees kõrtsis ees ja ... Ta jõuab küla keskusse kellaajal, mil maa on mattunud pimedusse.

Kõrtside valgustatud ukсед ja aknad peegelduvad peatänava poris. Iga paarikümne sammu järel on kõrts. Võib märgata enamasti salkades liikuvate sõdurite tumedaid varje, mis kaovad mööda tänavat allapoole. Auto tulles jäädakse teeveerule seisma. Möödudes pimestab see neid oma tuledega ja pritsib täis püdelat pori, mida rattad paiskavad kogu tee laiusele.

Kõrtsid on täis. Läbi higiste aknaruutude võib ruumides näha tihedat kiivrites meeste pilve.

Fouillade läheb hea õnne peale ühte kohta sisse. Niipea, kui ta üle läve astub, muutub tal meel nukraks kõrtsi leigest õhust, valgusest, lõhnast ja häälekõminast. Säärane mõnus istumine on siiski tükike minevikku olevikus.

Ta silmitseb lauda laua järel, läheb istujaid tülitades edasi, et vaadata kõiki ruumis viibijaid. Eh! Siin pole ühtki tuttavat.

Mujal on sama lugu. Tal ei vea. Asjata sirutab ta kaela ja otsib meeletult silmadega mõnd tuttavat nägu nende mundrikandjate seast, kes hulgakesi või paarikaupa lobisedes joovad või üksi istudes kirjutavad. Tal on ilme nagu kerjusel, keegi ei pane teda tähele.

Leidmata ühtki hinge, kes appi tuleks, otsustab ta kulutada vähemalt selle, mis taskus on. Ta poeb leti ette.

„Pool pudelit veini, head veini ...“

„Valget?“

„Muidugi.“

„Te olete Lõunast, mu poiss,“ ütleb perenaine talle väikest pudelit ja klaasi ulatades ning oma kahtteist sou'd vastu võttes.

Fouillade istub ühe laua nurga taha; laua ümber on juba neli meest kaarte mängimas; ta täidab klaasi ääretasa, tühjendab selle ja kallab siis uuesti täis.

„Sinu terviseks, vanapoiss! Ära klaasi puruks löö!“ kraaksub ta nina ees keegi söest määrdunud sinises pluusis mees tiheda kulmuderibaga kaames näos, koonusekujulise pea ja poolenaelaste kõrvadega. See on relvasepp Harlingue.

Pole kuigi ilus istuda üksi veiniklaasi taga seltsimehe juuresolekul, kes ilmutab janu tunnuseid. Kuid Fouillade teeskleb, nagu ei mõistaks lipitseva naeratusega enda ees taaruva mehe soovi, ja tühjendab ruttu oma klaasi. Teine keerab tori-

sedes selja: „Lõunakandi mehed ei ole kuigi helded, ennem kitsid.“

Fouillade on lõua rusikaile toetanud ja vaatab hajameelselt kõrtsinurka, kus sõdurid tungeldes, vastamisi müksides, trügides ja tõugeldes püüavad edasi pääseda.

Valge veinike oli ju päris hea, seda ei saa salata, aga mis kasu on neist piiskadest Fouillade'i kõrbes? Ei peletanud need tuska kuigi kaugele; juba see tulebki tagasi.

Lõunakandi mees tõuseb ning lahkub, kaks klaasi veini kõhus ja üks sou rahakotis. Tal jätkub julgust veel üht kõrtsi külastada, sinna pilku visata, et jälle lahkuda, vabanduseks torisedes: „Kurat võtaks! Iialgi pole seda hoorapoega kohal!“

Siis läheb ta küüni tagasi. Endiselt vihiseb siin tuul ja pladisevad vihmaojad. Fouillade süütab küünla ja läheb Labrid vaatama. Leek vabiseb meeleheitlikult, nagu tahaks minema lennata.

Küünlajupp käes, kükitab ta vaese koera juurde, kes sureb võib-olla enne kui tema. Labri magab, kuid tema uni on kerge, sest ta avab kohe silmad ja liputab saba.

Fouillade silitab koera ja lausub üsna tasa:

„Pole midagi teha, mitte midagi ...“

Rohkem ei taha ta Labrile öelda — milleks teda kurvas-tada. Koer nõustub pead noogutades ja suleb siis jälle silmad.

Fouillade ajab vaevaliselt oma roostetanud liikmed püsti ja läheb magama. Nüüd loodab ta veel ainult üht: und, et sureks see sünge päev, see olematuse päev, päev, mille taolisi veel palju tuleb sangarlikult taluda, mille taolistest veel kaua tuleb jagu saada, enne kui saabub sõja või tema elu viimne päev.

XII VÄRAV

„Ilm on udune. Kas lähme?“

Nii küsib mult Poterloo oma kena blondpead minu poole pöörates, kuna kaks helesinist silma näivad tema ilme läbi paistvaks muutvat.

Poterloo on pärit Souchez'st; juba seitsaastik, kui kütid Souchez' viimaks vallutasid, igatseb ta jälle näha küla, kus ta elas õnnelikult neil aegadel, kui oli veel inimene.

Hädaohtlik on plaanitud palverännak. Mitte seepärast, et kaugel asuksime: Souchez on siinsamas. Kuus kuud oleme elanud ja liikunud kaevikuis ja jooksupunkti vahel. Tarvitseb vaid siitsamast ronida otse Béthune'i teele, millega rööbiti roomab kaevik ja mille alla on uuristatud meie varjendikärjed, — tarvitseb minna ainult neli- või viissada meetrit mööda teed, mis laskub Souchez' suunas. Aga kõik need kohad siin on korrapäraselt ja hirmsasti ära märgitud. Külast taandumisest saadik ei takka sakslased sinna hiigelmürske läkitamast. Aeg-ajalt raputavad need meid kõmisedes meie maa-aluseis varjendite ja nende suuri mustast mullast ja risust geisreid ning kirikukõrgusi püstloodis üleskerkivaid suitsusambaid näeb nõlvaku tagant kord siin, kord seal. Miks pommitavad nad Souchez'd? Me ei tea seda, sest käest kätte käinud ja teineteiselt nii suure ägedusega ära kistud külas pole enam kedagi ega midagi.

Aga sel hommikul ümbritseb meid lõpuks väga tihe udu; selle suure, taevast maa peale heidetud liniku katte all võiks riskida... Vähemalt võib kindel olla, et meid ei nähta. Udu suleb õhukindlalt kuskil seal ülal taevapiiril piimjasse vatti

mähitud sakslaste „vorsti“ täiusliku silma ja asetab oma tohutu suure kerge ja läbipaistmatu seinaga meie liini ja Lensi ning Angres'i vaatluspunktide vahele, kust vaenlane meid jälgib.

„Hästi! Lähme!“ ütlen ma Poterloole.

Veltveebel Barthe, kellele oma kavatsusest räägime, noogutab pead ja langetab silmalaud märgiks, et tema vaatab asjale läbi sõrmede.

Hiiivame end kaevikust välja ja seisamegi mõlemad Béthune'i teel.

Esimest korda kõnnin ma seal päise päeva ajal. Oleme alati ainult väga kaugelt näinud seda õudset teed, mida mööda või millest üle me nii sageli oleme pimeduses hüpetega liikunud, küüru tõmbudes kuulide all.

„Noh, kas tuled, vennas?“

Mõne sammu kaugusel jääb Poterloo seisma keset teed, kus udupuuvill pikkadeks kiududeks hargneb; seal ta seisab oma taevassiniseid silmi pärani ajades ja sarlakpunast suud paotades.

„Oh aeg! Oh aeg!...“ ümiseb ta.

Samal ajal, kui tema poole pöördun, näitab ta mulle maanteed ning lausub pead vangutades:

„See on seesama tee! Helde jumal, mõtle ometi, see on seesama tee! Seda teeotsa, kus praegu oleme, tunnen ma nii hästi, et silmi sulgedes näen just nii, nagu ta oli, näen seda üsna iseenesest. Vana! Kõle on seda näha niisugusena. See oli ilus tee, piki teeveeri kasvasid suured puud... Ja nüüd? Vaata ometi: mingi väljakärvanud maariba, kurb, kurb... Vaata neid kaht kaevikut kummaldi pool, seda üleskistud sillutist täis mürsulehtreid, vaata neid juurtega väljakistud puid, neid otsekui mahasaetud põlenud tüvesid, vaata, kuidas need on pilbastatud ja igale poole laiali paisatud, vaata, kuidas nad on kuulidest läbi puuritud, — näe, see siin on kui vahukulp! Ah, vana-poiss, vanapoiss, sa ei oska ette kujutada, kuidas nad selle tee on ära moonutanud!“

Ja ta liigub edasi, jahmudes igal sammul uuesti.

Tõepoolest, see tee on fantastiline. Poolteise aasta jooksul kägardusid kummaldi pool teed kaks kramplikult maast kinni hoidvat sõjaväge, kes teineteisele vastamisi hoope andsid. Maantee on üleni segi paisatud. Seda mööda liikusid ainult kuulid ja mürskude read, teed vagusid täis kundes, üles tuhvides, nurmede mullaga kattes, uuristades ja põhjani pahupidi

pöörates. See näib olevat mingi neetud, värvitu, paljaks nülitud vana kannatuste rada, mida on õudne ning suurepärase vaadata.

„Kui sa seda oleksid näinud! See oli puhas ja sile,“ ütleb Poterloo. „Kõik puud olid omal kohal, kõik lehed, kõik värvid, otsekui liblikad; ja alati kohtasid kedagi, kellele mööda minnes võisid tere öelda: mõnd tublit naist kahe korviga kaelkookude otsas või valjul häälel jutlevaid inimesi vankris, sargid tuult täis nagu õhupallid. Ah, kui õnnelik oli kunagi elu...”

Ta sammub edasi teesängis õõtsuva udujõe kallaste poole, läheneb rinnatisele, kummardub üle selle ja peatub siis vormitute mullakühmade ees, millel on näha riste: uduseina on teatavate vahemaade järel sisse raamitud haudu nagu Kogata teekonna pilte kirikus.

Hüüan teda. Me ei jõua pärale, kui kõnnime niisugusel pidulikul rongkäigusammul. Edasi!

Sammume, mina ees ja segase ning mõtteist raskunud peaga Poterloo minu järel venides; asjata katsub ta tuttavate kohtadega pilke vahetada. Siinkohal laskub tee ja väike künkas varjab teda põhja poolt. Selles kaitstud kohas on natuke liiklemist.

Ebamäärasel, räpasel ja haigel maa-alal, kus kuivanud rohtu katab paks mudakord, näeme surnute ridasid. Surnud kantakse siia öösi kaevikute koristamisel. Nad ootavad ööpimeduses tagalakalmistuile viimist; mõned neist ootavad juba kaua...

Läheneb neile vaikselt. Nad on üksteise vastu surutud; nende käed ja jalad on tardunud asendisse, milles surm neid agoonias tabas, igaüks isemoodi. Mõnel on nagu kaetud hallituskorraga, nahk roosteselt kollane ja tikitud mustade täppidega. Paljude näod on otsekui täiesti mustaks tõrvatud, määratu suured ja tursunud huultega; näib, nagu oleksid me ees põitena täispuhutud neegripead. Kahe laiba vahelt paistab ei tea kumma juurde kuuluv äralõigatud käsi, mille otsas ripneb närvikimp.

Seal on vormituid, üleni poriseid korjuseid; märkame neil üksikuid ebamääraseid varustuse osi või esiletungivaid luutükke. Kaugemal on näha laipa traatvõrgus, mille mõlemast otsast on kandepuud läbi pistetud. Laip, mis muidu oleks kandmisel laiali pudenenud, on kerana oma metalses võrkkiiges siia toodud ja maha asetatud. Võimatu on eraldada keha

ülemist ja alumist poolt; ses hunnikus võib ära tunda ainult päraniolevat püksitaskut, kust näeme putukat välja ronivat ja kohe jälle tagasi minevat.

Surnute ümber lipendavad nende mahaasetamisel rõivastest või padrunitaskutest väljalibisenud kirjad. Ühelt neist tuule käes värisevaist valgeist paberilehekestest, mida pori maa küljes kinni hoiab, loen kergelt kummardudes lauset: „Minu kallis Henri! Kui ilus ilm on sinu sünnipäeval!“ Mees on kõhuli; tema nimmed on sügava vaoga lõhestatud ühest puusast teiseni, pea käänatud pooleldi tagurpidi, üks silm tühjaks jooksnud; meelekohale, põsele ja kaelale on kasvanud mingi roheline sammal.

Südant pöörutama panev lehk hõljub ühes tuulega surnute ja nende naabruses oleva jäänustekuhja ümber. On näha roojaseid, verrega kopra kuivanud, mürsukõrvetusest söestunud, kõvaks muutunud, saviseid ja juba mädanenud presendi- ja rõivaribasid; kõike seda katab elav, kihisev ja liikuv kiht. Meil on ebamugav. Vaatame teineteist pead vangutades ega julge tunnistada, et see lehkab halvasti. Sellest hoolimata eemaldume siiski aeglaselt.

Nüüd näeme läbi udu küürutavaid inimesi kandmas midagi, mis neid ühendab. Need on maakaitseväelased, kes toovad uut laipa. Nende kõhnad vanad pead lähenevad; näod tõmblevad jõupingutusest, nad ähivad ja higistavad. Kaevikus porise maa puhul kahekesi surnut kanda — see on peaaegu üleiniimlik ülesanne.

Nad asetavad surnu maha; sel on uued rõivad seljas.

„Nüüdsama oli ta veel jalul,“ ütleb üks kandjaist. „Kahe tunni eest, kui läks lagedalt ühe boši püssi ära tooma, sai kuuli pähe; pidi kesknädalal puhkusele sõitma, tahtis teine püssi koju kaasa viia. Ta on seersant 405-ndast, 14-nda aasta kutse. Kena poiss oli.“

Maakaitseväelane näitab teda meile, eemaldades taskurätiku surnu näolt. Ta on päris noor ja näib nagu magavat, ainult et silmad on sisse langenud; põsed on vahakarva ning roosakas vesi värvib sõormeid, suud ja silmi.

See siia surnukambrisse veidi puhtust kaasa toov laip, mis liigutamisel veel nõtkena pea küljele langetab, tahtes nagu mugavamalt asetuda, jätab lapsiku mulje, nagu tunduks ta vähem surnuna kui teised. Kuid vähema moondumise tõttu

mõjub ta ühtlasi vapustavamalt, lähedasemalt, omasemalt sellele, kes teda vaatleb. Ja kui me midagi lausuksime kogu selle hävitatud inimeste lademe ees, siis ütleksime:

„Vaene poiss!“

Läheme edasi mööda teed, mis nüüd hakkab laskuma nõkku, kus asub Souchez. Tee meie ees keset valendavat udu on mingi kohutava viletsuse org. Purustatud maanteel ja teeveerul lebavad kildude, jäänuste ja rooja hunnikud muudavad tee läbipääsematuks. Puud on maantee äärest kadunud, üleskistuna vedelevad nende purustatud tüükad teel. Nõlvad on mürskudest segi või ümber paisatud. Piki tee ääri, kus kummalgi pool on püsti ainult haudade ristid, näeme kakskümend korda sissevarisenud ja jälle uuesti kaevatud kaevikuid, auke, purdeid aukude kohal, hagudega kaetud mülkaid.

Edasi minnes näib kõik olevat ümber paisatud, õudust äratav ja täis määndumist; on tunda kohutava loodusõnnetuse hõngu. Kõnnime mürskukildudest sillutisel. Jalg riivab neid igal sammul; liigume nagu püüniste vahel, komistame purunenud relvade, kõögiriistade jäänuste, välipudelite, raudahjude, õmblusmasinate, elektrijuhtme-pundarde ning saksa ja prantsuse sõdurivarustuse riismete vahel; kuivanud pori koorikus paistavad punakaspruuni savikitiga kokku kleepunud riideräbalate kahtlased tombud. Ja tuleb hoiduda lõhkemata mürskude eest, mille teravikud või punaseks, siniseks ja pruunikaks värvitud kestad tungivad kõikjal maapinnast esile.

„See on bošside kaevik, mille nad lõpuks maha jätsid...“

Kaevik on paiguti sisse varisenud, paiguti mürsuaukudest uuristatud. Mullakotid on puruks kärisenud, rebenenud ja tühjaks jooksnud ning lipendavad tuules, puutoestik on õhku lennanud ja palgid ripnevad igas suunas harali. Varjendid on ääreni täis mulda ja ei tea mida veel. See meenutab veest ja inimestest hüljatud jõe poolkuivanud mudast sängi, mis on laiendatud ja segi tambitud. Ühest kohast on kahurituli kaeviku sõna tõsisel mõttes ära pühkinud; lai kraav katkeb: edasi pole muud kui värskelt küntud maatükk, mis on täis korrapäraselt pikuti ja põigiti üksteise kõrval asuvaid auke.

Ma näitan Poterloole seda haruldast põldu, millest on otsekui hiigelader üle käinud.

Ent ta on hingepõhjani masendatud kodukoha maastiku tundmatuks muutunud ilmet.

*

Hämmeldunult, nagu ärkaks ta unest, näitab Poterloo näpuga mingit kohta tasandikul.

„Punane kõrts!“

See on lage väli, üleni sillutatud tellisepuruga.

Ja mis see siis on?

Teemärk? Ei, seda mitte. See on pea — must, pargitud, vahaläikega pea. Suu on päris viltu, kummaltki poolt paistavad turris vurrud — suur söestunud kassipea. Laip — sakslase laip — on selle all püsti maha maetud.

„Ja see?“

See on õudne kogum: koosneb üsna valgest kolbast, kaks meetrit eemal olevast saapapaarist ja nende vahel vedelevaist naharibadest ning pruuni poriga tsementeeritud riideräbalate tombust.

„Tule! Udu hakkab hajuma. Kiirustame.“

Mürsk vilistab ja lõhkeb sada meetrit meie ees, läbipaistvais udulaineis, mis ühes meiega edasi liiguvad ja meid järjest vähem varjavad... Mürsk langeb kohale, kust meil tuleb üle minna.

Laskume. Kallak väheneb.

Käime kõrvuti. Minu kaaslane ei ütle midagi, ta vaatab paremale ja pähemale.

Siis peatub ta jälle, nagu tegi seda ülal teevarjal. Kuulen teda peaaegu kuulmatult kogelevat:

„Olemegi kohal... Jah, siin see on...“

Tõepoolest: me pole lahkunud tasandikult, avaralt viljatuks tehtud kõrbenud lagendikult — ja ometi oleme Souchez's.

*

Küla on kadunud. Iial pole ma näinud sellist küla kadumist. Ablain-Saint-Nazaire ja Carency säilitavad veel asula väliskuju oma segilöödud ja purustatud majadega, oma krohvi ja telliskividega täidetud õuedega. Siin, hävitatud puude raamis, mis ümbritseb meid keset udu mingi tontliku dekoratsioonina, pole millelgi enam vormi: pole ühtki müüriiilu, aiavõret ega väravat, mis veel püsti seisaks; ja imestusega näed, et aampalkide, kivide ja rauaraisu kihi all on kivilisillutis: siin oli tänav!

Paik meenutab mõne linna lähedal asetsevat harimata ja räpast soist maatükki, kuhu linn aastate kaupa, järjekindlalt,

ilma ühtki tühja kohta jätmata on vedanud jäätmeid, rämpsus, lammutusprahti, vanu tööriistu: kõikjal on ühtlane sodi ja risu lade, kuhu sisse vajud ja kus väga pikkamisi edasi jõuad. Pommitamine on kõike nii väga muutnud, et veskiojagi on oma sihist kõryale kaldunud ja voolab huupi, moodustades tiigi endisele väikesele väljakule, kus asetses rist.

Näeme mürsuauke, kus mädanevad pondunud ja paisunud hobusekorjused, ja teisi, kuhu on paisatud kord elanud inimlike olendite jäänuseid, mida mürsu hirmsad haavad on tundmatuseni moonutanud.

Risti üle raja, mida mööda liigume ja kus ronime nagu üle jää selle lagunemise ajal, nagu üle rusudeuputuse nukra ja raske taeva all, — lebab meie teel inimene. Ent ta liibub lamedalt vastu maad, nagu seda võib näha laipade juures, asend, mis eraldab surnut magajast. See on toidu järele läinud sõdur: leibade rida ripub tal vöö küljes ja kaaslaste välipudelite kobar on rihmade vihiga õla külge kinnitatud. Mürsukild pidi olema purustanud ja läbistanud tema selja täna öösel. Meie oleme kahtlemata esimesed, kes avastasid selle tundmatu, kellegi nägemata surnud sõduri. Võib-olla kõduneb ta enne, kui teised ta leiavad. Otsime surnu isiklikku numbrit; see on kleepunud hangunud veresse, milles puhkab tema parem käsi. Ma märgin üles tema veretähtedega kirjutatud nime.

Poterloo laseb mind seda üsna üksi toimetada. Ta on kui kuutõbine — vaatab ja vaatab meeletult igale poole, otsib ses tühjuses lõpmatult nende purustatud ja olematuks tehtud majade vahel, otsib kuni uduse silmapiirini.

Siis istub ta põigiti teel olevale palgile, olles enne jalahoobiga eemale paisanud palgile asetatud mõlkis kastruli. Ma istun tema kõrvale. Sajab kerget uduvihma. Udu niiskus tihe, ne piiskadeks ja heidab asjadele kerge lakikorra.

Poterloo ümiseb:

„Ah, hoidku küll!“

Ta pühib laupa, tõstab minu poole oma palvetajasilmad. Katsub mõista, katsub tajuda kogu selle maailmanurga hävinut, katsub sarnastuda selle leinaga. Uha laliseb ta katkendlikke lauseid ja hüüatusi. Ta võtab maha oma suure kiivri, ja ma näen, kuidas ta pea aurb. Siis ütleb ta mulle piinatult:

„Sa ei oska endale ette kujutada, sa ei oska, ei suuda...“

Ta nohiseb:

„See, kus boši pea on ja ümberringi rämpsuhunnikud...“

see risumülgas... see oli Punane kõrts — telliskividest maja tee veerul kahe madala kõrvalhoonega... Kui palju kordi, vanapoiss, kui palju kordi seisin ma just samal kohal, kus me peatusime; ütlesin suud pühkides nägemiseni tublile naisele, kes oma ukse lävel naeris, ja vaatasin Souchez' poole, kuhu minema hakkasin. Mõne sammu järel pöördusin ümber, et talle mõnd naljatust hüüda. Oh, sa ei oska ette kujutada...“

„Aga nüüd!... nüüd...“

Ta tõmbas käega kaare, et näidata mulle kõike seda, mis oli ja mille puudumine teda ümbritses...

„Ei maksa siia kauaks jääda, vana. Udu kerkib juba.“

Pingutusega tõuseb ta püsti:

„Läki...“

Kõige raskem on veel ees. Tema maja...

Ta kõhkleb, otsib suunda, läheb...

„Seal... Ei, ma tulin mööda. Mitte seal. Ma ei tea, kus see on või kus see oli. Ah õnnetust, oh häda!“

Meeleheites muljub ta käsi ja püsib vaevaliselt jalul keset krohvipuru ja palgijuppe. Ta otsib seda, mis majas oli: tubade kodust hõngu, ruumides levinud poolhämärust. Kõik see on paisatud laiali, heidetud tuulde. Eksinud sellele rusudest täidetud lagendikule, kus pole ühtki suunavat tähist, heidab ta hetkeks pilgu üles, et otsida sealt.

Pärast pikka siia-sinna käimist peatub ta ühel kohal, taandub natuke.

„See oli siin. Pole mingit eksitust. Näed sa: sellest kivist siin tunnen ta ära.“

Kivil on näha õhku lennanud keldriakna raudtrelli jälg. Ta kibrutab nina, mõtiskleb ja ümiseb pead vangutades, ilma et suudaks peatuda:

„Alles siis, kui sul enam midagi pole, mõistad, kui õnnelik sa olid. Kui õnnelikud me olimel!“

Ta läheneb mulle ja naerab närviliselt:

„Imelik, eks ole? Olen kindel, et sa pole ilmaski niisugust asja näinud. Inimene ei leia oma maja, kus kogu aeg on elatud, kogu aeg...“

Ta pöördub ümber; tema on see, kes mind minekule tõmbab.

„Hästi! Laseme jalga, siin pole ju enam midagi. Hakka veel tundide kaupa uurima, kus miski oli! Jäägu pealegi, vanal!“

Lahkume. Oleme kaks elavat selles petlikus ja uduses pai-

gas keset seda küla, mis on maapinnale laiali paisatud ja mille rusudel me sammume.

Läheme ülespoole. Ilm selgineb. Udu hajub väga kiiresti. Kaaslane, kes astub pikkade sammudega, vaikides, pea norus, näitab mulle üht nurme:

„Surnuaed,“ ütleb ta. „See oli seal, enne kui neid tekkis igale poole, enne kui nad hakkasid kogu maad enda alla võtma, ilma et sellele lõppu tuleks.“

„Näed sa, see kõik on liig. Liiga palju on ära pühitud — kogu minu senine elu.“

„Kuule, sinu naine on ometi hea tervise juures, sa tead seda; su väike tütar samuti.“

Ta ilme muutub veidraks:

„Minu naine... Ma ütlen sulle midagi: minu naine... „Noh?“

„Noh, hüva! Ma nägin teda...“

„Nägid teda? Ma arvasin, et ta on okupeeritud maa-alal.“

„Jah, ta on Lensis minu vanemate juures. Noh, ma nägin teda... Ah, olgu peale!... Ma räägin sulle kõik! Noh, ma käisin Lensis, see oli kolm nädalat tagasi. See oli üheteistkümnendal. Sellest on kakskümmend päeva tagasi.“

Vaatasin teda tummana. Tal on ilme, nagu kõneleks tõepoolest tõtt. Uha hõrenevas udus minu kõrval käies vuristab ta rääkida:

„Tuli käsk, sa ehk mäletad... Aga sind ei olnud vist siin... Tuli käsk: tuleb tihendada okastraattõket Billard'i paralleelil. Sa tead, mis see tähendab. Siiani ei olnud seda teha saadud; niipea, kui kaevikust välja ronid, oled kohe näha sel kentsaka nimega kallakul...“

„Tobogganil.“

„Just. Ja öösi või uduga on see sama raske kui päeva ajal, sest bošid on selle paiga juba päeval kimbule võtnud. Ilma midagi nägemata võivad nad selle ka pimedas püssi- ja kuulipildujatulega läbi kasta.“

Võeti töökompanii mehed, aga mõned neist lasksid jalga, need asendati rivimeestega. Mind võeti ka. Hästi. Ronisime välja. Mitte ainustki püssipauku. „Mis see's tähendab?“ ütlesime. Siis aga näeme: üks bošš, kaks bošši, kümme bošši poevad maa seest välja — need hallid kuradid! ja annavad meile karjudes märku: „Kamraad!“ „Me oleme Elsassist,“ ütlevad nad ja muudkui ronivad välja oma rahvusvahelisest kaevikust.

„Meie ei lase teie peale,“ hüüavad nad. „Ärge kartke, sõbrad. Laske me ainult matame surnud maha.“ Ja siis töötasime kumbki omal pool ja rääkisimegi teineteisega, olid nad ju Elsassist. Tõesti: nad kõnelevad halvasti sõjast ja oma ohviteridest. Või nüüd meie seersandile teadmata oli, et vaenlasega jutuajamine on keelatud, meile loeti isegi ette, et nendega räägitagu ainult tule ja tinaga. Aga seersandi arvates oli see ainuke võimalus okastraattõkke parandamiseks. Kui nad ise lasksid meid endale vastu töötada, siis pidi seda kasutama...“

Aga siis küsis äkki üks bošš: „Kas teie seast on keegi pärit okupeeritud maa-alalt, kes tahaks kuulda uudiseid oma perekonnast?“

Noh, vana, kiusatus oli liiga suur. Teadmata, kas see oli hea või halb, läksin lähemale ja ütlesin: „Mina olen.“ Bošš küsis, mina vastasin. Rääkisin, et mu naine on Lensis minu vanemate juures ja mu tütar ka. Tema kohe elukohta pärima. Seletasin talle, tema ütles, et teab. „Kuule,“ ütles siis mulle, „ma viin sinna kirja. Mitte üksi, et viin, toon sulle vastuse ka.“ Siis äkki lõi endale laksti vastu otsaesist, see bošš, ja tuli mulle lähemale: „Kuule, vana, vaat mis veel parem oleks. Kui teed, mis sulle ütlen, siis saad oma naist näha, lapsi ka, ja kõike nii selgesti, kui mina sind näen.“ Ta pajatas, et mul tarvitsevat ainult sel ja sel kellaajal temaga kaasa minna, saksa sinel seljas ja saksa müts peas, küll tema mulle need muretsevat. Lubas mind Lensis sokutada sütetoimkonna meeste hulka, kust mina siis võivat minna omade poole ja need ära vaadata, kui ma ainult vakkä olen ja ennast varjata oskan, sest toimkonna meeste eest vastutavat tema, aga majas olevat allohvitsere, nende eest tema ei vastutavat... Noh, vana, mina olin nõus!

„See oli tõsine asi!“

„Kindlasti tõsine. Ma otsustasin paugupealt, ilma järele kaalumata; ma ei tahtnudki järele mõelda, olin segi mõttest näha omakseid. Kui mind pärast oleks maha lastud, olgu! Igal asjal on oma hind. See on pakkumise ja nõudmise seadus, nagu öeldakse, eks?“

Kõik läks lodusalt. Ainult et tegi raskusi mulle küllalt suurt mütsi leida, — sa tead ju, mul on väga suur pea. Aga korraldati seegi: leiti lõpuks täikarp, millesse mu pea ära mahtus. Boši säärikud olid mul juba varem, tead küll, Caron'i omad. Läksime siis boši kaevikusse (need on kuradi sarnased meie omadele) koos nende boššidest sõpradega, kes mulle

väga heas prantsuse keeles, niisama heas nagu mulgi, ütlesid, et karta polevat vähematki.

Ei juhtunud viperust ega midagi. Kõik läks nii libedasti ja nii lihtsalt, et mul ei tulnud meeldegi, nagu poleks ma õige bošš. Lõnsi jõudsime õhtupimeduses. Mäletan, kuidas möödusime raekoja eest ja läksime Neljateistkümnenda juuli tänavale. Nägin elanikke poris komberdamas nagu meie omagi laagris. Pimeduse tõttu ei tundnud ma neid ära ega nemad mindki — pimeduse ja selle pärast, et asi oli pöörane... Kui oma vanemate aeda jõudsin, oli nii pime, et ei näinud sõrmegi suhu pista.

Mu süda peksis; see pani mind pealaest kuni varbaotsteni vabisema, nagu oleksin ma terveni üks tukslev süda olnud. Hoidsin ennast vaos, et mitte oma rõõmu valjusti välja pahvatada, pealegi prantsuse keeles! ma olin nii õnnelik ja erutatud. „Mine jaluta kord majast mööda, siis veel kord; vaata, aga ära savälja näita, et vaatad,“ ütles kamraad. „Ole ettevaatlik!“ Siis võtsin end kokku. Paugupealt neelasin oma erutuse alla. Tore tüüp oli too sul, tal oleks ju kole räbalasti läinud, kui sisse oleksin lennanud, eks?

Sa tead, meie pool on majade ukсед, nagu igal pool Pas-de-Calais's kaheks osaks jagatud: all on nagu mingi poole keha kõrgune luuk ja ülemine pool on nagu klapp. Nii võib poolest saadik kodus olla ainult alumist uksepoolt kinni pannes.

Ukse ülemine pool oli avatud, tuba valgustatud; see oli söögituba (ja köök muidugi ka); kuuldus hääli.

Läksin mööda ja sirutasin kaela sinnapoole õieli. Ümmarguse laua ja lambi ümber roosakas valguses paistis meeste ja naiste päid. Minu pilk kargas neile, Clotilde'ile. Nägin teda hästi. Ta istus kahe allohvitserist tüübi vahel, kes temaga vestlesid. Mis tema tegi? Mitte midagi. Ta naeratas oma hetedaist juustest õrnalt raamitud pead kenasti painutades ja lambivalgus andis sellele kuldse värvi.

Ta naeratas. Oli rahul. Näis mõnulevat selle boššilurjuse kõrval lambi valgus kolde ääres, kust minuni kandus tuttavat soojust. Läksin edasi, pöördusin siis ümber ja möödusin veel kord majast. Nägin teda uuesti, ikka sellesama naeratusega. See polnud sunnitud naeratus, mitte see, millega makstakse, ei, see oli tõeline, hingest tulev ja kingitud naeratus. Ja neil silmapilkudel, mil sealt kaks korda möödusin, nägin ka oma last — ta sirutas käed paksu kardpaeltega mehe poole ning

katsus talle sülle ronida. Ja kelle ma seal veel ära tundsin? See oli Madeleine Vandaert, minu sõbra naine. Vandaert ise teenis 19-ndas ja sai Marne'i juures Montyonis surma.

Naine teadis mehe surmast, kuna kandis leinarõivaid. Ja tema, ta naeris, lausa rõkatas naerda, ütlen sulle... Vaatas mõlemaid bošše niisuguse näoga, nagu tahaks öelda: „Küll mul on siin hea olla!...“

Oh, vana, tulin sealt ära, tuikusin seltsimeeste juurde, kes ootasid, et mind tagasi saata. Ei oska öelda, kuidas tagasi jõudsin. Olin kui puuga pähe löödud. Käisin komistades nagu uimane. Sel hetkel poleks mind keegi tülitada tohtinud. Oleksin lõugama pistnud, lärmi löönud, ennast maha tappa lasknud, et oleks lõpp sel räpasel elul.

Saad aru? Ta naeris, minu naine, minu Clotilde naeris sõjapäeval! Mis see siis on? Jätkub sellest, et sind mõni aeg näha pole, ja sind ei peeta enam millekski? Sa lahkud kodunt, lähed sõtta, ja arvad, et nüüd on kodus kõik lõhutud. Sina arvad, et on lõhutud, aga teised harjuvad sinuta olema; vähehaaval unustatakse, nagu poleks sind olemaski; saadakse läbi ilma sinutagi, sest tahetakse olla endiselt õnnelik, tahetakse naeratada. Kurat ja pörgu! Ma ei räägi tollest teisest naervast litast, aga minu Clotilde, minu oma naine ei hoolinud minust kõige vähematki sel silmapilgul, mil teda juhuslikult nägin, — öeldagu mis tahes.

Oleks ta veel sõpradega olnud, sugulastega, aga ei, just boššinahkadega. Ütle, kas polnud põhjust tuppa karata, anda talle paar korda vastu vahtimist, ning käänata kael kahekorra sel leinarõivais lipakal!

Tjah, ma mõtlesingi seda teha. Teadagi, et see oleks meeleus olnud... Olin metsikult vihane.

Pea meeles, ma ei taha sest rohkem rääkida, kui juba ütlesin. Clotilde on tubli naine. Ma tunnen ja usaldan teda; tead, kui minu laul on kord lauldud, nutab ta esialgu nii mis jaksab. Praegu usub ta mind elus olevat, selle vastu ma ei vaidle; aga mitte sellest pole juttu. Ta ei saa sinna midagi parata, et tal on mugav, et ta on rahul ja et tal nagu särab, niipea kui koldes leegib hea tuli ja laual põleb lamp ning kui on seltsilisi, — olgu siis mind või ärgu olgu...“

Ma tõmbasin Poterlood edasi.

„Sa liialdad, vana! Sa muretsed ilmaasjata, kuule...“

Olime üsna aeglaselt käinud. Olime alles nõlvaku jalal.

Udu muutus hõbedaseks enne täielikku hajumist. Varsti hakkab päike paistma. Ta paistiski juba.

*

Poterloo vaatas ümber ja lausus:

„Lähme Carnecy teed kaudu ringi ja tagant üles.“

Pöördusime nurmedele. Mõne hetke pärast ütles ta mulle:

„Arvad sa, et ma liialdan? Ütled, et ma liialdan?“

Ta mõtles järele.

„Jaa-ah!“

Pead vangutades, nagu ta peaaegu kogu hommiku oli teinud, lisas ta siis juurde:

„Aga mine tea! Ometi tean ma üht...“

Ronisime nõlvakust üles. Külma õhk oli muutunud soojaks. Kui väikesele tasandikule jõudsim, tegi ta ettepaneku:

„Istume veel natukeseks, enne kui koju lähme.“

Ta istus rõhutuna määratust hulgast takerdunud mõtteist. Laup tõmbus tal kortsu. Pöördus siis piinliku ilmega minu poole, nagu oleks mult heategu tahtnud paluda:

„Kuule, ma ei tea, kas mul on õigus...“

Ent heitnud mulle pilgu, vaatas ta ümberringi, nagu eelistaks ennem sealt kui minult nõu küsida.

Taevas ja maa olid oma palet muutnud. Udu tundus veel ainult unenäona. Kauguste eest kadusid loorid. Sünge ja hall kitsas tasandik avardus, peletas varjud minema ning kattus värvidega. Vähehaaval laotus sellele idast ja läänest valgus nagu kaks tiiba.

Ja siis hakkas meie jalge ees puude vahelt paistma Souchez. Kaugelt ja valguses vaadatuna näis väike asula meie silme ees päikesepaistest uuele elule ärkavat.

„Kas mul on õigus?“ kordas Poterloo kõhklevalt ja eba-kindlamalt.

Enne kui sain midagi lausuda, kõneles ta juba ise päeva-valgusse, algul peaaegu kuulmatult:

„Clotilde on veel üsna noor, tead, kahekümne kuue aastane. Ta ei saa oma noorust vaos hoida, see lööb tal igalt poolt välja. Lambivalgel sooja tule paistel puhates peab ta paratamatult naeratama. Ja naerakski ta kas või laginal, siis oleks see lihtsalt noorus; mis tal kõris laulab. Tõtt öelda naerab ta mitte teiste, vaid iseenda pärast. Seda teeb elu. Ta elab. Jah

muidugi, ta elab, ja see ongi kõik. Ta ei ole ju selles süüdi, et elab. Ega sa ometi taha, et ta sureks? Mis ta siis sinu arvates peab tegema? Peaks nutma päevad läbi minu ja bošside pärast? Peaks neid söimama? Inimene ei saa alatasta nutta ega poolteist aastat mossitada. Täitsa võimatu. Kogu see lugu kestab lihtsalt liiga kaua. Selles on kogu häda.“

Ta vaikis ja vaatas Notre-Dame-de-Lorette'i panoraami, mis nüüd oli täies valgussäras.

„Lapsega on samuti. Nähes meest, kes teda kohe kuradile ei saada, katsub ta lõpuks sülle ronida. Võib-olla eelistaks ta sellele mehele oma onu, või oma isa sõpra, võib-olla aga teeb ta siiski katset ainsaga, kes alati seal tema läheduses on, olgu see siis kas või mõni prillidega paks siga.“

„Jah,“ hüüdis ta püsti tõustes ja minu ees kätega veheldes. „Mult võidaks ju küsida: „Aga kui sa sõjast üldse tagasi ei tule?“ Noh, siis ütleksin ma: „Sees oled, vana, pole sul enam Clotilde'i, pole armastust! Varem või hiljem võtab sinu koha tema südames mõni teine. Ära aja varjusid taga! Sinu pilt tema südames tuhmub vähehaaval ja teine tuleb sinna asemele; ta alustab uut elu.“ Jah! Kui ma tagasi ei läheks...“

Ta naerab heasüdamlikult.

„Aga mul on kindel plaan tagasi minna. Pean seal olemal! Kui mitte, siis... Ma lihtsalt pean sinna tagasi minema,“ jätkab ta tõsiselt. „Kui sind kohal pole, siis tehakse sulle lõpuks ikkagi liiga, olgu sul tegemist kas või pühakute ja inglitega. Niisugune on elu. Aga küllap ma olen kohal.“

Ta naerab.

„Ma olengi pooleldi seal, nagu öeldakse!“

Ka mina tõusen ja patsutan talle õlale.

„Sul on õigus, vennas. See kõik lõpeb kord.“

Ta hõõrus käsi ja tema jutule ei tulnud enam lõppu.

„Jah, pagan võtku! See kõik lõpeb. Ei maksa muretseda. Oh, küllap ma tean, et peab palju vaeva nägema, enne kui see lõpeb; ja hiljem tuleb veel enam vaeva näha. Tuleb tööd teha. Ja mitte ainult kätega.“

Peab kõike otsast algama. Hüva, hakkame otsast peale. Maja? Läinud. Aed? Pole jälgegi. Noh, tehakse uus maja, rajatakse uus aed. Mida vähem on alles jäänud, seda rohkem tuleb uuesti teha. Lõpuks elu ju selles seisnebki. Inimene on loodudki selleks, et kõike uuesti teha, eks ole? Ka kooselu

alustatakse uuesti, ka õnn rajatakse uuesti; tehakse uued päevad ja tehakse uued ööd.

Ka teised alustavad otsast peale. Nad ehitavad oma maailma. Tead sa, mis ma ütlen? See ei võtagi ehk niipalju aega, kui arvatakse...

„Vaata, küllap ma mõistan, et Madeleine Vandaërt läheb mehele mõnele teisele. Ta on lesk; aga ta on lesk juba poolteist aastat. Kas see pole hulk aega, mis? Oieti ei peakski ta enam kandma leinarõivaid. Pagana mõtlematult võib öelda teise kohta: „See on lipakas!“ — ja soovida, et ta endale lõpu teeks! Aga igaüks unustab, igaüks on sunnitud unustama. Keegi pole selles süüdi, isegi meie ise mitte. On unustus ja muud midagi. Kui nägin teda seal nii äkki, nägin naervat, lõi see mind segi. Mulle tundus, nagu oleks tema mees alles eile surma saanud; inimlikult võttes ma ei saanud selle tunde vastu midagi parata! Aga vaene mehike on juba ammugi surnud, nii ammu, liiga ammu. Inimesed pole enam samad. Aga pane tähele: tagasi peab minema, peab olema seal! Ja küllap ma seal olen ja hoolitsen, et kõik algaks uuesti!“

Teel vaatas Poterloo mulle otsa, pilgutas silma; ta oli õnnelik, leides pidepunkti, millele rajada oma mõtisklused.

„Ma näen selgesti, kuidas kõik Souchez' omad pärast sõda alustavad uuesti tööd ja elu... Küll siis on tegemist! Seal oli isa Ponce — see oli vast number! Nii kangesti korralik oli see mees, et rohtu oma aias pühkis jõhvharjaga ja rohu-kõrsi lõikas põlvili murul olles kääridega. Noh, seda võib ta siis uuesti teha! Ja siis oli seal proua Imaginaire; elas ühes viimastest majadest Carleuri lossi pool. Oli tüse eit, nagu veeres mööda maad — võis arvata, et tal on rattad laia seeliku all. Iga aasta sai ta lapse. Nii kui kellavärk. Põrs-lapsetegemise kuulipilduja. Noh, tema võib seda tegevust jalamaid uuesti alustada.“

Poterloo peatub, mõtleb millegi üle, naeratab vaevumärgatavalt ja lausub peaaegu endamisi:

„... Tead, ma märkasin... Sel pole suurt tähtsust,“ rõhutab ta, nagu äkki piinlikkust tundes selle märkuse tühisuse üle, „ma märkasin üheainsa pilguga, ise muid asju vaadates, et kodus oli puhtam kui minu ajal...“

Maas vedeleb väikesi rööpmeid, mis roomavad edasi niitmata

kuivanud rohusse kadudes. Poterloo osutab jalaga sellele mahajäetud teenatukesele ja naeratab:

„See on meie raudtee. Hüüame teda surnumatjaks. See tähendab, et tal polnud kiiret. Tigu oleks võinud temaga sammu pidada. Seame tee uuesti korda. Aga rutemini ta muidugi ei liiguks. See on talle keelatud!“

Kui kingu harjale jõudsimel, pöördus Poterloo ümber ning heitis viimase pilgu laastatud kohtadele, mida olime vaatamas käinud. Veel enam kui äsja pani kaugus küla taas elama teispool laastatud puid, mis purustatuina ja okstest laastuina näisid noorte võsudega. Veel enam kui äsja andis ilus ilm sellele valendavale ja roosalt helkivale rusulademele näiliku elu ja koguni näiliku mõtet. Kivid oleksid kui taas-sünni ootuses ümber muutunud. Päikesekiirte ilu kuulutas saabuval päeval ja näitas tulevikku. Taassünni kuma valgustas ka kõike seda vaatleva sõduri nägu. Kevad ja lootus helkisid seal naeratusena; tema roosad põsed, sinised, nii selged silmad ja kuldkollased kulmud näisid värskelt jumestatuina.

*

Laskume käevikusse. Päike paistab sinnagi. Kraav on ruuge, kuiv ja kõmisev. Ma imetlen selle geomeetrilist korrapärasust, siledaid labidaga lihvitud seinu, ja tunnen rõõmu, kuuldes meie taldade tekitatud vaba ja selget kõminat kõval pinnasel või väikestest lattidest käevikupõrandal.

Vaatan oma taskukella. Näen, et see on üheksa; näen ka õrnades värvides numbrilauda, kus peegelduvad sini-roosa taevas ja kaeviku servale istutatud põõsaste peen hammastik.

Me vaatame Poterlooga teineteist mingi segase rõõmuga; on heameel teineteist näha, nagu oleks see jälle nägemine! Ta kõneleb minuga, aga mulle tundub, kui laulaks ta, ehkki olen väga harjunud tema laulva põhjapoolse häälamisega.

Meil on olnud halbu päevi, traagilisi öid külmas; vees ja poris. Kuigi on ikka veel talv, teatab esimene ilus hommik meile nüüd veenvalt, et varsti saabub jälle kord kevad. Juba on kaevikuäär ehtinud end õrnroheline rohuga ja selle äsja-sündinud roheluse väreluses ärkavad lilled. Lühikestel ja ängistavatel päevadel on varsti lõpp. Kevad tuleb ülalt ja alt. Hingame õnneliku südamega, oleme ülevas meeleolus.

Jah, halbadele päevadele saabub lõpp. Ka sõda lõpeb,

kurat võtku! Ja see lõpeb kahtlemata sel saabuval ilusal aasta-
ajal, mis meid juba valgustab ja oma puhanguga hellitama
hakkab.

Vilistus. Näe, eksinud kuul.

Kuul? Mine ikka! See on kuldnokk!

Naljakas, kui sarnane see on... Kuldnokad, leebelt laul-
vad linnud, maaelu, lõikusepeod, pühad, valgusse kastetud
tubade õdusus... Oo! Sõda lõpeb, jälle võime alati näha
omakseid: naist, lapsi, või seda, kes on nii naine kui ka laps.
Naeratame neile selles noores valgushelgis, mis meid juba
ühendab.

... Kahe jookskraavi hargnemiskohal, kaeviku kõrval nur-
mel kerkib mingi värav — kaks vastastikku najatunud posti,
nende vahel väätkasvudena allarippuvate elektrijuhtmete sasi.
See mõjub meeldivalt, meenutab lavastust, teatri dekoratsiooni.
Jõuetu ronitaim embab teist posti; seda jälgides võib näha,
et ta on sõandanud juba ühelt postilt teisele üle ronida.

Kõndides piki ühenduskraavi, mille rohuga kaetud rinnatis
väriseb nagu ilusa hobuse külge, jõuame oma Béthune'i tee
kaevikusse.

Siin on meie koht. Seltsimehed on salkadena koos. Nad
söövad, nadivad sooja ilma.

Söömise lõpetanud, puhastatakse katelokid või alumiinium-
taldrikud saiakoorikuga.

„Näe, päike ei paista enam!“

Tõsi jah. Pilv on päikese ette laotunud ja varjab seda.

„Hakkab veel sadamagi, poisid,“ ütleb Lamuse.

„Ei vea meil! Just äramineku ajaks!“

„Neetud maanurk!“ kirub Fouillade.

Tõepoolest, see põhjapoolne ilmastik pole suurem asi. Udu-
tab, tibab, sajab. Ja kui päike paistabki, siis kustub see
ruttu suures märjas taevas.

Meie neli kaevikupäeva on lõppenud. Öhtu eel tuleb vahe-
tus. Pikkamisi valmistume lahkumiseks. Täidame ja korral-
dame ranitsaid ja leivakotte. Puhastame püsse ja mässime nad
sisse.

Kell on juba neli. Udu laskub kiiresti. Me ei näe enam hästi
üksteist.

„Põrgu! Juba sajabki!“

Mõned piisad. Siis paduvihm. Küll on kurat lahtil Kohen-
datakse peakotte, presente. Sumades minnakse varjendisse.
Pori koguneb põvedele, kätele, küünarnukkidele, sest kaeviku-
põhi muutub libedaks. Kuidagi jõuame varjendis süüdata
kivile asetatud küünla ja selle ümber lõdisema hakata.

„Teele!“

Hiivame end välja niiskesse ja tuulisesse pimedusse. Näen
Poterloo võimsaid õlgu: rivis oleme alati teineteise kõrval.
Liikuma hakkamisel hüüan talle:

„Kas oled siin, vana?“

„Jah, sinu ees,“ hüüab ta ümber pöördudes.

Pöördumisel saab ta vihmalt ja tuulelt hoobi näkku, aga
naerab selle üle. Ikka veel on tal täna hommikune õnnelik tore
nägu. Vihmavaling ei suuda võtta talt rahulolu, mida kannab
oma kindlas ja tugevas südames; tusane õhtu ei kustuta
päikesesära, mida mõne tunni eest nägin valguvat tema mõt-
teisse.

Sammume. Tõukleme. Vahel vääratavad jalad... Sadu ei
lakka ja vesi suliseb kaevikupõhjas. Puulatid kõiguvad pehmel
maapinnal; mõned vajuvad paremale või vasakule viltu, pan-
nes meid libisema. Pealegi ei näe me neid pimeduses; mõnigi
kord asetame käänakuil jala kõrvale, veeaukudesse.

Ma ei kaota ööpimeduses silmist Poterloo kiivri läikivat
halli, millelt niriseb vett nagu katuselt paduvihma ajal, ja ta
laia selga, mida kaitseb läikiv vahariidest ruut. Käin tema
jälgedes; aeg-ajalt hüüan teda, tema vastab mulle, — ikka
heatujuliselt, ikka rahulikuna ja tugevana.

Lattide lõppedes tammume sitkes poris. Nüüd on kottpime.
Äkki jäädakse seisma, ma pörkan vastu Poterlood. Eespoolt
kuuldub poolvihast sõimu:

„No kas saad edasi? Jääme teistest maha!“

„Ma ei saa jalgu maast lahti,“ vastab hädine hääl.

Viimaks õnnestub muttavajunul ennast lahti kiskuda. Peame
jooksma, et kompanii eesolevale osale järele jõuda. Mehed
hingeldavad, ägavad ja vannuvad neid, kes käivad eesotsas.
Astume kuhu aga juhtub, komistame, haarame kinni kaeviku-
seintest ja määrime käed üleni poriseks. Rivi kujuneb korra-
tuks rühkimiseks rauakolina ja vandesõnade saatel.

Vihmasadu muutub tihedamaks. Teine järsk peatus. Keegi
kukkus! Segadus.

Ta tõuseb. Liigutakse edasi. Püüan käia üsna Poterloo

kiivri taga, mis pimeduses nõrgalt mu silme ees helgib, ja hüüan talle aeg-ajalt:

„Kuidas läheb?“

„Ikka tästi!“ vastab ta nohisedes ja hingeldades, aga endiselt kõlava ja laulva häälega.

Rappudes sel tormakal edasitõttamisel loodusjõudude rünnaku all rebib seljakott õlgu ja paneb need valutama. Kaevikut ummistab värskelt allavarisenud mullahunnik, vajume selle sisse... Oleme sunnitud jalgu pehmest ja kleepuvast mullast otse välja kiskuma, tõstes neid iga sammu juures väga kõrgemale. See takistus vaevaliselt ületatud, kukume kohe jälle libedasse porri. Saapad on kaevikupõhja litsunud kaks kitsast vagu, millesse jalg otsekui rööpaisse kinni jääb; on ka lompe, kuhu jalg lärtsatades sisse vajub. Uhes kohas tuleb väga madalale laskuda, et kaeviku kohal oleva raske ja porist kleepuva silla alt läbi pääseda; pole kerge sellega hakkama saada. Oleme sunnitud mudasse põlvitama, end vastu maad suruma ja mitu sammu neljakäpuli roomama. Veidi edasi on palk maapinna ligunemise tõttu põiki üle meie tee vajunud; sellest peame end võimeldes üle hiivama.

Jõuame jooksukraavide ristumiskohta.

„Noh, edasi! Liigutage, poisid!“ hüüab veltveebel, olles ise meie möödalaskmiseks ja meile käskluste andmiseks ühte kaevikuorva tõmbunud. Siin on kahtlane koht.

„Olen omadega täitsa läbi,“ mõirgab kähisemisest ja lõõtsutamisest tundmatuks muutunud hääl.

„Aitab! Mul on sellest küllalt; jään siiasamasse,“ soiub teine väsimusest täiesti kurnatult.

„Mis mina sinna parata saan?“ vastab veltveebel. „Ega mina süüdi ole. Noh, tehke kähku, see on räbal koht! Viimase vahetuse ajal seda pommitati!“

Läheme edasi keset vee- ja tuuleraju. On tunne, nagu laskuksime ja aina laskuksime kuhugi auku. Libiseme, kukume, langeme vastu kaevikuseina; tugev tõuge küünarnukiga ajab meid jälle püsti. Meie edasiliikumine on kui kestev kukkumine, mille kestel igaüks end kinni hoiab, kuidas saab ja kust aga saab. Tarvis on edasi kukkuda ja võimalikult otse edasi.

Kus me oleme? Vihmavoogudest hoolimata tõstan pea välja sellest kuristikust, kus heitleme. Pilvise taeva vaevumärgataval taustal näen kaevikuäärt ja sellest ülespoole ulatudes kerkib äkki silme ette mingi õudne värav, mille moodustavad kaks

teineteisele toetuvat musta posti. Nende vahel ripneb miski, mis meenutab peast kistud juukseid. See on värav, mida nägin täna pärastlõunal.

„Edasi! Edasi!“

Ma langetan pea ega näe enam midagi, kuulen taas jalgade muttavajumist ja väljatõmbamist, täagituppede kõlksumist, kähisevaid hüüatusi ja meeste kiiret hingeldust.

Veel üks äge tõuge. Peatutakse järsku, ja nagu ennist paiskun ma Poterloole ja toetun tema selja vastu, selja vastu, mis on tugev ja paindumatu nagu puutüvi, nagu tervis ja lootus. Ta hüüab mulle:

„Julgust, sõber! Varsti oleme päral!“

Seisame liikumatult. Peame tagasi minema... Kurat... Ei, läheme jälle edasi!

Äkki langeb meie peale kohutav prahvatus. Ma värisen kuni juuksejuurteni, metalne kõmin täidab pead, põletav väävlilehk tungib sõormeisse ja lämmatab mind. Maa avaneb minu ees. Tunnen, kuidas mind selles äikeseprahvatuses õhku tõstetakse ning kõrvale paisatakse, kägeras, lämbuvana ja poolpimedana. Ma mäletan aga siiski hästi, et selle sekundi kestel, mil meeletu ning metsiku pilguga vaistlikult otsisin oma relva-venda, nägin tema keha püstiseisvana, mustavana ja kogu pikkuses väljasirutatud käsivartega õhku tõusvat, pea asemel tuleleek!

XII

JÄMEDAD SÕNAD

Barque näeb, et ma kirjutan. Ta läheneb neljakäpuli läbi õlgede ja tõstab minu poole oma aruka näo punase juuksepuhmaga pealael. Väikeste erksate silmade kohal kipruvad ja silenevad ta kulmude kolmnurksed katused. Suu käib tal jähvatades ringi — ta krõbistab ja närib šokolaaditahvlit, mille niisket otsa ta käes hoiab.

Mulle maiustustepoe lehka näkku hingates pudistab ta täie suuga:

„Kuule, sa oled kirjamees, ütle õige, kas kirjutad pärast ka sõduritest, kas pajatad ka meist?“

„Aga muidugi, poja. Kirjutan sinust, seltsimeestest ja meie elust.“

„Ütle mulle...“

Ta osutab peaga paberitele, kuhu ma parajasti märkmeid tegin. Pliats püsti, silmitsen ja kuulan teda. Ta soovib mulle üht küsimust esitada:

„Kuule, ära pane pahaks... Tahaksin sult midagi küsida. Vaat, milles asi seisab! Kui sa poisid oma raamatus rääkima paned, kas sa lased neil rääkida nii, nagu nad räägivad, või klanid sa selle kõik korralikuks? See puutub roppudesse sõnadesse, mis me pruugime. Sest olgu me nii suured sõbrad kui tahes, eks, ja kuigi me ei taha üksteisele näkku lõuata, aga ega me saa suud minutikski paotada, ilma et me ei ütleks ja korrutaks asju, mis ikka trükimusta ei taha hästi kannatada. Kuidas siis saab? Kui sa seda ei ütle, siis pole pilt meie moodi, — see oleks sama hea, kui tahaksid meid maalida ja

jätaksid kõige vängema värvi panemata igale poole sinna, kus ta meil olemas on. Aga panna seda ei või.“

„Ma panen jämedad sõnad oma kohale, vennas, sest see on tõde.“

„Aga kuule, kui sa nii teed, kas siis sinu mesti mehed ei hakka sind seaks sõimama ega hooli tõest hoopiski?“

„Võimalik. Aga ma teen seda siiski, ei arvesta neid tüüpe.“

„Tahad sa kuulda minu arvamist? Raamatutest ei tea ma küll midagi, aga see on sinust vahva, sest nii harilikult ei tehta. Ja see oleks sinust kangesti tore, kui sa seda julgeksid... aga viimasel silmapilgul läheb sul raskeks: sa oled liiga viisakas!... See on ainus viga, mis ma sul tean, nii kaua kui sind tunnen. See — ja siis see sitt komme, mis sul on, et kui meile kärke antakse, siis kallad sa oma portsu pähe ja uputad täisid, selle asemel, et sõbrale anda, kui sa ise ei taha ja kui arvad, et see paha teeb.“

XIV

SÖDURI KRAAM

Küün asub Tummade talu õuenurgas ja on madal nagu koobas. Alati antakse meile koopad, isegi majades! Kui tuled üle õue, kus sõnnik talla all käsnjalt lirtsudes vetrub, või ümber õue, kitsal kividereal vaevaga tasakaalu säilitades, ja kui lõpuks küüni avause juurde jõuad, siis ei ole mitte midagi näha...

Silmi pingutades seletad viimaks udust lohku, kus ähmased tumedad kogud kükitavad, pikutavad või ühest nurgast teise liiguvad. Kaks kahvatut küünlatulukest tagapool, paremal ja vasakul, ümmarguse paistega ümber leegi nagu kauged punakad kuud, võimaldavad viimaks näha nende kogude inimlikku kuju ja nende suust tõusvat auru või paksu suitsu.

Sel õhtul, kui ettevaatlikult meie viletsasse urkasse sisse poen, valitseb seal ärevus. Homme hommikul on kaevikusse minek, seepärast hakkavad küüni udused elanikud oma asju korraldama.

Urka hämarus pimestab kahvatu õhtuvalgusega harjunud silmi. Mul õnnestub siiski hoiduda maas vedelevate välipudelite ja katelokkide ning varustuse lõksudest, komistan aga ometi keset põrandat kuhjatud leivahunnikule, mis meenutab kivivirna ehitusplatsil... Jõuan oma nurgakesse. Seal lõmitab tohtu suure kumera villase seljaga olend, kes maas helkivate väikeste esemete kohale küüritab. Annan laksu vastu ta lambanahaga polsterdatud selga. Ta pöördub ümber; maasse torgatud täägil seisva küünla ähmasel ja väreleval valgusel näen poolt nägu: silma, vurrutsa ja poolavatud suunurka. Sõbralikult urisedes hakkab ta jälle oma kraami vaatama.

„Mis sa siin meisterdad?“

„Korraldan, oma asju korraldan.“

Röövli kombel oma saaki lugev olend on minu seltsimees Volpatte. Kohe selgub mulle, mis ta teeb: ta on neljaks kokkupandud presenditüki oma voodile (see tähendab, temale asemeks olevale õlepuntrale) laotanud ja sellele kogu oma taskute sisu laiali ladunud.

See on terve ladu, mida ta mingi perenaiseliku hoolitsusega hellitavalt vaatab, ise tähelepanelikult ja sõjakalt valvates, et keegi sellele peale ei astuks... Uurin silmanurgast rikkalikku väljapanekut.

Taskurätik, rahakott, nuga, piip, tubakakott (ühes sigaretipaberiga), tulemasin — see on tarvilik ja hädavajalik põhivara. Lisaks kaks vihmaussidena puntras olevat nahknööriotsa ümber uuri, mis on peidetud vanadusest imelikult tuhmunud ja pleekinud läbipaistvasse tselluloidtoosi. Siis väike ümmargune peegel ja teine kandiline, küll katkine, aga väärtuslikum, lihvitud äärtega. Pudeliike tärpentiinõli, peaaegu tühi pudeliike mineraalõli ja veel kolmas, tühi pudel. Saksa vöörihma pannal pealkirjaga *Gott mit uns*; sama päritoluga tragunimõõga tutt; pooleldi paberisse mähitud teraspliatsikujuline ja nõelterav aeronool, kokkupandavad käärid ja samuti kokkupandav lusik-kahvel, pliatsiots ja küünlajupp, aspiriinituub, mis sisaldab ka oopiumitablette, mitu plekkoosi.

Nähes mind üksikasjaliselt tema isiklikku vara uurivat, aitab Volpatte mul mõningate esemete suhtes selgusele jõuda.

„See on üks ohvitseri vana nahkkinnas. Lõikan sel sõrmed otsast ära ja tõmban need oma pillirauale otsa; see on telefonitraad, ainuke asi, millega sinelinööpe võid kinnitada nõnda, et nad ees seisaksid. Ja siin — tahad sa teada, mis siin on? Valge tugev niit — mitte niisugune, millega uusi asju õmmeldakse ja mida kahvliga saab välja tõmmata nagu makaroni. Siin on nõelad postkaardis, nõõpnõelad on seal, eraldi... Ja siin on papüürused — terve raamatukogu.“

Tõepoolest, Volpatte'i taskuist väljailmunud asjade seas on hämmastav hulk paberit: lillakas kirjapaberitasku juba kulunud viletsa trükitud ümbrikuga, äärtest kõdunenud ja kulunud sõjaväepilet, mille krobeldised ja tolmunud kaaned on nagu maanteehulkuri ihunahk, kriimustatud moleskiini köidetud märkmik, pungil pabereist ja päevapiltidest — keskel, aukohal, naise ja laste pildid.

Koltunud ja mustunud paberite puntrast võtab Volpatte päevapildi, näidates seda mulle veel kord. Uuendan oma tutvust madam Volpatte'iga, lopsaka rinnaga, leebete ja pehmete näojoontega naisega; temast kummalgi pool seisab valge kaelusega poisike; vanem on kõhn, noorem ümmargune kui pall.

„Mul on ainult minu vanade pildid,“ ütleb Biquet, kes on kahekümne aastane.

Ja ta näitab kahe vanakese pilti, seda üsna küünla juurde asetades; raugad vaatavad meid sõnakuulelikul ilmel samuti kui Volpatte'i lapsed.

„Mul on ka omad kaasas,“ lausub keegi kolmas. „Perekonnapildist ei lahku ma kunagi.“

„Igaüks kannab omakseid kaasas,“ lisab neljas.

„Veider,“ tähendab Barque. „Pilt kulub vaatamisest. Liiga sagedasti ja kaua ei tohi seda vahtida ega pörnitseda; pika-peale — ei tea küll, millest see tuleb — pole nagu enam sarnasust.“

„Sul on õigus,“ ütleb Blaire. „Minagi leian, et just nii see on.“

„Mul on paberite seas piirkonna kaartki,“ jätkab Volpatte.

Ta laotab selle küünla ette laiali. Kulunud ja murrukohtadest läbipaistev kaart meenutab ruudukujulistest lappidest kokkuõmmeldud aknakatteid.

„Mul on pealegi ajaleht (ta avab lehest väljalõigatud kirjutise rindesõdurite kohta) ja üks raamat (kahekümneviie-santimine romaan „Kaks korda neitsi“) ... Näe, veel üks jüpp ajalehte: „Etampes'i Mesilane“. Mitte ei tea, miks selle olen alles hoidnud. Mingi põhjus peab olema. Puhanud peaga vaatan järele. Siis on siin veel kaardipakk ja paberist kabe; nupud on kui armulaua-leivad.“

Barque, kes on lähemale tulnud, vaatab näitust ja ütleb:

„Minu taskuis on seda kraami veel rohkem.“

Ta pöördub Volpatte'i poole:

„On sul, täikrael, boši *soldbuch*¹, joodipudel, brauning? Minul on. Ja kaks nuga ka.“

„Revolvrit mul ei ole,“ vastab Volpatte. „*Soldbuchi* ka ei ole. Nuge oleksin võinud saada kaks, isegi kümme tükki, aga mulle on ühest küllalt.“

¹ *Soldbuch* (saksa k.) — sõjaväepileti nimetus saksa sõjaväes. Tõlkija.

„Mine tea,“ ütleb Barque. „On sul mehaanilisi nööpe?“

„Mul taskus on,“ hüüab Bécuwe.

„Sõdur ilma nendeta läbi ei saa,“ kinnitab Lamuse. „Muidu ei seisa traksid kuidagi pükste küljes.“

„Mul,“ ütleb Blaire, „on alati kimp sõrmuseid käepärast.“

Ta võtab gaasikaitsekotikesse peitetud sõrmusekimbu ja raputab seda. Viilid kõlisevad, kuulduv ka alumiiniumrõngaste kõlksumist.

„Mul on alati nööri, see on väga vajalik,“ sõnab Biquet.

„Mitte nii kui naelad,“ ütleb Pépin ja näitab pihus kolme naela: üht suurt, üht väikest ja üht keskmist.

Ükshaaval hakkavad teisedki vestlusest osa võtma, ise üksteist nokitsedes. Harjume poolpimedusega. Aga kapral Salavert, õigusega tuntud väga osava mehena, kohendab küünla rippuvasse laelampi, mille ta on teinud juustukarbist ja traadist. Küünal süüdatakse. Selle kroonlühtri all jutustab igaüks emaliku erapoolikuse ja eelistusega sellest, mis tal taskuis on.

„Kõigepealt, palju meil taskuid on?“

„Taskuid? Kaheksateist,“ ütleb keegi — loomulikult Cocon, see arvutusmasin.

„Kaheksateist! Liialdad, rotinina!“ sõnab Lamuse.

„Täpselt kaheksateist,“ vastab Cocon. „Loe ära, kui sul pea jagab!“

Lamuse tahab asja kohta selgusele jõuda; mõlemaid käsi küünlajupile lähendades, et mitte eksida, loendab ta oma jämedail, tolmuse telliskivi karva sõrmedel: „Kaks rippuvat taskut taga sinelis, sidemepakitasku, kus tubakat hoitakse, kaks põuetaskut sinelis, välised klappidega taskud kummalgi küljel, kolm püksitaskut, isegi kolm ja pool, kui väike eesmine tasku kaasa arvata.“

„Mina hoian selles kompassi,“ ütleb Farfadet.

„Mina taelanatukest.“

„Mina,“ lausub Tirloir, „kannan selles väikest vilet, mille naine mulle saatis, kirjutades, et: „Kui sa lahingus haavata saad, siis vilista, et seltsimehed teaksid sind päästma tulla.““

Naerame selle lihtsameelsuse üle.

Tulacque astub lepitavalt vahele ja ütleb Tirloirile:

„Tagalas ei teata, mis on sõda. Kui sina hakkaksid tagala-asjadest rääkima, räägiksid samuti lollusi.“

„Ei maksa seda taskut lugeda. See on liiga väike,” ütleb Salavert. „Kokku oli kümme.”

„Kuu taskuid on neli. Nii et kokku alles neliteist.”

„Kaks padrunitaskut. — need uued taskud, mis on aasade rühmale kinnitatud.”

„Kuusteist,” loeb Salavert.

„Õnnetusehunnik, vaata mu kuube, sa tobu! Neid kaht taskut sa ei lügenud! Noh, mida sul siis veel vaja on? Need on ju ometi kõige harilikumal kohal, nagu erariiete taskud, kuhu sa eraelus topid oma tatirätiku, tubaka ja kaubatarvitaja aadressi, kellele sa pead koli kohale toimetama.”

„Kaheksateist!” ütleb Salavert tõsiselt nagu ametnik.

„Kaheksateist taskut, lausa tõsi; see asi on otsustatud.”

Sel hetkel trambib keegi jalgadega kõlavalt lävekividele, otsekui tammuv ja erutatud hobune.

Siis, pärast hetkelist vaikust, klähvib kellegi vali hää käsikivalt:

„Kas siin tehakse ettevalmistusi? Ohtuks olgu kõik valmis ja pakid tugevad. Seekord minnakse eeslinile, ja asi läheb vahest palavaks.”

„Kõik on korras, kõik on korras, härra veltveebel,” vastavad hääled hajameelselt.

„Kuidas tuleb kirjutada A r n e s s e?” küsib Benech, kes käpuli maas olles pusib pliiatsiga kirjaümbriku kallal.

Kuni Cocon talle tähthaaval E r n e s t ette veerib ja silmapiirilt kadunud veltveebel kuuluse kaugemal, kõrvalukse juures lärmavat, võtab Blaire sõna ja ütleb:

„Kuulake, mis ma teile ütlen, lapsed: pistke alati pudel tasku. Olen seda igale poole mujale katsunud toppida, aga ainult taskus on tõesti paras paik, uskuge mind. Kui sa kogu varustusega marsid või ilma varustusega mööda kaevikuid loovid, siis on sul see alati käepärast, kui peaks hea juhus tulema. Mõnel semul on parajasti märjusest ja ta ütleb sulle: „Anna oma tops”, või juhtub hangeldaja tulema... Kuulge mu sõna, vanad sõnnid, pange oma pudel ikka tasku, siis läheb teil alati hästi.”

„Ära sa seda oota, et tasku paneksin,” vaidleb Lamuse.

„Jabur mõte sul, ainult siili aju võib niisugust asja välja nuputada; kaugelt etem on konksuga ranitsa külge riputada.”

„Veel parem, las rippuda sineli nõõbi küljes nagu gaasi-

kaitsekott. Oletame, et võtad varustuse seljast ära, aga kui siis peaks veini antama, oled omadega täitsa vahel.”

„Mul on bošside välipudel, lame,” lausub Barque. „Võid pista küljetasku, kui tahad, passib parajasti ka padrunitasku, kui padrunid oled minema visanud või leivakotti toppinud.”

„Sakslase plasku pole suurt väärt,” seletab Pépin. „Ei seisa püsti, on ainult tülik.”

„Pea'nd ikka pea, ussipoe,” ütleb Tirette, kes pole just halb psühholoog. „Ära enneaegu laida. Kui seekord tormijooksuks läheb, nagu jobu praegu ütles, leiad ehk sinagi mõne boši plasku, ja siis on see väärt küll.”

„Jobu ütles küll, aga või tema midagi teab,” tähendab Eudore.

„Saksa pudelisse mahub üle veerandi,” seletab Cocon, „veerandi maht on kriipsuga märgitud pudeli kolmveerandi kõrgusele. Alati on ju parem, kui sul plasku suurem on. Kui su plaskusse täpselt veerand mahub, siis veerandikku kohvi või veini või karakat või ükskõik mida saades tuleks plasku täita ääretasa, seda aga ei tehta jagamisel iialgi ja kui tehtakski, siis läigitaksid sa üle ääre maha.”

„Muidugi ei tehta, seda ma usun,” lausub Paradis, kes veinijagamise meenutamisel alati vihastub hingepõhjani. „Valades peab jagaja näpuotsa pudelis ja pealegi loksutab veel. Ole õnnelik, kui kaks kolmandikkugi kätte saad.”

„Jah,” sõnab Barque, „tõsi see on. Aga ega liiga suur plaskugi hea ole, jagaja hakkab kahtlema. Valab ja valab, aga endal püksid sõeluvad püüli, et ehk läheb üleliiga. Noh, ja siis valab ta sulle alla möödu ning sina jääd kui tola sinna seisma, tühi toober näpuvahel.”

Vahepeal paneb Volpatte asjad, milledest ta näituse oli korraldanud, ükshaaval taskusse tagasi. Jõudnud rahapungani, silmitseb ta seda haletsevalt.

„Pagana kõhnaks jäänud teine.”

Ta loeb raha üle.

„Kolm franki. Peaks kuskilt juurde kombineerima, muidu jään tagasi minnes kimp.”

„Ega sina ole ainuke, kelle rahakotis tuul vilistab.”

„Sõdur kulutab rohkem kui teenib, selle vastu ei saa vaielda! Mis neist küll saaks, kes peaksid oma palgaveeringutega läbi ajama.”

Paradis vastab Corneille' lihtsusega:

„Nad kärvaksid välja.“

„Näet, mis mul taskus on. Sellest ei lahku ma ilma.“
Ja nagu naerul näitab Pépin lauahõbedat.

„Need kuulusid ahviemandale, kelle juures me Grand-Rozoy's elasime,“ ütleb ta.

„Kuuluvad ehk praegugi veel temale.“

Pépin teeb ebamäärase käeliigutuse, milles uhkus seguneb tagasihoidlikkusega; siis kogub ta julgust, naeratab ja lausub:

„Tunnen seda vana tuhnijat. Kindlasti otsib ta eluotsani nurkipidi oma lauahõbedat.“

„Mina,“ sõnab Volpatte, „olen saanud sisse vehkida ainult ühed käärid. Mõnel mehel veab, minul mitte. Mõistagi, hoian neid kui oma silmatera, neid kääre, aga ometi pean ütlema, et kasu pole mul neist midagi.“

„Mina olen küll siin-seal mõned asjad ära virutanud, aga mis ma sest olen saanud. Sapöörid on landi tegemisel minust alati ette jõudnud. Mis sa nii teed või saad?“

„Tee, mis tahad, vana, keegi veab sind ikka alt. Ära tee sest väljagi.“

„Hei, teie seal sees, kes tahab joodi?“ hõikab sanitar Sacron.

„Mina hoian oma naise kirjad kõik alles,“ lausub Blaire.

„Mina saadan need naisele tagasi.“

„Mina hoian alles. Siin nad on!“

Eudore näitab kulunud ja läikima hõõrdunud paberite pakki, mille räpasust hämarus häbelikult varjab.

„Hoian nad alles. Vahetevahel loen teisi; iseäranis siis, kui on külm ja sant olla. Ega nad sooja anna, aga sedamoodi tundmuse teevad küll.“

Sel veidral lausel peab sügav mõte olema, sest mitmed on pead tõstnud ja kinnitavad:

„Jah, nii see on.“

Ja katkendlike lausetega jätkub vestlus selles fantastilises küünis, kus liiguvad suured varjud, kus nurkadesse kuhjub pimedus ja kus hädiselt lõkendavad mõnede harvade küünalde tulukesed.

Näen mehi edasi-tagasi kõndivat, nende varjusid kummalt-sirguvat, siis laskuvat, maha vajuvat; näen neid askeldavaid ja tunglevaid kolijaid iseendaga rääkivat või hüüatavat, kui jalgadega asjadesse takerduvad. Nad näitavad üksteisele oma rikkusi.

„Näe, vaata!“

„Jah, see juba on midagi,“ vastatakse kadedusega.

Igaüks tahaks omandada kõike seda, mida tal ei ole. Ja rühmas on muinasjutulisi, kõigile ihaldusväärseid aardeid. Näiteks Barque'i kaheliitrine lähker, mis on osava püssirohulaenguga avardatud kahe ja poole liitri mahuliseks, või Bertrand'i kuulus sarvpeaga puss.

Keset kärarikast sagimist riivatakse kõrvalpilkudega neid muuseumiesemeid, siis hakkab igaüks jälle omaette vaatama. Igaüks pühendub oma „kraamile“ ja püüab seda kõigest hingest korda seada.

Kurb kraam, tõepoolest. Kõik sõdurile valmistatu on labane, inetu ja madala kvaliteediga, papiga tallutatud ja näruse niidiga hooletult kokkutraageldatud saabastest alates kuni halvasti lõigatud, halvasti tehtud, halvasti õmmeldud, halvasti värvitud rõivasteni pudedast ja läbipaistvast kalevist — päris kuivatuspaberist —, mis üheainsa päikesepaistelise päevaga luitub, üheainsa vihmase tunniga hõredaks muutub; kuni äärmuseni õhukeste rihmadeni, mis on rabedad kui laastud ja pannaldest katki käristatud; kuni flanellpesuni, mis on hapram kui sits, ja tubakani, mis sarnaneb õlgedele.

Marthereau on minu kõrval. Ta näitab mulle seltsimehi:

„Vaata neid vaeseid poisse, kuidas nad oma kolikambrit vahivad. Just nagu kari emasid, kes imetlevad oma tillukesi. Kuula neid, kuidas nad oma asjade poole pöörduvad. Ütleb mõni: „Minu nuga!“ — siis kõlab see kui „Poja!“ või „Tüt-reke!“ Ja tead, nad ei suuda oma koormat vähendada. Seda nad ei saa. Mitte, et ei tahaks, sest pole kerge seda tassida, ega? Aga nad ei saa. Liialt armastavad nad oma koli.“

Kõorem! See on hirmus, ja kes ei teaks, pagan võtaks, et iga asi toob ränkust juurde, et iga väike asi muljub raskelt.

Ega kõorem ei piirdu ju üksnes sellega, mida taskutes või toidukotis kantakse. Kandamit täiendab veel see, mida me seljas kaasa tassime.

Sõduriranits on kohver, isegi kapp. Vana sõdur tunneb kunsti, kuidas seda oma majapidamisriistade ja tagavarade targa paigutusega otse imetaoliselt mahukaks teha. Peale määrustikupärase ja sundusliku pagasi — kaks konservikarpi, kaksteist kuivikut, kaks kohvitabetti, kaks kondenseeritud leeme pakikest, suhkrukotike, pesu ja tagavarasaapad — oskame sinna mahutada mõne toosi konserve, tubakat, šoko-

laadi, küünlaid, paari tuhvleid, seepi, piirituslambi, kuivpiirituse tükikesi ja villaseid asju. Kui lisada sellele vaip, present, labidas, katelok ja laagritarbed, siis kandam aina paisub, suureneb ja laieneb, muutub monumentaalseks ja rõhuvaks. Minu naabril on õigus: iga kord pärast kilomeetrite pikkust rännakut maanteel ja kaevikuis oma asukohta jõudes vannub sõdur, et järgmiseks korraks vabastab ta end paljudest asjadest ning kergendab veidigi ranitsaiket õlgadel. Aga iga kord minekuks valmistudes võtab ta turjale sama väsitava ja peaaegu üle jõu käiva koorma; ja kunagi ei lahku ta sellest, kuigi seda alati kirub.

„On nupumehi, kes oskavad õiget soont tabada,“ lausub Lamuse. „Ikka sokutavad nad mõne kompsu kompanii voori või sanitaarautole. Tunnen üht, kelle uued särgid-püksid on veltveebli kraamikastis, — aga eks sa mõista ju isegi: kompaniis on kakssada viiskümmend meest, ja see nõks on tuntud, seda saavad kasutada vähesed, peamiselt paelamehed. Mida suurem mees keegi on, seda rohkem mehkeldab ta oma kraami teiste vedada. Aga eks majorgi käi mõnikord autosid silmitsemas, ilma ette teatamata muidugi, ja kui leiab su kodinad sealt, kus nende koht pole, siis kihutab ta need keset teed maha. Otsi neid siis! — Lõuatäis sõimu ja kartser pealekauba!“

„Esiialgu läks kõik libedasti. Mõni kärutas oma leivakotti ja ranitsatki lapsekärul. Olen ise näinud, kui veeretasid seda enda ees.“

„Mis seda rääkida! Need olid selle sõja head ajad! Aga nüüd on kõik muutunud!“

Kõigile kõnelustele kurt Volpatte on end vaibasse nagu suurrätikusse mässinud, mis annab talle vana nõiamoori välimuse. Ta tiirleb millegi ümber, mis ta ees maas lebab.

„Tahaksin teada,“ ütleb ta ilma kellegi poole pöördumata, „kas võtta see lähkriraisk kaasa või ei. Ainuke niisugune meie jaos, ja alati olen seda kandnud. Aga jookseb nagu sõelapõhi.“

Ta ei suuda kuidagi otsustada, kujuneb päris lahkumisstseen.

Barque silmitseb teda kõrvalt ja heidab nalja. Kuulen teda ütlevat:

„Haiglane nähtus.“

Siis lõpetab pilkamise:

„Lõpuks oleks igaüks tema asemel täpipealt samasugune narr.“

Volpatte jätab otsustamise edaspidiseks:

„Eks homme hommikul näe.“

Pärast taskute ülevaatust ja korraldamist on kord toidukottide, siis padrunitaskute käes; Barque arutab küsimust, kuidas mahutada kakssada määrustikus ettenähtud padrunit kolme padrunitasku. Pakkidena on see võimatu. Tuleb pakkidest välja võtta ja padrunid üksteise kõrvale asetada, ühel kübar ülespidi, teisel alaspidi. Nii topitakse iga padrunitasku ääreni täis, ilma ühtki tühja kohta jätmata ja saadakse kuue kilo ümber kaaluv vöö.

Püssid on juba puhastatud. Kontrollitakse, et lukk oleks kaetud ja raud ülalt tropiga suletud, — hädavajalik ettevaatus kaevikupori tõttu.

Tähtis on oma püssi kiiresti ära tunda.

„Ma tegin püssirihma paar lõiget. Näe, õnarad on serva sees.“

„Mina sidusin rihma ümber saapapaela, tunnen teda sellest käsikaudu ja silmaga.“

„Mina kinnitasin sinna metallnööbi. Võimatu eksida. Tunnen selle kohe pimedas ära ja ütlen: „See on minu karabiin.“ Saad ju isegi aru, et on nihukesi selle, kes millestki ei hooli. Sel ajal, kui teised püsse vuntsivad, logelevad nemad ringi ja hingavad su puhastatud pilli sisse; pärast on nad lausa sulid ütleva, et: „Härä kapten, minu püss on ollrait.“ Mind nad juba alt ei vea. See on süsteem „D“ ja mõnikord on sellest rohkem kui villand.“

Kuigi püssid on väga sarnased, erinevad nad üksteisest ometi nagu käekirjad.

*

„Imelik ja pentsik,“ ütleb mulle Marthereau. „Homme läheme kaevikuisse, aga siiani pole veel keegi ennast täis lakkunud ega kakelnud. Kuula hoolega! — Isegi vaidlusi ei ole. Aga mina...“

Ega ma ei ütle,“ möönab ta kohe, „et neil kahel seal pudeli-põhi vaatamata on, et neil hääled peal pole. Aga päris täis nad veel ei ole, ainult natuke õlised...“

„Need on Broyer' rühma poisid Poitron ja Poilpot.“

Mõlemad lamavad ja räägivad vaikselt. On näha ühe ümmargust ninaotsa, mis küünla lähedal särab samuti kui tema suu; ta käsi, sõrm püsti, teeb selgitavaid liigutusi, mida vari seinale loomutruult jäljendab.

„Tuld ma oskan teha küll, aga kui ta kord kustunud on, siis uuesti üles teha ei oska,“ seletab Poitron.

„Jama!“ ütleb Poilpot. „Kui sa teha oskad, oskad ka uuesti üles teha. Kui sa tule uuesti üles pead tegema, siis seepärast, et ta kustunud on, aga uuesti tehes võid mõelda, et hakkad üldse alles tegema.“

„Ära aja kärkseid pähe! Mu pea hästi ei jaga. Sinu jutt on mulle kama, kuigi ütlesin juba ja ütlen veel kord: tuletegemisega saan hakkama, aga kui ta kustunud on, uuesti teha ei oska. Pole midagi teha, paremini ma seda seletada ka ei mõista.“

Ma ei kuule Poilpot' vastuväiteid.

„Sa kuradi tõbras!“ kähistab Poitron. „Sulle öeldakse kolm-kümmend korda, et ei oska. Kas su seapea sellest siis ometi kord aru ei sa!“

„Vastik kuulda,“ lausub Marthereau mulle usaldavalt.

Marthereau oli tõepoolest rutanud väitma, et joobnuid ei ole.

Tolmuste õlgedega täidetud urkas valitseb teatav lahkumisenapsidest tekkinud palavik. Meie suguharu mehed kohen-davad ja korraldavad oma kraamivaru, asetavad kohale rõi-vaid ja tööriistu, ühed püsti seistes ja kõheldes, teised põlvita-des ja kopsides nagu kaevurid. Sõnatu kõmin ja sihitu vehki-mine täidavad ruumi. Suitseva küünlatule valgel viirastuvad nägude piirjooned ja mustavad käed, mis pimedusevarjude kohal liiguvad nagu hüpiknukkudel.

Meist ainult mehekõrguse seinaga lahutatud naaberküünis tõuseb joobnute kisa. Seal tülitsevad kaks meest meeleheitliku ägeduse ja raevuga. Ohk vabiseb maailma kõige tooremaist väljendustest. Siis visatakse üks tülitsejaist, võõras, teise rühma mees, küüniperemeeste poolt välja, kuna sinna jäänu sõimuvool nõrgeneb ja kustub.

„Meie omad nii kaugele ei lähe,“ tähendab Marthereau tea-tava uhkusega.

See on tõsi. Tänu Bertrand'ile, kes fanaatiliselt vihkab alko-holi, seda mürgist paratamatust, mis rahvahulga oma mängu-

kannideks on teinud, kuulub meie rühm nende hulka, kes on veini- ja viinapahedest kõige vähem nakatunud.

... Ümberkaudu karjutakse, lauldakse, laaberdatakse. Naerdakse otsatult; meeste hinges aga tekitab see naer ham-masratate ja masinate ragina.

Katsud mõistatada üksikuid näoilmeid, mis haaravate tuši-joonistustena kerkivad esile sellest varjude loomaaia-st, sellest peegelduste linnupuurist. Katsud, ent ei suuda. Näed neid, ent ei näe nende sisse.

*

„Kell on juba kümme, sõbrad,“ ütleb Bertrand. „Lõpetate oma pakkide korraldamise homme. On aeg põhku pugeda.“

Kõik hakkavad pikkamisi magama heitma. Lobisemine ei taha lõppeda. Kui sõdur pole just sunnitud ruttama, siis ei lase ta end millestki segada. Kõik käivad siia-sinna, mõni asi käes. Näen seinal erakordselt suurt varju, mille sinna heidab Eudore, kes möödub küünlast, õõtsuvad kampricotikesed käes.

Lamuse niheleb mõnusat asendit otsides. Tal näib eba-mugav olevat; olgu ta võimed ükskõik kui suured, täna on ta ilmselt liiga palju söönud.

„Pidage tõuad, te vasikanäod! Mõni mees tahab magada ka!“ karjub Mesnil Joseph oma asemelt.

See manitsus vaigistab hetkeks häältekömina ja edasi-tagasi käimise, ei lõpetata aga seda.

„Täitsa kindlasti läheme homme kaevikuisse,“ sõnab Para-dis, „ja õhtul oleme eesliinil. Aga ometi ei mõtle keegi sellele. Teada asi — ja kõik.“

Vähehaaval on igaüks oma asemele läinud. Heidan õlgedele pikali. Minu kõrval mässib Marthereau end vaibasse.

Küüni astub hiigelkogu, ettevaatlikult, et mitte kära teha. See on vanemsanitar, tohutu suur habemega ja prillidega pal-vevend, kes, kui ta sineli on seljast ära võtnud ja kuueväele jäänud, ilmselt häbeneb oma jalgu näidata. Näen, kuidas selle habetunud jõehobu siluett diskreetselt kiirustab. Ta nohiseb, ohkab, pomiseb endamisi.

Marthereau viitab peaga tema poole ja sõnab mulle üsna vaikselt:

„Vaata teda. Sihukesed mehed peavad alati nalja tegema. Kui sa talt küsid tema eraelu tegevuse kohta, ei vasta ta sulle mitte: „Ma olin vend-õpetaja“; ta jõllitab sulle poolkõõrdi

otsa ja vastab: „Ma olen kooliõpetaja.“ Kui ta hommikul varakult missale minekuks üles tõuseb ja näeb, et ta sind üles on äratanud, siis ei ütle ta mitte: „Ma lähen missale“, vaid: „Mu kõht valutab. Pean põõsa taha minema, pole parata.“

Natuke kaugemal kõneleb isa Ramure oma kodukohast:

„Mul on väike hurtsik, ei kuigi suur. Vanamees popsutab seal päev läbi piipu; kas töötab või puhkab, ikka tossutab ta suitsu õhku või koldesse...“

Kuulan edasi neid külaelu mälestusi, mis omandavad äkki erialase ja tehnilise varjundi:

„Selleks teeb ta endale piibukaitse. Tead, mis see on? Tuleb võtta roheline viljakõrs ja selle nahk maha koorida. Siis kisud ta kaheks ja veel kord kaheks. Nii on sul neid mitmesuguses suuruses, võiks öelda: mitmes numbris. Niidi ja nelja kõrreribaga teeb ta siis sideme ümber piibuvarre...“

Oppetund katkeb, sest ükski kuulajaist ei ilmuta huvi asja vastu.

Ainult kaks küünalt põleb veel. Pimeduse lai tiib katab lamavate meeste hulga.

Primitiivses magamistoas lendleb veel üksikuid kahekõnesid. Kuulen neist katkendeid.

Isa Ramure halvustab nüüd majorit:

„Majoril on küll neli paela käisel, aga olen tähele pannud, et suitsetada ta ei oska — kisub piipu kõigest jõust ja põletab selle ära. Peas on tal mitte suu, vaid elaja lõuavärk. Puu mõraneb, kõrbeb ära, ja siis pole see mitte enam puu, vaid süsi. Savipiibud peavad paremini vastu, aga needki praeb ta pruuniks. On alles lõuad! Kuula seepärast hästi, mis ma sulle ütlen: juhtub see, mida seni väga palju pole juhtunud: läbi põlenud ja kõrbenud kahaga piip paugatab tal suus puruks. kõigi meeste nähes. Küllap näed.“

Vähehaaval asuvad rahu, vaikus ja pimedus küüni ja matavad seesolijate mured ja lootused. Ühesuguste pundarde rida, mille moodustavad üksteise kõrval vaipadesse rullitud olendid, sarnaneb mingile hiigellorelile, kust tõuseb mitmesuguseid norinaid.

Nina juba vaibas, kuulen, et Marthereau räägib mulle endast:

„Ma olen kaupmees, tead,“ lausub ta. „Õigemini kaltsukaupmees. Aga mina äritsen *en gros*. Ostan väikestelt tänava-kaltsukorjajailt ja endal on mul ladu — üks väike punker,

noh! — See on mul panipaigaks. Kauplen igasuguste räbala- late ja jäänustega alates pesust ja lõpetades konservikarpi- dega, aga peamiselt harjakontsudega, kottide ja vanade saa- bastega. Mõistagi on mul ka oma eriala — jänesenahad.“

Ja veidi hiljem kuulen teda jätkavat:

„Nii väike ja kidur kui ma olengi, aga sajakilose koti viin ikka redelit mööda pööningule, isegi siis, kui jalas on puu- kingad. Kord oli mul tegemist ühe kahtlase tüübiga, kellest kõneldi, et ta hangeldavat elava kaubaga...“

„Kurat! Kohe mitte kuidagi ei seedi neid õppusi ja marssi- misi, mis meile puhkuse ajal kaela sokutatakse,“ hüüatab äkki Fouillade. „Kõik kondid valutavad, ei lase magadagi.“

Volpatte'i suunast kostab metallikõlinat. Lõpuks on ta otsustanud oma lähkri siiski kaasa võtta, ise sajatades, et sel see kuri auk on põhjas.

„Ooo-h! Millal see sõda kord lõpeb!“ ägab keegi pool- unes.

Keegi karjub meeleheitlikult ja mõistatuslikult:

„Meie nahka tahavad nad!“

Siis ütleb keegi: „Ära tee väljagi!“ — See jääb sama mõis- tatuslikuks kui mässuline karjatus.

... Ärkan hulk aega hiljem, kui kell lööb kaks. Kahvatus valguses, ilmselt kuuvalgel, näen Pinégali erutatud kogu. Kuskil laulab kukk: Pinégal on poolistuli tõusnud, kuulen tema kähisevat häält:

„Ei noh, südaöö, aga seal lõugab kukk. See kukk on täitsa täis!“

Siis kordab naerdes: „See kukk on täitsa täis.“ Seejärel tõmbub ta jälle asemel kägarasse ning uinub uuesti luksumi- sega, kus naer seguneb norskamisega.

Pinégal on äratanud Coconi. Arvutusmasin hakkab valjusti mõtlema ja kõneleb:

„Kui meie sõtta läksime, oli meie üksuses seitseteist meest. Ka nüüd on meid seitseteist, augud on täis topitud. Iga mees on ära kandnud juba neli sinelit, esimene neist sinine, kolm sigaritsuitsu värvi sinised, kahed püksid ja kuus paari tanki- sid. Mehe kohta (vusserdajaid ei maksa kaasa lugeda) tuleb arvestada kaks püssi. Kakskümmend kolm korda on uuenda- tud meie varu-toidumoon. Meie poisse on käskkirjades esile tõstetud neljateistkümmel korral: kaks korda brigaadi käsk-

kirjas, neli korda diviisi käskkirjas ja üks kord armee käskkirjas. Üks kord jäime järjeapanu kuueteistkümneks päevaks kaevikusse. Majutatud oleme seni olnud neljakümne seitsmes eri külas. Sõjakäigu algusest peale on meie rügemendist kahteist tuhat meest läbi käinud, aga rügemendi koosseis on kaks tuhat.

Coconi katkestab imelik sisin. See on Blaire, keda uued hambad takistavad kõnelemast, nagu takistavad söömastki. Siiski paneb ta need igal õhtul suhu ja peab innuka vaprusena öö otsa suus, sest talle olevat öeldud, et ta lõpuks harjub selle võõrkehaga.

Tõusen pooleldi nagu lahinguväljal. Vaatlen veel kord neid olendeid, keda sündmused igasugustest paikadest on siia kokku kuhjanud. Vaatlen neid kõiki, kuidas nad puhkavad liikumatuse ja unustuse sügavikus, mille äärtest mõned näikse veel kramplikult kinni hoidvat oma haletsusväärsete muredega, oma lapsevaistudega ja orjateadmatusega.

Une rammestus vallutab mind. Siiski mõtlen veel, mis nad on teinud ja mida nad teevad tulevikus. Ja selle sügava nägemuse ees viletsas inimlikus öös, mis oma pimeduse surilina all täidab seda koobast, unistan ma kes teab missugusest suurest valgusest.

XV

MUNA

Olime maha jäetud. Olime näljas, olime janus, aga selles õnnetus peatuskohas polnud mitte midagi!

Tavaliselt korrapärane varustamine hilines ja puudus muutus teravaks.

Kõhetu meesterühm kiristas hambaid. Meid piiras kõikjalt armetu asula oma ilmetute väravatega, majaluustikega ja paljaste telegraafipostidega. Tegime kindlaks, et siin polnud mitte midagi.

„Turvas on läbi, liha pole ollagi ja viinast ära parem üldse unista. Pole muud kui pinguta püksirihma!“

„Ei ole juustu, ei võid, ei keedise raasugi.“

„Mitte kui midagi ei ole, nuta või naera, mitte midagi, ja torisemine ei aita siin ka mitte mõhkugi!“

„On see alles näljapesa! Kolm poepugerikku, aga sees pole midagi, paljas tuulevihin ja veesolin.“

„Mis sest kasu, et sul raha on? Samahästi võiks sul kukrus aganad olla, sest müüjaid pole niikuinii.“

„Ole sa Rothschild või kroonurätsep — rahaga pole sul midagi peale hakata!“

„Seitsmenda pool nurrutas eile üks kassiniru, kindlasti keerasid nad selle kinni.“

„Selge. Kuigi tal ribid nagu lagunenu paadirisul näha olid.“

„Pole siin irvitada midagi. Lugu on juba kord sedasi.“

„Mõned olid siia tulles pagana kärmed,“ ütles Blaire, „said teised nurga pealt poodnikult paar plaskut kangemat osta.“

„Mis sa sigu räägid! Küll ikka mõnel veab. Nüüd loputavad oma kõri, nii et küll saab.“

„Ega seegi nii hiilgav ei olnud. Kaupmehereo veerandik oli justament niisama suur kui minu piibukaha.“

„Kuulsin, et mõned mehed olla isegi kanapraadi õginud.“

„Vaata kus litsid!“ vandus Fouillade.

„Mina pole peaaegu midagi hinge alla saanud. Mul oli veel üks sardiin ja koti põhjas teed; närisin seda koos suhkru.“

„Või sest õiget kõhutäit saab.“

„Eks seda vähevõitu ole, kuigi sa pole suur sööja ja kõht rootsu küljes kinni.“

„Suppi saime viimati kahe päeva eest; seegi oli mingi kollane lake, läikis nagu kuld. Ei rammuleent, ei liha — kõik selle jätsid kokad endile.“

„Hakka veel uskuma, et sellest küünlaid valati.“

„Kõige hullem on see, et ei saa piipu põlema panna.“

„Tõsi jah, see alles on räbal lugu! Mul pole enam taelagi. Oli teist veel mõni jupp, aga otsas kõik. Sori oma täitunud vammuse taskus niipalju kui tahad — ei midagi. Ja osta, nagu sinagi ütled, ei saa — putkameestel on vaba päev.“

Tõesti kibe lugu. Hale on vaadata sõdureid, kes ei saa piipu või sigaretti läita, olles sunnitud need alistunult tasku panema ja niisama ringi jalutama. Õnneks on Tirloiril tulemasin ja masinas veel natuke bensiini. Need, kes seda teavad, kogunevad tema ümber, täistopitud piibud suus. Pole isegi paberit süüteks ja tuleb kasutada tahi leeki ning kulutada bensiini, mis on veel säilinud süütaja väikeses putukakõhus.

... Minul oli õnne... Näen, kuidas Paradis ringi luusib, heasüdamlik nagu vastu tuult, porisedes ja mingit pulgaotsa närides.

„Võta see endale!“ ütlen talle.

„Tikud!“ hüüatab ta imestades ja vaatab toosi nagu mõnd kalliskivi. „Ei noh, on see alles tore! Tikud!“

Hetk hiljem piipu läites lööb ta särav nägu leegi helgist toredasti punetama; kõik imestavad ja hüüavad:

„Paradis'l on tikke!“

Õhtul kohtan Paradis'd ühe varemeis maja püstijäänud viilu ees, selle viletsamaist viletsa küla kahe tänava ristumiskohal. Ta annab mulle märku.

„Pssst!...“

Tal on veider, mõnevõrra piinlikkust väljendav ilme.

„Vaata,“ ütleb ta heldinud häälega, ise oma jalgu silmitsedes. „Sa andsid mulle ennist toosi tikku. Noh, selle eest saad tasu. Näe!“

Ja ta paneb mulle midagi pihku.

„Ettevaatust!“ sosistab ta. „See võib katki minna.“

Pimestatuna tema kingituse särast ja helendusest julgen vaevalt oma silmi uskuda; näen... see on muna!

XVI IDÜLL

„Sula tõsi,“ sõnab mulle Paradis, minu rivinaaber. „Usu või ära usu, aga mul on võhm väljas, vedru üle keeratud... ükski rännak pole mind nii tapnud kui see.“

Ta vedas jalgu järel ja kallutas aeg-ajalt oma tugevat üla-keha kandamikoorma all, mis oma kõrgusega ja laiaks paisunud ning imeliku külgvaatega näis fantastilisena. Kahel korral komistas ta ja pidi peaaegu kokku varisema.

Paradis on sitke. Aga õõ otsa oli ta kaevikus sidemehena ringi jooksnud, sel ajal kui teised magasid; tal oli põhjust väsinud olla.

Sellepärast toriseski.

„Need kilomeetrid on vist kummist, — teisiti ei või see olla.“

Ja iga kolme sammu järel upitas ta järsu nimmeteliigutusega oma seljakotti, mis teda tagasi kiskus; ta ähkis ja kogu see tervik, mille ta ühes oma kandamiga moodustas, vappus ning ägas nagu vana ülekoormatud vankriloks.

„Varsti oleme kohal,“ teatab üks paelamees.

Ülemad ütlevad alati nii, ükskõik mis juhul. Kuid seekord jõudsi videvikuhämaruses tõepoolest külla. Majad näisid siin otsekui kriidiga ja jämedate tinditõmmetega taeva sinakale paberile joonistatuina ja külakiriku must siluett teravatipulise kellatorniga ja kahe veel kitsama ja teravama torniga kummalgi küljel meenutas suure küpressi varju.

Aga kui sõjamees peatuskohaks määratud külla saabub, pole tema vaevad veel lõppenud. Harva saavad rühm või jaod elama asuda neile määratud ruumi; arusaamatused ja ühtede

ning samade ruumide mitmekordsed arvelevõtmised põhjustavad segadusi ja need tuleb lahendada; alles pärast mitmeid veerandtunnilisi eksirännakuid viiakse iga üksus oma lõplikku ajutisse asukohta.

Niisiis jõudsi pärast tavalist asjatut ümberhulkumist oma öökorterisse — katusealusesse, mis seisis neljal postil, seinteks neli ilmakaart. Aga katus oli sel saral hea — hinnatav eelis. Katusealuses paiknesid vanker ja ader, nende kõrvale seadsimegi end sisse. Paradis, kes ümberhulkumisel üha jätkas tusatsemist ja ägamist, viskas oma ranitsa maha, heitis ise sinnasamasse ja lamas tükk aega oimetuna, kurtes, et ihuliikmed olevat tuimad, jalatallad valutavat ja kõik liigesekohad ka.

Aga siis süttis valgus just meie silmade all olevas majas, mille juurde kuulus meie katusealune. Miski ei kütkesta sõdurit öhtu ühetaolises halluses nii väga kui aken, mille taga põleb lambitäht.

„Kui vaataks õige,“ paneb Volpatte ette.

„Võiks küll,“ nõustub Paradis.

Ta upitab enese istuli, tõuseb püsti. Väsimusest luugates suundub ta pimedusest paistva kuldse akna, seejärel ukse poole.

Volpatte järgneb temale ja mina Volpatte'ile.

Astume sisse. Meile avab ukse vana mehike, kelle tudisev pea on kulunud nagu vana kübar. Küsime, kas tal on veini müüa.

„Ei,“ vastab vana ja vangutab oma kolpa, kus kohati kasvab natuke valgeid puuvilla-udemeid.

„Aga õlut, kohvi? Ükskõik mida...“

„Ei, mu sõbrad, mitte kui midagi. Me pole siit, oleme põgenikud, teate...“

„Noh, kui midagi pole, eks lähme siis minema.“

Pöördume ümber. Hetkeks saime siiski tunda toas valitsevat soojust ja nägime lambituld... Juba on Volpatte lävele jõudnud ja tema selg kaob pimedusse.

Samal ajal märkan ma köögi teises nurgas toolile vajunud eidekest, kes näib mingi töö kallal väga usinasti tegevuses olevat.

Näpistan Paradis' käsivart:

„Kae, maja kaunitar. Mine kurameeri õigel!“

Paradis avaldab suurejoonelise käeviipega ükskõiksust. Ta

ei hooli suurt naistest; juba poolteise aasta jooksul pole ükski naine, keda ta on näinud, olnud tema jaoks. Ja kui oleksidki, ka siis ei hooliks ta neist.

„Noof, või vana, mul ükskõik,“ lausub ta ning haigutab.

Kuna ta on jõude ega viitsi veel majast lahkuda, läheneb ta eidekeselä.

„Tere õhtust, vanaema,“ ümiseb ta haigutust lõpetades.

„Tere õhtust, lapsed!“ määgib vanake.

Lähemalt näeme teda üksikasjaliselt. Ta on kortsus, vanad kondid küüru ja veel kord küüru vajunud, ning nagu valge nagu kella numbrilaud.

Ja mis ta teeb? Surutud tooli ja laua vahele, püüab ta suure vaevaga jalatseid puhastada. See on raske töö tema lapsekätele; ebakindlate liigutuste tõttu satub mõni harjalöök vahel kõrvale; pealegi on jalatsid väga porised.

Nähes, et teda vaatleme, sosistab eideke meile, et peab oma tütre tütre saapad veel täna õhtul ära puhastama; tüdruk olevat kübarategija ja pidavat hommikul vara linna minema.

Paradis kummardub, et saapaid paremini näha; äkki sirutab ta käe nende järele välja.

„Jätke see, vanaema, ma löön need pisitütre tuhvliid kolme hoobiga läikima.“

Vanake raputab eitavalt pead ja õlgu.

Aga Paradis võtab tal jalatsid vägisi käest ära, kuigi nõrkusest väeti vanake vastu rabeleb ja hädist rahuolematust avaldab.

Paradis on haaranud ühe saapa ühte, teise teise kätte, hoiab neid õrnalt ja vaatleb hetke, näib neid koguni natuke pigistavatki.

„Küll on väikesed!“ lausub siis häälega, mis erineb sellest, millega ta harilikult meiega kõneleb.

Olles ka harjad oma valdusse võtnud, hakkab ta innukalt ning ettevaatlikult nühkima. Näen teda ainiti oma tööd vaatlevat ning naeratavat.

Kui pori on maha nühitud, võtab ta harjaotsale määret ja silitab sellega hoolikalt saapaid.

Need on peened oma säravate nõöbiridadega. Kindlasti kuuluvad need ühele edevale tütarlapsele.

„Ei puudu ühtki nõöpi,“ sosistab ta mulle, hääles uhkusevarjund.

Paradis ei ole enam unine, ei haiguta enam. Vastupidi: huu-

led on tal kõvasti kokku surutud; noor ja kevadine kiir valgustab tema nägu. Nüüdsama oli ta uinumas, praegu võiks öelda, et ta on äsja ärkanud.

Ja ta libistab määrdest mustad sõrmed üle saapasääre, mis ülespoole avardudes õige vähe jalasääre kuju reedab. Tema sõrmedes, mis on nii osavad saapaid läikima hõõruma, ilmneb ometi midagi saamatut, kui ta neid käes hoides ringi keerab ja kääneb, neile naeratab ning seejuures — oma südamepõhjas unistab.

Vanake tõstab käed üles ja kutsub mind tunnistajaks:

„Vaata, misuke lahke sõjamees!“

Valmis. Saapad on puhastatud ja klanitud, läigivad kui peegel. Enam ei ole midagi teha...

Paradis asetab need laua äärelle; ettevaatlikult nagu reliikviad, siis vabastab lõpuks neist oma käed.

Ent pilk eivallandu neist veel nüpea. Ta vaatleb neid, langetab siis pea ning silmitseb omaenda tanksaapaid. Mäletan praegugi, kuidas see suur poiss, see kangelane, hulkur või munk, selle võrdluse juures veel kord kõigest südamest naeratas.

... Eideke niheleb toolil. Ta on heale mõttele tulnud.

„Ma ütlen temale! Ta tänab teid, härra! Hei! Joséphine!“ hüüab ta tagaseinas oleva ukse poole pöördudes.

Ent Paradis peatab teda laia, minu arvates suurepärase käeliigutusega.

„Ei. Ei tasu vaeva, vanaema. Jäägu ta sinna, kus on. Meie läheme minema. Ärge nähke vaeva!“

Ta mõtles nii kindlalt seda, mis ütles, et tema hääletoon sündis sõna kuulma — vanake vaikis alistunult ning jäi paigale.

Läksime sarasse ja heitsime magama adra harude vahele oma paika, mis meid ootas.

Paradis hakkas taas haigutama, aga sõimes põleva küünla valgusel võis veel tükk aega hiljemgi näha tema näole jäänud õnnelikku naeratust.

XVII

SAPP

Kirjade jagamiselt tulevad mehed tagasi — kes täie rõõmuga kirja üle, kes pooliku rõõmuga postkaardi pärast, kes kärmesti tekkinud ootuse ja lootuse uue koormaga, aga üks paberilehte käes lehvitav mees jutustab meile haruldase loo.

„Mäletad veel seda ringituhnivat vanameest Gauchinist?“

„Seda vana kronksu, kes varandust otsis?“

„Noneh, aga vaat leidiski varandusel!“

„Ära aja padal!“

„Usu ikka, sa tainapea, mis sulle öeldakse. Arvad sa, et sulle niisama puhun? Või sulle missat loen? Mina seda ei oska... Noh, nende hoov sattus pommituse alla — ja seina äärest mulla seest tuli terve kastitais raha välja; varandus oli käes mis käes. Preestergi tulnud otsima, tahtnud selle ime kohe oma arvele panna.“

Seistakse ammuli sui.

„Varandus... Tõepoolest... Ei, siiski sel vanal tõhul vedas!...“

See ootamatu teade paiskab meid mõtiskluste kuristikku.

„Ei või iial teada!“

„Või me vähe nalja tegime selle vana reo arvel, kui ta aina oma varandusest jahvatas, kõrvad pani meil huugama.“

„Eks me rääkinud sealgi, et mine sa tea, — mäletad? Ega me kahelnudki nii väga, kui oleks võinud, mäletad?“

„On siiski asju, millele võid kindel olla,“ ütleb Farfadet, kes jutu Gauchinile kaldudes jäi mõttesse ja hajameelseks, nagu oleks mõni imekaunis nagu talle naeratanud.

„Aga seda poleks minagi uskunud!...“ lisab ta. „Küll võib

vana uhke olla! Kui pärast sõda sinna tagasi lähen, eks siis näen.“

*

„Vajatakse vabatahtlikku abiks sapööridele ühe töö juures,“ teatab tüse veltveebel.

„See veel puudus!“ urisevad mehed ilma ennast paigast liigutamata.

„On vaja seltsimehi hädast välja aidata,“ jätkab veltveebel. Nüüd lakatakse torisemast; mõned tõstavad pead.

„Mina!“ ütleb Lamuse.

„Pane rakmed selga ja tule, paksuke!“

Lamuse tõmbab koti kinni, keerab vaiba rulli, kohendab varustust.

Pärast seda, kui ta on ületanud oma õnnetu armastuse kriisi, on ta süngem kui enne. Mingi paratamatuse sunnil ta siiski üha pakseneb, on aga endasse süvenenud, eraldub teistest ega räägi peaaegu üldse enam.

Ohtul nähakse kaevikut mööda lähenevat kogu, kes tõuseb ja vajub vastavalt kaevikupõhja kühmudele ja aukudele. Kogu näikse nagu pimeduses hõljuvat ja aeg-ajalt käsi laiali ajavat, otsekui appi hüüdes.

See on Lamuse. Ta on tagasi jõudnud, savi ja mullaga koos, nõretab higist, väriseb ja näib nagu midagi kartvat. Huuled liiguvad tal ümisesedes: „M-maa, m-m-aa...“, suutmata lausuda ainustki arusaadavat sõna.

„Mis lahti on?“ küsitakse talt asjatult.

Ta vajub meie vahele nurka ja heidab pikali.

Talle pakutakse veini. Ta raputab keeldumise märgiks pead. Siis pöördub minu poole, kutsudes mind pealiigutusega lähemale. Kui olen seda teinud, sosistab ta mulle üsna tasa nagu kirikus:

„Ma nägin Eudoxie'd.“

Ta ahmib õhku, rinnust tõuseb vilistav hääl, siis jätkab silmadega ainiti nagu mingit luupainajat jälgides:

„Ta oli mädanenud!“

Sealsamas paigas, kust meie taganesime,“ jätkab Lamuse, „aga mille asumaade mehed kümne päeva eest täagirünnakuga jälle tagasi võtsid. Kõigepealt kaevati sapi jaoks avaus. Aitasin kõigest jõust kaasa. Virutasin tööd teha rohkem kui teised ja jõudsin neist ette. Nemad laiendasid ja kindlustasid

minu taga käiku. Akki sattusin mingile palgihunnikule — nähtavasti vanale kokkuvarisenud kaevikule; paiguti oli see täis vajunud, paiguti aga oli ka tühja ruumi. Hakkasin neid segiaetud palgijuppe ükshaaval lahti kiskuma ja nägin nende vahel midagi, mis oli nagu püstiseisev mullakott, selle peal aga ripnes midagi.

Siis andis üks palginott järele — ja see veider kott langes alla, just minu peale. Olin selle alla maetud ja jälgi laibahaisu tungis mulle ninna... Kotimütsaku ülemiseks osaks oli pea ja see, mida ripnemas olin näinud — need olid juuksed.

Saad isegi aru, et ega seal valgust kuigi palju ei saanud olla. Aga ometi tundsin ma need juuksed ära, teisi naisuguseid maailmas ei olegi; nägin ka seda, mis oli näost järele jäänud — kõik puha roiskunud, kopitanud, kael püdel kui tainas. See oli Eudoxie — juba võib-olla kuu aega tagasi surnud.

Jah, see oli see naine, kellele ma varem iial ei osanud läheneda, tead sa, — see, keda vaatasin kaugelt, ja ei tohtinud iialgi puudutada. Ta jooksis igale poole, tead sa, käis tuleliinilgi. Küllap siis ükskord tabas teda seal kuul, ja nii ta jäigi sinna surnuna ja kadununa, kuni hakati juhuslikult seda sappi kaevama.

Saad aru olukorrast? Olin sunnitud teda ühe käega kuidagi viisi hoidma ja teisega töötama. Kogu raskusega püüdis ta minu peale langeda. Tema tahtis mind kallistada, vana, mina aga ei tahtnud. See oli õudne! Ta näoilme oleks nagu mulle öelnud: „Sa tahtsid mind, noh, tule siis, tule!“ Tema rin... tema küljes oli lillekimbu jäänus; lilledki olid mädanenud ja see kimp peksis vastu mu nina nagu mõne väikese looma korjus.

Ma pidin ta käte vahele võtma ja koos temaga tasakesi ümber pöörduma, et ta teisele poole langeks. Oli nii kitsas, olime nii kokku pigistatud, et ma pöördudes teda hetkeks tahes-tahtmata oma rinnale surusin, — kõigest jõust, vana, nii, nagu oleksin seda kord kunagi teinud, kui tema siis oleks tahtnud...

Pool tundi puhastasin ennast tema puudutusest ja haisust, mis mulle oli külge hakanud vastu minu ja tema tahtmist. Önn, et olen puruväsinud, nagu mõni vana elajas.

Lamuse pöördub kõhuli, tõmbab käed rusikasse ning, nagu vastu mulda surutud, uinub, et näha ünd armastusest ja kõdunemisest.

XVIII

TULETIKUD

Kell on viis pärast lõunat. Näeme neid kõiki kolme tammumas pimedas kaeviku põhjas.

Nad on kohutavad, mustad ja sünged oma muldses augus kustunud kolde ümber. Vihm ja hooletus on lasknud tulel kustuda ja kolm kokka vaatavad tuhasse maetud tukkide laipu ning jahtunud lõkke jäänuseid, kust leek on ära lennanud, ära põgenenud.

Volpatte tuigub salgakese juurde ja viskab õlalt maha mingi musta tomбу.

„Kiskusin selle ühe varjendi seinast, ilma et see kellelegi liialt silma torkaks.“

„Puid meil siis nüüd on,“ ütleb Blaire, „aga tarvis need põlema panna. Kuidas me selle lihakamaka muidu pehmeks saame?“

„See on ilus tükk,“ ägab üks must mees. „Seljatükk. Minu meelest on see härjal kõige parem tükk.“

„Tuld!“ nõuab Volpatte. „Pole enam tikku, pole midagi.“

„Tuld on vaja!“ toriseb Poupardin, kelle karukere õõtsudes tatsab pimedas puuritaolise augu põhjas.

„Selge see, et vaja,“ rõhutab Pépin, ronides välja oma koopest nagu korstnapühkija korstnast.

Tema hall viirastus ilmub nagu tükk ööpimedust õhtuhämarusse.

„Ära muretse, küllap saan,“ teatab Blaire. Tema toonis kõlab nii raev kui ka otsustavus.

Ta on alles lühikest aega kokaks ja tahab seepärast näidata, et suudab olla ametikohuste täitmisel raskete olukordade kõrgusel.

Blaire räägib nii, nagu rääkis Martin César, kui ta veel elas. Ta jäljendab selle suure koka legendaarset kuju, kes alati tuld leidis, jäljendab nii, nagu ülemate ringides jäljendatakse Napoleoni.

„Ma lähen“ ja, kui tarvis, teen maatasa komandopunkti. Ma rekviireerin koloneli tikud. Ma lähen...”

„Läki tuld otsima.“

Poupardin käib eesotsas. Tema nägu on tume kui kastruli põhi, millesse tuli on vähehaaval mustad jäljed jätnud. Julmalt külma ilma tõttu on ta üleni sisse mähitud. Seljas kannab ta tükati pruuni, tükati valkjat kasukat, mis on tehtud osalt kitse-, osalt lambanahast; see kahe värvitooniga geomeetriliselt kujundatud kest annab talle mingi kummalise kabalistliku looma välimuse.

Pépin kannab seevõrra mustaks määrdunud ja rasvast nii läikivat puuvillast lottmütsi, et see on mustast siidist mütsina kuulsaks saanud. Volpatte on oma karvamütsi ja villaste esemete all nagu liikuv puunott; seda kahele jalale toetuvat puunotti katva paksu ja massiivse koore alt vahib ülal olevast nelinurksest avausest välja kollane nägu.

„Läki 10-nda poole, neil on alati kõike. Nad asuvad Pylônes'i tee ääres, teisel pool uut jookskraavi.“

Neli hirmuäratavat peletist hakkavad pilvena edasi liikuma mööda kaevikut, mis lookleb nende ees nagu vilets, ebakindel, valgustamata ja sillutamata tänavake. Pealegi on kaevik selles kohas mehitamata, moodustades siin ühenduskäigu esimese ja teise liini kaevikute vahel.

Tuld otsima läinud kokad kohtavad eha viimases kumas kaht marokolast. Ühel on musta sääriku jume, teisel kollase kinga oma. Kokkade südamepõhjas lööb särama lootusehelk.

„Kas tikku on, poisid?“

„Ei mitte!“ vastab must ja naeratab, paljastades oma pikki portselanhambaid havannapruuniks parkunud suuavas.

Kollane läheneb ja küsib omakorda:

„Tubakat? Üsna vähe tubakat?“

Ja ta sirutab ette reseedavärvilisest käisest väljaulatuvat pähklikoore-värvi tammese käe, mis lõpeb lillakate küüntega ja mille pihujoontesse oleks värv nagu sisse parkunud.

Pépin toriseb, tuhnib taskuis, võtab siis sealt näputäie tolmu segatud tubakat ja annab marokolasele.

Natuke edasi sammudes kohtavad nad õhtuhämaruses ühel mulla- ja prahihunnikul tukastavat tunnimeest. Poolsuikvel sõdur vastab:

„Minge paremat kätt, siis veel paremat kätt ja siis ikka otse edasi. Ärge eksigel!“

Nad lähevad. Käivad kaua.

„Peaksime juba õige kaugel olema,“ ütleb Volpatte pärast pooletunnist asjatut sammumist täielikus tühjuses.

„Kuulge teie, me kaldume hullusti allapoole, kas te ei leia?“ tähendab Blaire.

„Ära muretse,“ pilkab Pépin. „Aga kui sul püksid püüli sõeluvad, eks lase siis jalga.“

Saabusvas ööpimeduses minnakse veel edasi... Kaevik on ikka veel tühi nagu õudne piklik kõrb, ning on võtnud mingi kummalise raamas ilme. Kaevikuseinad on lagunened, allavarisenud mullahunnikud panevad tema põhja lainetama nagu „vene mäed“¹.

Ebamäärane hirm vallutab nelja hiiglaslikku tulekütti sedamööda, kuidas nad üha suurenevas pimeduses sel koletul teel edasi tungivad.

Pépin, kes nüüd ees sammub, seisatub ja tõstab käe teiste peatamiseks.

„Sammude müdin...“ lausuvad nad pimeduses sosinal.

Siis hakkab neil hingepõhjas hirm. Nad ei oleks tohtinud oma varjendist nii kauaks eemale minna. Nad on teelt eksinud. Ja ei või iial teada...

„Lähme sinna sisse, kähku,“ ütleb Pépin. „Kähku.“

Ta viitab käega nelinurkse ava poole maapinnas.

Käega katsudes osutub see nelinurkne mustav ava varjendi sissekäiguks. Üksteise järel poevad nad sinna sisse, viimane tõukab kärsitult teisi, ja kükitades peitutakse augu tihedasse varju. Sammude ja hääle kõmin läheneb ning muutub kuuldamaks.

Tihedalt pelgupaika surutud neljamehelisest salgast kerkiavad esile arglikult kobavad käed. Äkki pomiseb Pépin summutatud häälel:

„Mis see on? ...“

¹ „Vene mäed“ — prantslaste poolt antud nimetus lainelisele liuteele lõbustusparkides. Tõlkija.

„Mis?“ küsivad teised.

„Padrunipidemed,“ ütleb Pépin tasa. „Saksa padrunipidemed! Oleme bošside kaevikus!“

„Kaome!“

Kolm meest tahavad välja söösta.

„Tähelepanu! Jumala pärast, ärge liigutage... Sammud!“

On kuulda kellegi astumist. Need on ühe mehe võrdlemisi kiired sammud.

Hinge kinni hoides seisavad nad paigal. Avast maapinnale sihtivad silmad näevad pimedust hüvakul liikuvat, siis eraldub sealt tume kahejalgne kogu, läheneb, möödub... Mööduv kogu võtab kindlamad piirjooned. Peas on tal riidega kaetud kiiver, teravikuga ülal. Pole kuulda midagi peale mööduja sammude müdina.

Vaevalt on sakslane mööda jõudnud, kui neli kokka nagu kokkuräägitult ühtaegu ja tõugeldes välja sööstavad, meelelt jooksu pistavad ja tema peale viskuvad.

„Kamerad, messieurs!“ hüüatab see.

Kuid juba välgatab ning kaob noatera. Mees langeb kokku nagu vajuks maasse. Pépin haarab kukkuva kiivri ja hoiab seda käes.

„Laseme jalga,“ uriseb Poupardini hääl.

„Enne tuleb ta läbi puistata.“

Pehme, niiske ja soe keha tõstetakse üles, seda pööratakse ning raputatakse. Äkki see kõhib.

„Ta elab veel.“

„Ei ta enam ela. See on õhk.“

Otsitakse ta taskud läbi. Kuuldub laiba kohale kumardunud nelja musta mehe kiiret hingeldamist.

„Kiiver on minu,“ ütleb Pépin. „Mina ta veristasin, mina pean saama kiivri endale.“

Laibalt kistakse ära märkmik alles soojade paberitega, binokkel, rahakott ja kedrid.

„Tikud!“ hüüab Blaire toosi raputades. „Tal on tikke.“

„Ah sa raisk!“ hüüab Volpatte üsna tasa.

„Aga nüüd aur peale ja minema!“

Laip topitakse kuhugi murka ja pistetakse siis tuhatnelja jooksu; haaratud kabuhirmust, ei hooli nad müra, mida tekitab nende korratu jook.

„Siitkaudu... Siit... Poisid, pressige.“

Sõnagi lausumata tormatakse läbi ebatavaliselt tühja jooksu-kraavide labürindi, mis ei taha lõppeda.

„Hing jääb kinni,“ lõõtsutab Blaire. „Olen läbi...“

Ta peatub tuikudes.

„Edasi. Pressi veel natuke,“ kiristab Pépin kähisedes ja lõõtsutades.

Ta võtab Blaire'il käisest kinni ja kisub teda edasi nagu tõrksat paarishobust.

„Olemegi kodus,“ ütleb äkki Poupardin.

„Jah, seda puud ma tunnen.“

„See ju Pylônes'i tee.“

„Ah!“ ägab Blaire, keda hingeldus raputab nagu mootorit. Viimase hooga sööstab ta edasi ning kukub istuli maha.

„Seis!“ karjub tunnimees.

„Mis see siis on!“ kogeleb sama mees nelja kokka nähes.

„Kuidas te sinnapoole sattusite?“

Kokad aga naeravad ja karglevad nagu hüpiknukud, ise higist nõretades ja põsed verevil, mis neid videvikus veel tumedamaks teeb. Pépini käes aga särab saksa ohvitseri kiiver.

„Ah sa raisk!“ pomiseb tunnimees, silmad pärani. „Mis see on?“

Hirmule järgnenud reaktsioon erutab ja hullutab mehi.

Kõik kõnelevad korraga. Segaselt ja rutuga kirjeldatakse draamat, millest nad küll ärkavad, aga millest nad veel teadlikud ei ole. Suikuvast tunnimehest lahkudes olid nad läinud väära teed ning sattunud Rahvusvahelisesse Kaevikusse, mille üks pool kuulus meile, teine sakslastele. Kumbagi poolt ei eraldanud mingi tõke ega vahe. See oli midagi erapooletu tsooni taolist, mille mõlemas otsas valvasid alatiselt kaks piilurit. Nähtavasti ei olnud saksa piilur oma kohal, oli enese nelja varju nähes ära peitnud või tagasi tõmbunud, aga ei jõudnud veel abiväge tuua. Võib-olla saksa ohvitser eksis liiga kaugele erapooletus tsoonis... Lühidalt: saadi aru, mis oli juhtunud, ilma sellest õieti aru saamata.

„Kõige naljakam on see,“ seletab Pépin, „et me kõike seda teadsime, aga minnes ei mõelnudki midagi karta.“

„Otsisime tuld!“ ütleb Volpatte.

„Ja saimegi!“ hüüab Pépin. „Ega sa tikke ära kaotanud, vana varukas?“

„Pole karta,“ vastab Blaire. „Bošside tikud on paremat sorti kui meie omad. Ja muid tikke meil ei ole. Ara ei kaotanud. Tahaksin näha, kes need mult ära võtaks.“

„Oleme hiljaks jäänud. Supivesi hakkab jäätuma. Lippame kohe köögi poole. Pärast jutustame teistelegi seda head nalja, mis me bošsidele tegime.“

XIX

POMMITAMINE

Oleme lagedal väljal ääretus udus.

Ümbrus on tumesinine. Öö lõpul sadas natuke lund; see valendab meie õlgadel ja käisevoltidel. Marsime neljakauparivis, peakotid silmini. Läbipaistmatus hämaruses sarnaneme mõnele peaaegu hävitatud väikesearvulisele rahvale, kes ühelt põhjamaalt teisele rändab.

Läbisime oma teel varemeis oleva Ablain-Saint-Nazaire'i. Nägime ähmaselt majade valendavaid rusuhunnikuid ja tumedaid katuseid, mis ripnesid nagu ämblikuvõrgud. See küla on nii pikk, et marssisime sinna südaööl sisse ning möödusime viimaseist hooneist, kui need koidueelsest härmatisest helen-dama hakkasid. Ühes keldris selle kivistunud ookeani kaldal märkasime läbi trellide tuld, mille eest hoolitsesid selle surnud linna valvurid. Sumasime soistel nurmedel; eksisime hääletuil väljadel, kus pori meid jalust haaras, kuni tasakaalu kuidagi jälle tagasi saime ja Carency'st Souchez'sse viivale teele jõudsime. Suured teeäärased paplid on purustatud, tüved tükkideks lõhestatud. Murdunud puud kujundavad ühes kohas tohutu sammasterea. Kaugemal märkame kummalgi pool teed pimeduses puujässide viirastusi, mis nagu saadaksid meid; neid on lõhestatud palmilehvikuiks, sasitud narmaiks või kistud ribadeks, neid on maha murtud ja nad näivad nagu põlvitavat. Siin-seal on mülkaid, mis tõkestavad meie rännakut. Tee muutub lombiks, millest me kandadel läbi läheme, pladistades jal-gadega nagu aerudega. Paiguti on vette roikaid pandud. Libiseme, kui nende mudased tüükad meile põiki ette satuvad. Vahel on vett nii palju, et roikad ujuvad ja inimese raskuse

all solisedes vette vajuvad. Mehed kukuvad või komistavad määratsevalt vandudes.

Peaks olema kell viis hommikul. Lund ei saja enam, paljas ja hirmutatud maastik hakkab selgesti paistma, kuid ikka veel ümbritseb meid suur fantastiline udu- ja pimedusevöö.

Marsime, läheme üha edasi. Jõuame paika, kus kerkib tume künkas, mille jalamil näib kihavat erutatud inimeste hulk.

„Kahekaupa edasi!“ käsutab väeosa ülem. „Iga paar võtku kaasa puuplank või okstest matt.“

Mehed varustavad end kandamiga. Üks paarimees võtab oma kanda ka kaaslaste püssi, kuna teine kangutab vaevaliselt hunnikust pika porise ja libeda plangu, kaalult kindlasti nelikümmend kilo, või okstest punutud ukse suuruse mati, mille seljashoidmiseks tuleb ettepoole kummardudes käed üle pea välja sirutada ning servadest kõvasti kinni hoida.

Hakkame segipaisatult edasi minema, nüüd juba hahetaval teel. Liigume väga aegamisi, väga vaevaliselt, saadetuna needustest, mida pingutus kõris lämmatab.

Iga saja meetri tagant vahetavad paarimehed oma koormat ja paarisaja meetri järel, hoolimata lõikav-külmast varahommikusest tuulest, nõretavad kõik peale ülemuste higist.

Äkki seal eespool, ebamääras paigas, kuhu läheme, lööb särama hele täht; see on rakett. Oma piimja kumaga valgustab ta taeva laotust, tähti kustuma pannes; siis laskub veetlevalt nagu haldjas.

Kiire välgatus otse meie ees, sähvatus, mürin.

Mürsk!

Plahvatusest silmapilguks taevaservale heidetud horisontaalses valgusvihus on meie ees, umbes kilomeetri kaugusel, selgesti näha idast läände suunduv mäeseljandik.

Silme ees olev mäeseljandik kuni harjani, kus meie väed paiknevad, kuulub meile. Seljandiku teisel küljel, meetrit sada meie eesliinist, paikneb sakslaste eesliin.

Mürsk langes harjale, meie positsioonidele. Tulistavad sakslased.

Teine mürsk. Kolmas, veel üks. Mürsud istutavad seljandiku harjale lillakaid valguspuid, mis kogu silmapiiri tui- malt helendama panevad.

Ja korraga sätendab künkas plahvatavaist tähtedest ja sinna tekib fosforestseerivate valgusvihkude mets; ööpimeduse kuristikus hõljub meie silme ees sinivalge muinasjutuline kangastus.

Need, kes oma harkiaetud käte ja jalgade kogu jõuga püüavad mitte vääratada ja hoiavad kõigest väest kinni oma üliras- ket ning porist koormat, — need ei näe midagi ega lausu midagi. Teised vaatavad ja arutavad, ise külmast lõdisedes, värisedes, nohisedes, märgade taskurätikutega nina pühkides ja lõhutud tee raskust vandudes.

„Vaata kui tulevärki,“ ütlevad nad.

Ja nüüd, otsekui täienduseks selle muinasjutu operi suure- pärase ja sünge dekoratsiooni illusioonile, mille ees roomab, liigub ning sumab meie vaikiv mustendav mass, tõuseb taevasse punane, siis roheline täht, seejärel teistest palju aeglasem punaste sädemete vihk.

Vaatepilti jälgivad vabad silmapaarid ei suuda maha suruda lihtsameelset imetlusüminat:

„Vaata! Punane... Näe, üks roheline!...“

Need on sakslaste märguanded, samuti meie omad — nad nõuavad suurtükitulda.

Tee käändub ja suundub üles. Päev on lõpuks otsustanud koita. Näeme räpast ümbrust. Pärllalli mudakihiga kaetud valgelaigulise maantee ümbruses hakkab nukralt paistma tõeline maailm. Jääb selja taha hävitatud Souchez oma majade- dega, mis on kui purukstambitud ehitusprahi kuhjad, ja puu- dega, mis on vaid purustatud tüükad maapinnal. Poeme auk, mis ootab meid vasakul. See on sissekäik jooksupäikse.

Kandamid visatakse selleks määratud ringikujulisse taras- tisse. Seame end kaevikus natuke mugavamalt sisse ja jääme õhetades ning külmetades ootama. Meie märjad käed on mar- raskil ja kisuvad krampi.

Lõuani oma aukudes toetame rinda vastu maad, mille mõõt- matus meid kaitseb ja vaatame silmipimestava ja sügava draama arenemist. Tulistamine kahekordistub. Helendavad puukujutised mäeharjal on kahvatu koidu paistel muutunud nagu udust langevarjudeks, leegitseva südamikuga kahvatuiks meduusideks, siis suitsevaiks sulglehvikuiks, mis joonistuvad taevavõlvile seda selgemini, mida enam heleneb päevavalgus. Need kerkivad 119. kõrgustiku segipaisatud ja süngest maa- pinnast viie- või kuuesaja meetri kaugusel meie ees nagu val- ged või hallikad jaanalinnusuled, ja hajuvad siis pikkamisi. Seal on tõelised tule- ja suitsusambad, mis tuulispeana koos keerle- vad ja ühekorraga äikesena kärgatavad. Sel hetkel näeme mäe- küljel salka mehi, kes kaevikusse varju jooksevad. Neelatud

siia-sinna külvatud sipelgaaukudest, kaovad nad ükskhaaval meie silmist.

Nüüd on „sumadanide“ kuju paremini nähtav. Iga lõhke-mise puhul tekib ülal taeva all, umbes kuuekümnemeetri kõrgusel, mustaga ääristatud hele väävlikarva suitsuhelveste jaguneb kaheks, hajub pilvekesteks, ja plahvatuse hetkel tajub kõrv kollasest suitsutombust raevukalt maha paisatava kuulirahe vilinat.

Prahvatused käivad iiliti, kuuekaupa üksteise järel: trahh, trahh, trahh, trahh, trahh. Need on 77-sed.

77-se šrapnellidesse suhtutakse üleoleva põlgusega; sellegipärast tappis just üks neist kolm päeva tagasi Blesbois. Nad lõhkevad peaaegu alati liiga kõrgel.

Seda seletab meile Barque, kuigi me seda niikuinii teame:

„Õpott on päris paras su peakolu selle tinapuru eest kaitsma. Ola lõhuvad nad sul natuke ära ja löövad ninali, aga tossu välja ei võta. Muidugi, ringi keksida ei maksa. Pommitamise ajal pea ikka oma lont ilusasti mullas ja kätt ära sa püsti aja, et proovida, kas sadu kestab... Aga meie 75-sed...“

„Ega neil üksi 77-sed ei ole,“ ütleb Mesnil André vahele. „On teisi iga sorti. Vaata seda...“

Kuuleme teravat, värelevat ja krigisevat vilistamist nagu piitsavihinat. Ja avaraile nõlvadele, sinna, kus meie omad varjendeis peituvad, kuhjub igakujulisi pilvesagaraid. Põlevate uduste hiigelsulgedega seguneb tohutuid aurututte, kiirtekimpe, millest lendab välja sirgeid suitsuniite ja laskudes hargnevaid lehvikuks; kõik see on valge või rohekashall, süsimust või vasekarvaline, kuldselt helkiv või otsekui tindilaiguline.

Kaks viimast mürsku lõhkesid üsna lähedal; segipaisatud maa kohal tekitavad nad hiiglasuuri musti ja kollakaspunaseid tolmukerasid, mis pärast oma ülesande täitmist laiali valgudes ja tuule meelevallas aeglaselt hajudes meenutavad muinasjutulisi lohesid.

Meie reastikku näod, maapinnaga ühekõrgusel, pöörduvad sinna poole ja jälgivad seda vaatepilti kaeviku põhjast keset helendavate ja metsikute ilmutustega asustatud maastikku, väljal, mille kohal rusuvalt laotub taevas.

„See on õhus lõhkev 150-ne.“

„Isegi 210-ne, lambapea!“

„Neil tõbrastel on ka fugass-toimega pomme. Vaata!“

Näeme, kuidas üks mürsk maas lõhkeb ning mulda ja rususid mustas pilvelevikus õhku tõstab. See on kui vulkaani kohutav sülgamine läbi lõhkenud mullapinna, kui maakera sisikonda kogunenud saasta väljapaiskumine.

Kuratlik kära ümbritseb meid. Jääb senitundmatu mulje, nagu üldine raev üha paisuks ja nagu poleks piire sel lakka-matul paisumisel. Kähedate ja tumedate mütsude, vihaste kar-jete ja lõikavate loomamõirete torm määratseb üleni suitsuräba-latega kaetud maal, kuhu oleme kaelani maetud ja mida mürs-kude tuul näib tõukavat ja kõikuma panevat.

„Ennæ,“ karjub Barque, „ja mina olen kuulnud, et neil ei olewat enam laskemoona.“

„Jaa-jah! Seda lugu me tunneme! Seda ja teisigi piibujutte, mida ajalehed meile patakaviisi ette puhuvad.“

Keset seda mürade ja kärade segu kuulduv tuhm ruginat. See aeglane kärstihääl ahistab meie südant kõigist sõjakära-dest kõige rohkem.

„Kohviveski! Üks omadest, kuula — löögid on korrapära-sed; bošside kuulipritsid lõtkutavad ebaühtlaselt: tak... tak-tak-tak... tak-tak... tak...“

„Ära jama! See pole üldse kuulipilduja. On hoopis tsikkel, poriseb seal 31. varjendi teel, seal taga.“

„Aga minu arvates on see mõni uudishimulik kunde, kes seal üleval oma luuavarre seljas ringi luusib ja alla vahib,“ irvitab Pépin nina tõstes ja õhust lennukit otsides.

Tekib vaidlus, milleski ei või kindel olla! Kui väga me kõigi nende mitmesuguste müradega ka harjunud oleme, — eksida võib siiski. Üsna hiljuti pidas üks metsas olev väeosa hetkeks mürsu kähisevaks vuhisemiseks läheduses hirnuva muula mõir-gavat kisa.

„Täna hommikul oleks vorste nagu rohkem õhus kui tavaliselt,“ tähendab Lamuse.

Pilku üles tõstes hakatakse neid loendama.

„Meil kaheksa ja bošsidel kaheksa,“ lausub Cocon, kes on need juba üle lugenud.

Tõepoolest, silmapiiril, vaenlase maa-ala kohal on näha kauguse tõttu väikestena paistvate õhupallide kogumik. Selle vastas hõljub korrapärase vahemaade järel kaheksa piklikku kerget ja tundlikku sõjaväe-silma, mida ülemjuhatus ühen-davad elavad ergud.

„Nad näevad samavõrra meid kui meie neid. Kuidas sa nende saatana lojuste eest pääsed?”

„Vaaf, kus meie vastus!”

Tõesti vallandub äkki meie selja taga 75-se täpne, terav ja kõrvulukustav mürin. See ragistab peatumatult.

See äikesepõrin ergutab ja joovastab meid. Keset seda fantastilist trummeldust, kus igaks trummilöögiks on kahurilask, me karjume laskude lajatustele kaasa ja vaatame üksteisele otsa, kuulmata midagi peale Barque'i „suurte lõugade” ebataavaliselt lõikava hääle.

Siis ajame kaelad õieli ja suuname pilgud ettepoole; kaugel küinka tipu kohal näeme kõrgeleulatuva musta siluetiga põrgupuid, mille juured tungivad nähtamatusse nõlvakusse, kus end peidab vaenlane.

„Mis see siis on?”

Saja meetri kaugusel meie taga jätkab 75-ste patarei oma kõmatusi nagu hiigelvasara lühikesi lööke alasile; kõmatustele järgnevad oma jõu ja metsiku raevuga pead pööritava panevad röögatused. Samal ajal kostab seda kontserti ületav häälmastav laksumine. Ka see tuleb meie poolt.

„On see aga vahva!”

Mürsk lõhestab õhku võib-olla tuhande meetri kõrgusel meie peade kohal. Teine hää latab kõike nagu kumiseva kupliga. Tal on aeglane hingus; on kohe tunda, et mürsk on kehakam ja võimsam kui teised. Kuuleme teda mööduvat ja eespool laskuvat rõhuva ning üha suureneva võnkumisega, otsekui jaama jõudev metroorong; siis kaugeneb ta raske vihin. Peame silmas vastasolevat küngast. Mõne sekundi pärast tõuseb selle kohale lõhevärviline pilv, mille tuul laotab peaaegu üle poole vaatepiiri.

„See on 220-ne; patarei asub punkt gammas.”

„Neid mürske võib torust väljalendamisel näha,” kinnitab Volpatte. „Ja kui sa täpselt laskesuunas oled, näed neid palja silmaga isegi suurtükist kaugel olles.”

Järgneb teine.

„Näe! Vaata, vaata! Nägid? Sa ei vaadanud küllalt ruttu, jäin ütlemisega hiljaks. Pead oma kapsapead kiiremini käänama. Näe, jälle üks! Nägid?”

„Ei näinud.”

„Oled sina aga pika toimega! Isa oli sul vist maaler! Vaata nüüd kähku, ahvinägu! Nägid nüüd, va pask?”

„Nägin. Sedasama natukest?”

Mõned on märganud väikest musta tompu, peent ja teravaotsalist nagu kokkupandud tiibadega muusträstast, kes lagi-punktist kaares alla laskub.

„See kaalub sada kaheksateist kilo, vana lutikas,” ütleb Volpatte uhkelt. „Kui see varjendisse kukub, siis tapab seal sees kõik. Kes kildudest purustamata jääb, selle lööb tolle riistapuu tuul maha või jätab lämbunult siruli, enne kui piuk-satadagi jõuad.”

„Väga hästi on näha ka 270-se mürsku, kui mortiid selle õhku paiskab: õnn kaasa! Tubli rauamürakas, pole midagi öelda!”

„Ka 155-se „Rimailho”¹ omi näed, aga kaotad kohe silmist, sest nad kihutavad otse ja liiga kaugele; mida rohkem sa neid vahid, seda enam sulavad silme ees ära.”

Keset väävli, musta püssirohu, põlenud riide ja kuumenenud mulla lehka, mis tiheda pilvena ripub lahinguvälja kohal, märatseb terve ahelaist vallandunud loomaaed — kuulduv ammuist, mõirgeid, metsikuid ja kummalisi urinaid, julmalt kõrvatrumme rebestavaid ja kõhtu sorivaid kassikiunumisi, pikki lõikavaid huilgeid nagu merehädas oleva laeva sireene. Ajuti ristleb õhus isegi nagu hüüatusi, mis oma veidrate tooni-muutustega meenutavad inimlikku häälekõla. Maapind paiguti tõuseb ja langeb taas tagasi; vaatepiiri ühest servast teiseni esitab ta meile asjade ebatavalist tormlemist.

Hiiglaslikud suurtükid kaugel eemal mürisevad õige tuhmilt ja summutatult, aga nende võimsusest kõneleb kõrvadesse tungiv õhusurve.

... Nüüd õõtsub ning sulab pommitava ala kohal raske roheline vati tomp, igas suunas hõrenedes. See üldpildist järe-sult erinev värvilaik köidab tähelepanu, ja nagu puuri suletud vangid pöörame oma pilgud võika plahvatuse poole.

„Küllap vist mürkgaasid. Paneme maskid valmis.”

„Sead siisugused!”

„Tõesti autud võtted,” ütleb Farfadet.

„Mis asjad?” pilkab Barque.

¹ Rimailho — prantsuse suurtükiväe majori Riamilho poolt konstrueeritud 155 mm kiirlaskja kahur. Tõlkija.

„No ega ei ole ilus kasutada niisuke si abinõusid...
gaasi...”

„Sa ajad mulle naeru peale oma autute ja ausate võtetega,”
pahandab Barque. „Kui on nähtud harilikult mürsust lõmasta-
tud või läbisäetud inimesi, ülalt alla lõhestatud või ribadeks
kistud kehi, väljajooksunud ja justkui hanguga laialilööbitud
kõhtusid, nagu nuiahoopidega kopsudesse pekstud pealuid või
pea asemel kaelajuppi, kustaju nagu sõstramoos rinnale ja
seljale valgub, kui seda on nähtud ja kui siis tullakse ütlema,
et „need on need ausad abinõud”, noh siis...”

„Aga sellegipoolest, mürsk on lubatud, on tunnustatud...”

„Lori! Tead, mis ma sulle ütlen? Sa ei suuda mind kuidagi
nii nutma panna, nagu sa mind praegu naerma ajasid!”
Ja ta keerab selja.

„Hei, lapsed, ettevaatust!”

Ajame kõrvad kikki. Üks meist on kõhuli viskunud, teised
vaatavad kulme kortsutades vaistlikult varjendi poole, kuhu
jõudmiseks aega ei jätku; selle kahe sekundi kestel tõmbab
igaüks pea õlgade vahele. Hiiglasuurte plekk-käärde krigise-
mine läheneb meile, läheneb ja lõpeb viimaks pleki mahalaa-
dimist meenutava müriseva kolinaga.

Mürsk ei kukkunud meist kaugemale: võib-olla meetrit kaks-
sada. Laskume kaevikupõhja ning ootame kägaras, kuni piit-
suv killukeste sadu on meist üle käinud.

„Ega, igatse küll niisugust asja vastu sihverplaati saada,
isegi selles kauguses mitte,” ütleb Paradis ja urgitseb kaeviku
muldseinast välja sinna kinni jäänud killu, mis oma lõikavate
servade ja sakkidega sarnaneb väikesele koksitükile; Paradis
pillutab seda peo peal, et mitte kätt põletada.

Äkki painutab ta pead, meie ka.

Bsss, bsss!...

„Sütik!... Läks mööda!”

Šrapnelli sütik tõuseb üles ja langeb siis püstloodis alla.
Lõhkeva mürsu sütik eraldub harilikult pärast lõhkemist killus-
tunud mürsust ja mattub mulda; aga mõnikord läheb see sinna,
kuhu tahab, nagu kuumutamisel lõhkeva kivi killud. Sellise
sütiku eest tuleb end hoida. See võib tabada hulk aega pärast
mürsu lõhkemist ja kõige ebatõenäolisemaid teid kaudu, üle-
tades nõlvakuid ja loogeldes läbi aukude.

„Pole suuremat sigadust kui sütik. Minuga juhtus kord...”

„On hullemaid asju,” segab end vahele Bags üheteistkümnendast, „austria 130-ste ja 74-ste mürsud nimelt. Need aja-
vad mulle hirmu peale. Olevat nikeldatud. Mina tean ainult
seda, mida ise olen näinud, nimelt et nad lendavad niisuguse
kiiruga, et kuidagi ei saa nende eest peitu püüda; niipea kui
sa ta norskamist kuuled, on ta juba lõhkenud ka.”

„Saksa 105-sega on sama lugu: pole sul seal enam aega
pikali heita ega oma konte varjule viia. Seda seletasid mulle
suurtükimehed.”

„Vaata mis mina sulle ütlen: mereväesuurtükkide mürsud
teevad su lõmaks enne, kui sa neid kuuldagi jõuad.”

„Aga siis need neetud uutmoodi mürsud, mis sust kuue
meetri kaugusel maasse puurivad, sealt välja tulevad, veel paar
korda maasse poevad ja alles siis lõhkevad... Nagu sipelgad
jookseksid üle ihu, kui tead, et sul vastas niisuke riistapuu
istub. Mäletan, et ükskord...”

„See pole veel midagi, pojad,” ütleb uus seersant, kes para-
jasti meist möödub ja seisatama jääb. „Oleksite pidanud
nägema, mis meile kaela sadas seal, kust mina tulen. Puha
kange kraam: 380-sed, 420-sed, 44-se kahekordsed. Kui selles
raginas oled olnud, siis alles võid öelda, et tead, mis tähendab
pommitamine. Metsad maha niidetud nagu viljapõllud, kõik
varjendid purustatud ja segi paisatud, isegi need, mis olid
kaitstud kolmekordse palkidest ja mullast laega, kõik ristteed
rahesajus, maanteed õhku lennutatud ja pikkadeks kühmu-
deks muudetud, täis lõmmilöödud voore, upakil kahureid, üks-
teise sisse pekstud ja justkui labidaga hunnikusse aetud laipu.
Võisid näha, kuidas kolmkümmend selli korruga ristteel oba-
duse said, kuidas mehi viieteistkümmet meetri kõrgusele lendas
ja püksiräbalad rippuma jäid nende harvade puude okstesse,
mis veel alles olid. Verdunis võisid näha lugu, kuidas 380-ne
läbi katuse, läbi kahe või kolme majakorra puuris, all köögis
lõhkes ja kogu suure maja õhku põrutas; aga lahinguväljal
jooksid terved pataljoniid laiali ja olid saju all pikali nagu
vaesed kaitsetud jahiloomad. Maas vedeles igal sammul käsi-
varrejämedusi ja isegi nii suuri mürsukilde, et läks tarvis
nelja sõdurit seesuguse rauakamaka tõstmiseks. Nurmed
olid nagu kaljurahne täis... Ja nii kestis see kuude viisi.
Ah, oli see aga elu, oli see aga elu,” kordab seersant ja eemal-
dub, kahtlemata selleks, et teisel uuesti jutustada oma ela-
mustest.

„Näe, vaata ometi, kapral, neid mehi seal, on's nad peast põrunud või?“

Pommitataval maa-alal oli näha tillukesi inimolendeid kiiresti liikuvat ja lõhkemise kohale ruttavat.

„Need on suurtükiväelased,“ vastab Bertrand. „Niipea kui mõni „sumadan“ lõhkeb, lippavad nad sinna sütikut otsima, sest selle asend ja maasse tungimise viis näitavad patarei suunda, mõistad. Kaugust aga tarvitseb ainult lugeda: seda näitavad kriipsud, mis mürsu väljalaskmisel sütikule lõikuvad.“

„Kanged mehed, peab ütlema, kui niisuguses pommisajus julgevad välja tulla.“

„Suurtükiväelased, vanapoiss,“ sõnab keegi kaevikus ringi luusiv sõdur, kes kuulub teise kompaniisse, „suurtükiväelased on kas täitsa tublid või jälle ei kõlba kuhugi. On kas ässad või hoopis sõnnik. Mina ise näiteks...“

„See ütlemine maksab kõigi sõdurite kohta.“

„Võib-olla. Aga ma ei räägi kõigist. Räägin suurtükiväelastest, ja ma ütlesin, et...“

„Hei, lapsed, otsime parem ühe urka üles, kuhu luud-kondid varjule viia. Muidu võime veel mõne killuga vastu nina saada.“

Võõras luusija lahkub ühes oma looga, aga vaidlushimuline Cocon sõnab:

„Väljaski pole kuigi lõbus, mis siis veel varjendis teha.“

„Näe, need saadavad sealt miinel!“ ütleb Paradis ja näitab positsioonide poole paremal.

Miinid kerkivad sabistades üsna otse või peaaegu otse üles nagu lõokesed, siis peatuvad, kõhklevad ja kukuvad otse alla, viimasel hetkel oma langemisest teatades meile hästi tuntud lapsekisaga.

Siit vaadates näib, nagu mängiks nähtamatute meeste rivi nõlvakuharjal palli.

„Mu vend kirjutas,“ lausub Lamuse, „et Argonne'is saavat nad kaela mortiiirmürske, mida seal turteltuvideks kutsutavat. Need olevat rasked tümikad, mis tulevad kudrutades läheda maa pealt, kirjutab ta, ja lõhkemisel pidavat käima maailmatu kärakas.“

„Kõige hullemad on nirud, mida sulle kaeviku-mortiirid krae vahele saadavad. Need justkui jooksevad sulle järele ja lõhkevad otse kaevikuperverl.“

„Näe-näh, kuulsid?“

Kuulsime lähenevat vilinat, mis siis äkki vaibus. Mürsk ei lõhkenud.

„See tegi soss,“ nendib Paradis.

Teritame kõrvu, et rahuldusega kuulda teisigi või tunda rahuldust nende mittekuulmisest.

Lamuse lausub:

„Kõik siinsed väljad, teed ja külad on kaetud igas kaliibris lõhkemata mürskudega; nende seas on meigi omi. Maa peab täis olema silme eest varjatud pomme. Mina küll ei tea, mis saab siis, kui kätte jõuab aeg, mil öeldakse: „Küllalt sellest, vaja jälle kündma hakata.““

Ent tule ja raud sadu jätkub meeletu monotoonsusega. Viliinal lõhkevad šrapnellid oma metalse ja raevutseva hinge surve, hiigelmürsud tulevad mürinal kui kihutav vedur, mis äkki vastu müüri purunedes koliseb nagu kallakult allaveerev rööbaste või terastalade koorem. Ohk muutub läbipaistmatuks ja paksuks, rasked hingused läbivad teda. Ümberringi aga jätkub maa veresaun — üha ulatuslikumalt ja täielikumalt.

Sellesse lööb sekka ikka uusi suurtükke. Need on meie omad. Nende mürin sarnaneb 75-ste omale, on aga tugevam, kõmiseb pikalt ja kajavalt nagu kõuekärkatuste vastukaja mägestikus.

„Need on pikad 120-sed, asetsevad seal metsaserval, ühe kilomeetri kaugusel. Ilusad riistad, vana, nagu hallid hurdad, niisugused saledad ja otsast peened, et tahaks neile öelda „madaam“. Pole seda laadi tõrred või sütelännikud nagu 220-sed, mis oma mürsu alt ülespoole välja sülgavad. Oma töö teevad nad hästi, aga suurtükiväe vooris sarnanevad nad oma vankrikestel jalutuile kehatompudele.“

Vestlus vaibub. Siin-seal haigutatakse.

Suurtükkide määratsemise võimsus ja ulatus väsitab vaimu. Abitult upuvad hääled sellesse kärke.

„Niisugust pommitamist pole ma veel iialgi näinud,“ hüüab Barque.

„Seda öeldakse alati,“ tähendab Paradis.

„Ära ütle ühtigi,“ möirgab Volpatte. „Mitu päeva juba räägiti rünnakust. Minu arvates on see millegi algus.“

„Ahl!“ ütlevad teised lihtsalt.

Volpatte teatab, et ta kavatseb väikest uinakut teha, ja heidab pikali, selg vastu üht ja jalad vastu teist kaevikuseina.

Vestleme igasuguseist asjust. Biquet jutustab loo ühest rotist, keda ta oli näinud...

„Suur ja rasvane, tead... Olin oma lakid jalast ära tõmmanud, ja ütles mis sa ütled — see rott oli säärted otsad sakiliseks närinud. Olgu öeldud, et nad olid mul rasvaga kokku määratud.“

Suikuv Volpatte liigutab end nurisedes:

„Te ei lase mind magada, lobasuud!“

„Ära sa katsu mind uskuma panna, va veiderdaja, et saad magada ja lõõsata sihukese kära ja mürtsumisega!“ sõnab Marthereau.

Volpatte vastab norskamisega.

*

„Paigale! Marss!“

Vahetame asukohta. Kuhu meid viiakse? Pole aimugi. Teame ainult seda, et oleme varus ja et meid saadetakse aegajalt tugevdama üksikuid punkte. Vahel liigume selleks, et teha ruumi kaevikuis, kus vägede liikumine on niisama keeruline nagu rongide läbilask sõlmjaamas, kui tahetakse hoiduda ummistustest ja kokkupõrkeist. Võimatu on taibata selle tohutu liikumise mõtet, milles meie rügement veereb nagu rattake; võimatu on mõista, mis on kavatsusel rindelõigu määratu suures tervikus. Aga kadudes nõgude võrku, kus me üliroidunult, rammestunult, pikkadest peatustest laialipillatult, ootusest ja kärast juhmidena ning suitsust mürgistatuina otsatult edasitagasi käime, mõistame, et meie suurtükiväe tuli tugevneb üha ja ofensiiv näib olevat ühelt poolelt teisele üle läinud.

*

„Seis!“

Tugev, vihane, ennekuulmatu püssituli piitsutab rinnaist, mille taga meid sel hetkel peatati.

„Frits näitab, mis võib. Kardab rünnakut, päris hulluks läinud teine. No küll aga lajatab!“

Meie peale sajab tihe kuulirahe hirmsasti piitsutades, raspeldades ja kriimustades kogu tasandikku, kogu ümbrust.

Vaatan ühest laskeavast välja. Taban kiire ja kummalise nägemuse:

Meie ees, kõige rohkem kümme-konnan meetri kaugusel, on kõrvuti rida liikumatuid kogusid — mahaniidetud sõdurid — ja igalt poolt pilvena lendavad kuulid puurivad auke sellesse surnute rivisse!

Maapinnasse sirgeid vagusid kündvad kuulid tekitavad peeni tolmujooni, nad puurivad läbi jäigalt maa külge kleepunud kehi ja kisuvad neid lõhki; nad purustavad paindumatuid jäsmeid, tungivad kaameisse ja tühjaksjooksunud nägudesse, lõhuvad pritsmeid üles paisates vedelaks muutunud silmi; kuulide hoo all näen surnute rida veidi nihkuvat ja paiguti asendit muutvat.

Kuuldub kuiva naksumist, millega pöörlevad vaskteravikud riidesse ja lihasse tungivad; meeletu noalöögi naksatus, lõikav kepihoop vastu rõivaid. Üha ähvardavamaks muutuva lauluga perutab meie kohal rikošettide terav vilinatevihk. Ja me langetame pead nende ebatavaliste kisenduste ja hääle all, mis meist üle käivad.

„Tuleb kaevik vabaks teha. Kähku!“

*

Lahkusime sellest lahinguvälja osast, kus püssituli laipu purustab, haavab ja uuesti tapab. Suundume tahapoole paremale. Ühenduskäik tõuseb märke. Kitsaste ülemises osas möödusime telefonipunktist ning suurtükiväehvitseride ja sõdurite rühmast.

Uus peatus. Tammume paigal ja kuuleme, kuidas vaatleja käsklusi kisendab tema kõrval maasse kaevunud sidemehele, kes neid vastu võtab ja telefoni edasi annab:

„Esimene kahur — sama sihik. Kaks kümnendikku vasakule. Kolm lasku minutis!“

Mõned meist julgesid pea üle rinnatise tõsta ja nägid hetke jooksul kogu lahinguvälja, kus meie kompanii hommikust saidik ebamääraselt keerleb.

Näen suurt halli lagendikku, mille kohal tuul edasi puhub segaseid kergeid tolmulaineid ja neist teravalt eralduvaid suitsujugasid.

Otsatu avarus, kuhu päike ja pilved laotavad musti ja valgeid naaste, sädeleb siin-seal tuhmilt — meie patareid tulista-

vad. Hetkeks näen laia välja üleni kattuvat sähvatavate tulu-
kestega otse nagu litritega. Järgmisel hetkel kaob osa lagen-
dikust uduse ja valkja katte taha, nagu varjutaks seda mingi
iselaadi lumetuisk.

Eemal Raugel, kaltsuna tuhmunud süngeil lõputuil nurme-
del, mis on täis auke nagu surnuaed, paistab otsekui mingi
katkirebitud paberileht — see on varemeis kiriku ahtake luus-
tik. Vaatevälja ühest servast teiseni jooksevad vertikaalsete
joonekeste tihedad ebakorrapärasead read nagu kriipsud vihi-
kuis — need on maanteed ääristavad puud. Piki ja põigiti üle
tasandiku, seda ruutudesse jaotades, kulgevad kitsad looklevad
jooned, kus on näha inimtäppe.

— Näeme kriipse, mis kujunevad inimtäppidest, kui need oma
sügavaist õõnsaist rõõpaist väljudes edasi liiguvad kohutava
määratseva taeva all.

Raske uskuda, et iga üksik tilluke täpp on värisev ja hab-
ras lihalik olend, nii lõpmata kaitsetu selles avaruses ja ometi
täis sügavaid mõtteid, täis ammuseid mälestusi ja arvutuid
kujutelmi. Meid hämmeldab inimestetolm, mille terakesed on
väikesed nagu tähed taevas.

Vaesed omasugused, vaesed tundmatud! Praegu on teie
kord end ohverdada! Ka meie kätte tuleb kord. Homme võib-
olla tunname meie, kuidas taevas pea kohal prahyatab ja maa
me jalge ees avaneb, homme võib-olla ründab kohutav mürs-
kude armee meid ja maruhoog, sada tuhat korda võimsam kui
maru, pühib meid minema.

Meid surutakse tagumistesse varjenditesse. Surmaväli kaob
meie silmist. Kõuemürin kohutaval pilvedealasil kaob meie
kõrvust. Üldise hävituse kära vaikib. Rühm mässib end egoist-
likult elu kodustesse hääldesse, poeb varjendi sõbralikku
vaikusse.

XX

TULI

Ärkan äkki, avan silmad ja vaatan pimedusse.

„Mis? Mis on lahti?“

„Sinu vahikord. Kell on kaks hommikul,“ vastab kapral
Bertrand. Ma ei näe, kuid kuulen teda urka ees, mille põhjas
leban.

Urisen vastuseks, et tulen, ringutan ja haigutan kitsas haua-
koopas; sirutan käed välja ja need puudutavad pehmet külma
savi. Siis rooman varjendi pilkases pimeduses ja haisevas õhus
magajate tihedalt lamavate kehade vahelt läbi. Olles mitmel
korral varustusesemeile, seljakottidele ja igas suunas väljasiru-
tatud jäsemeile hõlmapiidi kinni jäänud ja komistanud, saan
oma püssi kätte — ja seisan püsti värskes õhus; ma pole veel
päris ärkvel ega täie teadvuse juures; terav tuul ja pimedus
ründavad mind.

Järgnen lõdisedes kapralile, kes ronib imelikult kitsasse
käiku kõrgete mustendavate muldseinte vahel. Ta peatub.
Oleme kohal. Märkan, kuidas üks kogu tontlikust müürist
eraldub ja alla laskub. Ta haigutab hirnuvalt. Hiiivan end
pessa, kus ta varjul oli.

Kuu vajub uttu, siiski laotub kõikjale õige ähmane valgus-
kuma, millega silm kobamisi harjub. Siis kustutab selle kuma
ülal hõljuv ja edasi libisev suur pimeduse künkas. Alles pärast
käega kompamist eraldan vaevaga oma silmade ees oleva
laskepilu äärjooni ja ava ennast; õigesse kohta libisenud käsi
leiab selleks seatud panipaigast granaadihunniku.

„Pea silmad lahti, vanapoiss,“ ütleb Bertrand mulle tasa. „Ära unusta, et meie vaatluspunkt on seal ees, vasakul. Noh, nägemisenil!“

Tema sammud cemalduvad; neile järgnevad minu poolt väljavahetatud unise tunnimehe sammud.

Püssipauke ragiseb igas suunas. Äkki laksatab üks kuul just selle rinnatise mulda, mille vastu ma toetun. Vaatan laskevast välja. Meie liin lookleb mäelõhestiku harjal, maapind minu ees laskub, ja selles pimedusekuristikus pole midagi näha. Lõpuks siiski märkavad silmad pimedusvoogude piiril okastraattõkke vaiade korrapärast rida; siin-seal on näha mürsulehtreid kui ümmargusi haavu, — väikesi, keskmisi või hiiglasuuri; mõned lähemad neist on täidetud millegi salapärasega. Tuul puhub mulle näkku. Miski ei liigu peale puhuva tuule ja otsatu tilkuva niiskuse. On nii külm, et lõdisen vahetpidamata. Tõstan silmad, vaatan ümber. Kohutav kurbus lasub kõigel. Mul on mulje, nagu oleksin üsna üksi otsekui merehädaline keset loodusõnnetusest segipaisatud maailma.

Kiire valgussähvatus — rakett. Lahinguväli, kuhu ma olen maha jäetud, hakkab üldjoontes nähtavale tulema ja selgemat ilmet võtma. Kerkib esile meie kaeviku purukskistud ning sasi- tud rinnatis. Näen varjudena tunduvaid tunnimehi nagu tõuke viiesammuliste vahemaade järel vastu kaeviku esiseina liibuvat. Paar valguspiiska tähistavad nende kõrval olevaid püsse. Kaevikut on igalt poolt laiendatud ja paiguti on allavarisenud muld kaevikut kindlustavad mullakotid kinni matnud. Raketi tähevalguses sarnanevad need lapikuksvajunud ja lajalipaisatud mullakotid antiiksete monumentide varemeist väljakangutatud suurtele kiviplaatidele. Raketi kahvatus uduses valguses näen reastikku asetsevaid traattõkke vaiu ja isegi ühest postist teiseni ulatuvaid peeni okastraadijooni. Mulle jätavad need kahvatule ja auklikule väljale kritseldatud sulejoonte mulje. Kaugemal all, oru öises ookeanis tihenevad vaikus ja liikumatus.

Tulen alla oma vaatluspunktist ja suundun hea õnne peale naabervahiposti poole. Käsikaudu kobades leian tema üles.

„Oled see sina?“ lausun tasa, ilma teda ära tundmata.

„Jah,“ vastab ta; pime samuti nagu mina, ei tunne ta mindki ära. „Praegu on vaikne,“ lisab ta juurde. „Veidi aja eest arvasin, et hakkavad ründama; võib-olla paremal pool tegidki kat-

set, — pildusid teised sinna hea hulga granaate. 75-sed avasid tõkketule: vrrr... vrrr... Ütlesin endamisi: „Need on 75-sed, lasevad kui tellitult. Kui bošid nüüd nina välja pistavad, saavad nad paraja obaduse. Kae, hakkavad uuesti ragistama! Kuuled?“

Ta peatub, võtab välipudelilt korgi ja joob lonksu. Tema viimane, ikka veel sosinal öeldud lause lõhnab veini järele:

„Oh seda räpast sõda küll! Kas kodus poleks parem, mis? Nonoh. Mis sellele tõprale pähe on läinud?“

Meie kõrval lajatas lask, joonistas õhku lühikese ja teravalt helendava kriipsu. Siin-seal meie tulejoonel kostab veel teisi laske. Öised püssipaugud nakatavad.

Katusena meie peal lasuvas pilkases pimeduses läheme kobamisi laskjailt teateid küsima. Komistades ja aeg-ajalt teineteisega kokku põrgates jõuame mehe juurde, müksame teda.

„Noh, mis oli?“

Algul näinud ta kedagi nagu liikuvat, aga siis polnud enam midagi. Läheme tagasi — minu tundmatu naaber ja mina — läbi tiheda pimeduse mööda paksu poriga kaetud kitsast teed; läheme ebakindlalt, suure jõupingutusega ja kummargil käies, nagu kannaksime mõlemad ränka koormat.

Suurtükid hakkavad mürisema kord silmapiiri ühes, kord teises punktis ja viimaks ragiseb igal pool meie ümber; nende rasked kärgatused segunevad püssitule tugevnevate, siis jälle vaibuvate valingutega ja granaatide lõhkemistega. Viimased ületavad oma kõlatugevuselt lebel-püsside¹ ja mauserite plaksatused, mis peaaegu sarnanevad varade klassikaliste püsside paukudega. Tuul on veelgi kõvenenud, ta ägedus sunnib meid varju otsima. Tohutud pilvemassid varjavad kuud.

Seal me seisame kahekesi, see mees ja mina, nii lähestikku, et riivame teineteist, — ent ometi kumb-kumbagi tundmata; suurtükitule järsu sähvatuse valgel näed hetkeks naabrit, siis neelab meid jälle pimedus. Seal me oleme — rõhutuna pimedusest ses sabati maastikus keset süttivate ja siis jälle kaduvate hiigeltulekahjude sõõri.

¹ Lebel-püssid — prantsuse sõjaväes kasutusel olevad vintpüssid, nimetatud konstruktori kapten Lebeli järgi. Tõlkiija.

„Oleme neetud,“ ütleb mees.

Lähkume ja kumbki läheb oma laskeava juurde, et silmi väsitada kõigi asjade liikumatust jälgides.

Missugune kohutav ja sünge torm on puhkemas?

Sel ööl jäi torm puhkemata. Minu pika ooteaja lõpul, esimesel köiduhelendusel sigis isegi vaikus.

Kui koit nagu tormine õhtu meie kohale laskus, nägin madalate pilvede tahmaliniku all veel kord esile kerkivat ja uuesti sündivat meie kokkuvariseva kaeviku kaldaid — nii nukraid ja räpaseid, lõpmata räpaseid, täis rususid ja roojakuhje.

Tuhkjas öö kahvatub ning heidab tinast kuma ebamääraselt läikivaile pondunud mullakottidele, mis näivad nagu maakamarale heidetud värsked hiigelsisikondade kuhilad.

Seinas minu selja taga on õõnsus. Sinna on midagi ülestikku laotud otsekui puuriit.

Puunotid? Ei, need on laibad.

*

Samal ajal, kui vagudest kuuldub lindude hääbitsusi, kui silm taas hakkab seletama ähmaseid nurmi, kui valgus sünnib ja igas rohulibles sädelema lööb, vaatlen mina orgu. Sealpool elluärkavat kõrgete mullalainete ja kõrbenud mürsulehtritega välja ja teispool vaiade rägastikku püsib pimedusjärv endiselt liikumatuna ja vastasnõlvakut varjab ikka veel kõrge õõsein.

Siis pöördun ümber ja vaatlen surnuid, kes pimedusest vähehaaval nähtavale ilmuvad ning näitavad oma jäigastunud ja määrdunud kehi. Neid on neli. Need on meie seltsimehed Lamuse, Barque, Biquet ja väike Eudore. Nad lagunevad seal, üsna meie lähedal, poolest saadik ummistades laia looklevat porist vagu, mille kaitsmisest elavad on ikka veel huvitatud.

Nad paigutati sinna nii hästi kui võimalik; keha keha peal muljuvad ja suruvad nad üksteist. Pealmine on mässitud puldanisse. Teiste näod kaeti taskurätikutega, kuid öösiti, kui neid ei märgatud, või ka päeval, kui neid tähelepanematult möödudes riivati, aeti taskurätikud maha, ja nii elame me nagu näo vastu nende surnutega, kes kuhjuvad seal nagu elav tule-riit.

*

Nad tapeti kõik korraga, neli ööd tagasi. Mäletan halvasti seda ööd, mäletan seda nagu unenägu. Olime luurel — nemad, mina, Mesnil André ja kapral Bertrand. Oli tarvis andmeid saksa uue vaatluspunkti kohta, millest olid teatanud suurtükiväe vaatlejad. Väljusime kaevikuist keskööl, roomasime ahelikus nõlvakule kolme või nelja sammu kaugusel üksteisest ja laskusime sel viisil õige kaugele alla, kuni nägime oma silme ees sakslaste Rahvusvahelise Kaeviku rinnatist nagu maha langenud looma lapikut keret. Kindlaks teinud, et selles lõigus vaatluspunkti ei ole, roomasime ülima ettevaatusega üles tagasi; nägin ähmaselt parem- ja vasakpoolset naabrit — oma püssitääke ees hoides nihkusid nad aeglaselt edasi, looklesid, pühendasid mudas keset pimedust nagu varjud. Kuulid vingusid meie kohal, aga nad ei teadnud, et me seal olime, ei otsinud meid. Kui meie kaeviku muldvall nähtavale ilmus, tõmbasime hetkeks hinge; üks meist ohkas, teine hakkas kõnelema. Kolmas pöördus kogu kehaga ümber, kusjuures tema täagitupp vastu kivi kõlksatas. Kohe purskus Rahvusvahelisest Kaevikust möirgav rakett. Surusime end ligi maad, püüdsime end meeletult lamedaks teha, olime täiesti vaiksed ja ootasime; kohutav täht rippus ülal meie kohal ning ujutas meid üle päevavalgusega kahekümne viie või kolmekümne meetri kaugusel meie kaevikust. Siis pühkis teisel pool lõhangut olev kuulipilduja üle koha, kus lamasime. Kapral Bertrand ja mina leidsime õnneks hetkel, mil rakett punaselt õhku tõusis ega olnud veel heledalt särama löönud, ühe mürsuaugu, kus lagunenu sil poris ligunes; surusime end augu serva vastu, pugesime nii sügavale porri kui suutsime ja vilets määrdunud puupakk oli meile kaitsevarjuks. Kuulipildujatuli käis meist mitu korda üle. Iga valangu juures kuulsime teravat vilinat, kuulide kuivi ja tugevaid laksatusi mullas, aga ka tumeda ja pehmeid mütsatusi ühes neile järgnevate oietega, kerge karjatusega või nagu magaja tugeva norskamisega, mis vähehaaval nõrgenes. Selle kuulirahe all, mis meist mõne sentimeetri kõrgusel surmavõrku õhku joonistas ja puhuti meie riideid käristas, surusime meie — Bertrand ja mina — end üha tugevamini vastu maad ning ootasime, julgemata teha ühtki liigutust, mis mõnd meie kehaosa natukenegi oleks kergitanud. Viimaks jäi kuulipilduja tummaks, tekkis suur vaikus. Veerand tundi hiljem nihutasime end küünarnukkidel roomates mürsuaugust välja; lõpuks oma vaatluspunkti jõudes langesime maha nagu elutud tombud.

Oli viimane aeg, kuna sel hetkel hakkas kuu paistma. Tuli jääda kaevikupõhja kuni hommikuni, siis õhtuni, sest et kuulipildujad kastsid lakkamatult kaeviku ümbrust. Maapinna kalakuse tõttu ei olnud maaslamavaid kehi laskeavadest näha, kui mitte arvestada maapinna tasemel olevat tumedat kühmu, mis oli arvatavasti kellegi selg. Et pääseda kohale, kus nad langesid, hakati õhtul sinna sappi kaevama. Ühe ööga ei jõutud seda tööd ära teha; järgmisel ööl asendasid meid pioneerrid, sest väsimusest murtuina ei suutnud me enam ärkvel olla.

Tinaraskest unest ärganud, nägin nelja laipa; end maa all varjates olid pioneerid need lageda pealt nööride abil oma sappi tõmmanud. Igal laibal oli mitu haava lähestikku, ainult mõni sentimeeter vahet, — kuulipilduja oli tulistanud tihedalt. Mesnil André laipa ei leitud. Tema vend Joseph tegi selle leidmiseks meeletuid katseid; ihuüksi väljus ta lakkamatult tule all olevale legendikule, piki ja põiki liikudes kuulipildujate risttule all. Hommikul tuli ta nõlvakule tagasi lohistamisi nagu tigu, nagu mullast must ja hirmsasti moondunud.

Ta tõmmati kaevikusse; põsed olid tal okastraadist katki kriimustatud, käed verised, rõivaste voltides raskeid porikampu ja temast eraldus surmalehka. Hullumeelsena kordas ta ühtelugu: „Kuskil ei ole teda!“, siis puges nurka ja hakkas oma püssi puhastama; mis talle ka öeldi, ta ei kuulnud midagi, kordas vaid: „Kuskil ei ole teda!“

Neli ööd on möödunud sellest ööst. Näen laipade piirjooni kujunevat ja nähtavale ilmuvat koiduvalguses, mis veel kord tuleb puhtaks pesema maapealset põrgut.

Jäigastunud Barque näib ülisuurena. Tema käsivarred on kõvasti vastu keha surutud, rind sisse vajunud, kõht õõnes kui kauss. Porihunnikule toetuv peaga vaatab ta üle oma jalgade neid, kes tulevad vasakult; ligane juuksesalk kleepub tema mustunud näole, seda katavad paksud mustad verekoorikud, tardunud silmad on verised ja otsekui põlenud. Eudore seevastu tundub õige väikesena ja tema väike nägu on täiesti valge — nii valge, et meenutab Pierrot' jahust nägu. Südantlõhestav on näha seda valget, otsekui paberist lõigatud ümmargust laiku laipade hallis ja sinakas kuhjas. Bretoonlane Biquet, jändrik ja tüüakas kui kiviplaad, on nagu rasket pingutusest pinevile tõmbunud, justkui katsuks ta udukatet

kergitada; see jõupingutus kajastub grimassina tema näol, kus põsenukid ja laup suurte kühmudena esile tungivad ning annab näole inetu kivise ilme. Ühtlasi näib see jõupingutus turri kiskuvat tema mullased ja kuivanud juuksed, lõhestavat koonu viirastuslikuks kisenduseks, kiskuvat laud pärani tuhmide ja ähmaste silmade eest, mis on nagu ränist: tema käed on konksu tõmbunud nagu haardest tühjusse.

Barque'il ja Biquet'l on kõht läbi puuritud, Eudore'il kõri. Lohistamine ja kandmine on neid veelgi rohkem purustanud. Verest tühjaks jooksnud Lamuse on pondunud ning kiprunud näoga, kus silmad on sügavale auku vajunud — üks silm sügavamale kui teine. Tema ümber mähitud puldanisse on kaela kohal imbunud mustjas laik. Parem õlg on paljudest kuulidest läbi puuritud ja käsivart hoiavad keha küljes vaid käiseribad ja nöörid, millega see kinni seoti. Esimesel ööl, kui laip sinna asetati, rippus käsivars laibahunnikust välja ja mulla-pihutäie ümber rusikasse tõmbunud kollane käsi riivas möödakäijate nägusid. Hiljem kinnitati käis nõeltega sineli külge.

Nii ligistikku on koos elatud, nii kaua koos kannatatud nende olenditega, kelle jäänuste kohal hakkab õotsuma lehkade katkune pilv.

Neid vaadates ütleme: „Kõik neli on surnud.“ Ent nad on liialt moondunud — me ei suuda kuidagi mõelda: „Need on nemad.“ Et tajuda tühja kohta, mis nende lahkumine meisse on jätnud, ja kõiki neid ühiseid elamusi, mis nüüd on katkenud, selleks tuleb neist liikumatuist koletistest ära pöörduda.

Teiste kompaniide või rügementide mehed, võõrad, kes siit päeval mööduvad (ööselt toetutakse ebateadlikult iga käeulatuses oleva asja vastu, olgu see elus või surnud), võpatavad lausa keset kaevikut üksteise otsa laotud laipade ees. Mõnikord saavad nad vihaseks:

„Mis kurat te mõtlete. Miks need kooljad on siia jäetud?“

„Häbiasi!“

Siis lisavad nad juurde:

„Tõsi küll, kuhu neid siis ikka panna.“

Esialgu jäävad nad maetuks vaid ööpimedusse.

Hommik on käes. Hakkab paistma oru vastaskallas — kõrgustik 119, lage, paljaks kooritud ja kaabitud kungas, jookskraavidest ja rööbitistest kaevikutest uuristatud; savi ja

kriit on kõikjal alasti kistud. Seal valitseb liikumatus, ja meie mürsud, mis seal hiigellainetena laiade vahupursetega murduvad, pörutaksid nagu kõmisevaid hoope vastu varemeis ja mahajäetud muuli.

Meie vahikord on lõppenud. Tunnimehed ronivad välja mullast, olles sellega nagu kokku kasvanud. Läheme minema, näod kaamed, ümber keha niisked ja veest nõretavad presendid, porist laigulised ja triibulised. Laskeava juurde asub valvele uus vahetus. Meil on puhkus kuni õhtuni.

Haigutame, jalutame, kohtame seltsimehi. Liigub ohvitseri periskoopide ja pikksilmadega. Leiame end jälle, hakkame taas elama. Tavalised kõnelused ristlevad, pörkavad vastamisi. Usuksime end tagaliinil olevat, kui kõik poleks nii raamas, kui kaevik, milles me end oru kallakul varjame, poleks nii purustatud ja kui puuduks käsk, mis sunnib meid summutatult vestlema. Siiski rõhub kõiki väsimus. Näod on koltunud, silmalaud punetavad; magamatusest on meil ilme, nagu oleksime nutnud. Mõne päevaga oleme me kõik küüru vajunud ja vanaks jäänud.

Üksaaval kogunevad meie mehed ühele kaeviku käänakule. Nad seisavad kobaras kohal, kus maapind koosneb vaid kriidist; mullakihi alt, mis on kaevamisel läbilõigatud juurtest karvaseks muutunud, tulevad nähtavale valged kivilademed; rohkem kui sada tuhat aastat on need pimeduses puhunud.

Seal laiendatud läbikäigukohas randub Bertrand'i jagu. See on nüüd märgatavalt kahanenud, sest peale äsjakirjeldatud õöl langenute ei ole enam meie seas Poterlood, kes sai surma vahetuse ajal, ega Cadilhac'i, keda mürsukild jalast haavas samal õhtul, mil hukkus Poterloo (kui kaugena tundub juba see aeg!), samuti puuduvad Tirloir ja Tulacque, kelledest üks evakueeriti verise kõhutõve, teine kopsupõletiku pärast; haigus võtvat halva pöörde, teatab Tulacque ise postkaartidega, mis ta meile keskuse haiglast saadab, kus ta igavuses viireleb.

Veel kord näen, kuidas sõja algusest peale koos viibinud mehed üksteisele lähenevad ja rühmaks liituvad. Nende näod on savimullast ja hallist suitsust räpased; näen nende tuttavaid kujusid ja omaseks saanud hoiakut — nad on nagu vendlusega kokku needitud ja üksteise külge aheldatud. Nende koo-paelanike riietus on nüüd palju ühtlasem kui alguses...

Isa Blaire'i kulunud suust paistab uute, säravate hammaste rida — kogu tema vaeses näos nagu ei näeks enam muud, kui

seda pühapäevaehtes suud. Need võõrad hambad, mida ta vähehaaval taltsutab ja nüüd juba vahel söömiseks kasutab, on Blaire'i iseloomu ja kombeid sügavalt muutnud. Ta on peaaegu puhas ja tema juures pole märgata peaaegu mingit lohakust. Olles nüüd ilus, tunneb ta tungi edvistamiseks. Praegusel hetkel on ta sünge; võib-olla sellepärast (oh imet!), et end pesta ei saa. Pugenud nurka, praotab ta lõdvalt silmalaud, närib mäletsedes oma tõrksate vurrude otsi, mis muiste olid tema näo ainsaks ehteks, ja sülgab aeg-ajalt mõne karva välja.

Külmetunud ja norgus Fouillade lõdiseb või haigutab masendatult. Marthereau pole sugugi muutunud — ikka üleni habemes, silmad sinised ja ümmargused, ja nii lühijalgne, et püksid näivad alataa vöö alt välja libisevat ja rebadele vajuvat. Cocon on ikka Cocon oma kuiva pärgamentpeaga, kus töötavad arvud; aga juba nädalapäevad vaevleb ta täide üha vihasemaks muutuva rünnaku all, mille jäljed paistavad ta kaelal ja randmeil. Aeg-ajalt eraldub ta teistest pikkadeks võitlusteks täidega, tulles meie hulka tagasi tulivihasena. Paradis' ilus jume ja hea tuju püsivad endistena, ta on muutumatu ja kulumatu. Naeratame, kui teda eemal mullakottide taustal nagu uut müürilehte kirendamas näeme. Kõigiti muutumatu on ka Pépin, kui näeme teda ringi luusivat, seljas vahariidest punase- ja valgeruuduline plakat, nagu kitsas kui noatera ja hall pilk külm kui metallihelk; samuti Volpatte oma säärekatetega, vaip õlal ja mustusest kirju annamiidinäoga; ka Tirette, keda küll juba mõnda aega ärritavad verised kiud silmas — keegi ei tea nende tekkimise põhjust. Farfadet hoidub kõrvale, on mõttes, ootab. Posti saabumisel ärkab ta unistustest, läheb kirjade jagamisele ja sulgub siis jälle endasse. Tema ametnikukäed kirjutavad hoolikalt arvukaid postkaarte. Eudoxie' surmast pole ta teadlik. Lamuse polnud hiljem enam kellelegi rääkinud oma viimasest õudsest kohtumisest, mil ta kaisutas sedaihu.

Ma mõistan Lamuse'i. Ta kahetses, et oli selle pihtimuse mulle ühel õhtul kõrva sosistanud; visa häbelikkusega peitis ta seda õudset neitsilikku saladust surmani oma hinges. See pärast näemegi Farfadet'd jätkavat oma ebamäärast kooselu heledajuukselise kujutelmaga, ta lahkub sellest ainult nendeks silmapilkudeks, kui nappide sõnadega meie poole pöördub. Kapral Bertrand on säilitanud ikka endise tõsise hoiaku, alati

valmis meile rahulikult naeratama, küsimustele selgeid vastu-
seid andma, igaüht kohusetäitmisel abistama.

Me vestleme nagu ennegi, nagu hiljaaegu. Kuid käsk pool-
sosinal kõnelda muudab meie kõnelused harvemaks ja toob
meisse leinavat rahulikkust.

*

On juhtunud midagi ebatavalist. Viimasel kolmel kuul viibis
üksus eesliini kaevikuis järjest neli päeva. Nüüd oleme siin
juba viis päeva, aga vahetusest ei ole juttugi. Liigub kuuldusi
eelseisvast rünnakust; neid levitavad sidemehed ja toimkond-
lased, kes igal teisel ööl toiduaineid toovad (need retked toimu-
vad korrapäratult ja miski ei kindlusta nende õnnestumist).
Kuuldustele rünnakust lisandub veel teisigi märke: puhkused
on tühistatud, kirju ei tooda enam kohale, ohvitserid on silma-
nähtavalt tõsinenud ning kinnised ega käitu enam endiselt.
Ent vestlused sel ainel lõpevad alati õlakehitusega — sõdu-
rile ei teatata iialgi ette, mis temaga tehakse; tema silme ette
kõidetakse side, mis võetakse ära alles viimasel hetkel. Niisiis:

„Eks näe!“

„Pole muud kui oota!“

Me ei hooli kuigi palju aimatavast traagilisest sündmusest.
Tuleb see võimatusest mõista selle tõelist ulatust või lootuse-
tust teadmisest, et oleme võimetud tooma selgust otsustesse, mis
meile on suletud raamatuks, või alistuvast muretusest, kirk-
likust usust, et seegi kord veel hädaohust pääsime? Igatahes
elame ennustavaist märkidest ja nähtavasti tõeks saavaist
prohvetlikest häältest hoolimata masinlikult edasi, kiindudes
otseste muredesse; meie tähelepanu kõidavad nälg, janu,
täid, kelle tapmisest küüned on verised, ja meid kõiki uuris-
tav suur väsimus.

„Nägid sa täna hommikul Josephi?“ lausub Volpatte.
„Vaevalt ta veel kaua vastu peab, vaene pois!“

„Ta teeb mõne hullu tembu, see on kindel. Ta on endaga
lõpparve teinud. Esimesel võimalusel jookseb ise kuuli ette.
See on niisama kindel, kui et ma sind praegu näen.“

„On ka põhjust päris ja põhjani hulluks minna. Neid oli
kuus venda. Neli notiti maha: kaks Elsassis, kolmas Cham-
pagne'is, neljas Argonne'is. André on viies, kui selgub, et ta
surnud on.“

„Surma korral oleks ometi laip üles leitud; või see siis
„tähetornist“ nägemata jääks. Asi on lausa selge. Minu arva-
tes eksis ta ära sel ööl, kui nad patrullist tagasi tulid. Vaeseke
roomas siis vääralt poolele ja kukkus bošsidele otse pihku.“

„Vahest sai pihta nende traattõkkes?“

„Ütlesin sulle juba, et surma korral oleks laip leitud; arvad
sa, et bošid oleks hakanud seda traatidest ära korjama? Igalt
poolt on otsitud, aga leitud pole. Ju ta peab siis lõksu lange-
nud olema, olgu siis haavatult või mitte.“

Seda nii loogilist oletust jäädakse uskuma; kuna nüüd tea-
takse, et André Mesnil on vang, ei tunta tema vastu enam
huvi. Aga tema vennast on ikkagi kahju:

„Vaene mees. Nii noor alles!“

Ja mehed vaatlevad teda vargsi.

„Kõht on hele!“ ütleb äkki Cocon.

Kuna lõunatund on möödas, nõutakse süüa. Söök on kohal,
sest eineks on eilse lõuna ülejääk.

„Mida see kapral mõtleb, lastes meid suid vesistada? Kae,
seal ta ongi. Pinnin teda õige natuke. Hei kapral! Mis sul
arus on, et meile lobi ei lase anda?“

„Tõsi jah, lobi siia!“ kordab iginäljaste kari.

„Tulen kohe,“ vastab askeldav Bertrand, kes ei püsi paigal
ei päeval ega ööl.

„Mina nende supiveega oma hambaid loputama ei hakka,“
nuriseb alati pahur Pépin. „Parem üks-kaks-kolm oma ahvi-
karp lahti teha.“

Suures draamas algab igapäevahe söögikomöödia.

„Jätke oma tagavarad puutumata!“ hoiatab Bertrand. „Käin
enne kapteni juures ära, siis jagan kohe välja.“

Varsti ta tulebki tagasi, toob söögi ja jagab välja. Sööme
kartuli- ja sibulasalatit; sedamööda, kuidas toit väheneb, kaob
näolt pinevus ja pilgud rahunevad.

Paradis on söömise ajaks kiivri suvemütsiga asendanud.
Pole küll õige koht ega aeg selle kandmiseks, aga müts on üsna
uus ja pealegi rätsep andis selle talle pärast kolmekuulist
lubamist kätte alles samal päeval, mil kaevikusse tulime.
Pehme eresinisest kalevist peakate tema hea õitsva näo kohal
annab talle värvitud põskedega mängusandarmi ilme.

Süües vaatab Paradis üksisilmi minu poole. Astun tema
juurde:

„Näed tore välja!“

„Pole sinu asi,“ vastab ta. „Tahtsin sinuga rääkida. Lähme sinnapoole.“

Ta sirutab käe oma pooliku pudeli järele, mis seisab tema sööginõude ja asjade juures, kõhkleb, otsustab siis selle kindlasse kohta panna sel teel, et kulistab veini alla ja pistab välipudeli tasku. Seejärel eemaldub.

Järgnen talle. Mööda minnes võtab Paradis kummuli muldpingil lebava kiivri. Astunud kümmekond sammu, läheneb ta mulle ning lausub üsna tasa imeliku ilmega ja ilma mulle otsa vaatamata, nagu ikka, kui ta liigutatud on:

„Ma tean, kus Mesnil André on. Tahad teda näha? Tule.“

Seda öeldes võtab ta suvemütsi peast, keerab selle kokku, pistab tasku ja paneb kiivri pähe. Ta hakkab edasi minema. Vaikides lähen talle järele.

Paradis juhib mind umbes viiekümne meetri kaugusele, sinna, kus asub meie ühisvarjend ja kottidest sild, mille alt läbi pugedes alati on tunne, et see mudakaar selga langeb. Teispool silda on kaeviku külje sees õõnsus okstest tehtud trepiga, mis on savist libedaks muutunud. Paradis ronib üles ja annab mulle märku, et järgneksin talle kitsale libedale platvormile. Varem oli siin valveposti laskepesa, nüüd on see aga sisse varisenud. Madalamale on tehtud uus laskepesa kahe kuulikaitsega. Tuleb kummargile laskuda, et pea ei ulatuks üle selle seadise.

Paradis lausub mulle ikka veel väga tasa:

„Need kilbid on minu pandud; mulle tuli üks mõte, see pärast tahtsin vaadata. Pane oma silm sinna augu juurde.“

„Ma ei näe midagi. Auk on kinni. Mis riidepundar see on?“

„See on tema,“ ütleb Paradis.

Ah! See oli laip, augus istuv laip, kohutavalt lähedal...

Surusin näo vastu terasnaastu, silma kuulikaitsmes olevasse avasse — ja nüüd nägin teda üleni. Ta oli kükakil, pea ripus alla jalge vähele, mõlemad käsivarred nõjatusid põlvedele, käed olid konksus, pihud pooleldi suletud. Ja ta oli üsna lähedal, nii lähedal! Tuhmilt kõõritavaist pungis silmist hoolimata oli ta ligase habemega, valust moondunud, irevil hambulise suuga nagu täiesti tuntav. Näis, nagu naerataks ta, samal ajal aga teeks grimasse püssile, mis tema ees poris püsti oli.

Ettepoole konksus käed olid pealt üleni sinised, alt aga sarlakpunased mingist niiskest purpursed põrgukumast.

See oli tema — vihmast leotatud, pori ja mingi vahuga kaetud, räpane ja kohutavalt kahvatu. Neli päeva oli ta surnuna lõmitanud üsna meie muldvalli ääres; mürsuauk, kuhu ta oli pugenud, asus valli sees. Teda ei leitud, sest ta oli liiga lähedal.

Selle üleinimlikku üksindusse jäetud surnu ja varjendis elavate meeste vahel on vaid õhuke muldsein; ma märkan, et koht, kuhu ma magama heites pea panen, asetseb koha vastas, kuhu toetub see õudne keha. Tõmbun vaatepilust eemale.

Vaatame Paradis'ga teineteisele otsa.

„Talle ei või seda veel öelda,“ sosistab seltsimees.

„Ei, mitte kohe...“

„Rääkisin kaptenile, et vaja laibalt asjad ära võtta. Temagi ütles: „Ei maksa seda väikesele kohe öelda.““

Kerge tuulepuhang käis meist üle.

„Lehkab!“

„Ja kuidas veel.“

Haistame seda. See tungib meie ajudesse, paiskab segi meie hinge.

„Nõnda siis,“ lausub Paradis, „kuuest vennast on Joseph üksi alles jäänud. Ja ma ütlen sulle midagi: usun, kauaks pole tedagi. See poiss ei hoia ennast, laseb ise endale otsa peale teha. Head haava oleks talle vaja, muidu on ta omadega läbi. Kuus venda — see on liig! Kas sina ei leia, et see on liig?“

Ta jätkab:

„Imelik, kui ligidal ta meile oli!“

„Tema käsi on just selle koha vastas, kuhu mina oma pea panen.“

„Jah,“ ütleb Paradis. „Tema parem käsi, käekellaga.“

Kell! ... Katkestan vestluse... On see mõttesähvatus... on see unenägu? ... Mulle tundub, jah, mulle tundub sel hetkel tõesti, et kolm päeva tagasi, sel ööl, mil me nii väsinud olime, kuulsin enne uinumist nagu kella tiksumist ja isegi küsisin endalt, kust see tuleb.

„Vahest kuulsid tõesti kella läbi mulla,“ ütleb Paradis, kellele ma oma mõttest kõnelen. „Kell mõtleb ja tiirleb ka siis, kui mehikese enda vedru juba maha on käinud. Sinust pole sel masinavärgil sooja ega külma; see elab rahulikult edasi, kuni temagi aeg on läbi.“

Ma küsin:

„Käed on tal verised, aga kust on ta haavatud?“

„Ma ei tea. Arvan, et kõhust. Seal näis nagu midagi mustendavat. Või ka näost. Kas sa ei näinud väikest plekki põsel?“

Tuletan meelde surnu merirohelist ja karvast nägu.

Jah, tõepoolest on põsel midagi. Jaa-jah, sealt vahest läkski kuul sisse.

„Ettevaatust!“ ütleb Paradis ruttu. „Ta on seal. Me poleks tohtinud siia jääda.“

Aga me jääme siiski, kõheldes ka kahevahel olles, kuna Joseph Mesnil tuleb otse meie poole. Kunagi enne pole ta meile tundunud nii habras. Juba eemaltki vaadates võib näha tema kahvatust ja kramplikult pingul näojooni; kõndides tõmbub tal selg küüru ja samm on aeglane. Teda rõhuvad otsatu väsimus ja kinnismõte.

„Mis te näol viga on?“ küsib ta minult.

Ta nägi, kui ma Paradis'le näitasin kuuliaugu kohta.

Ma teesklen arusaamatust, siis annan ebalevalt mingi seletuse.

„Ahah!“ vastab ta hajameelselt.

Sel hetkel tunnen hirmu. Lehk... Seda on tunda, eksida pole võimalik. Lehk reedab laiba olemasolu. Ja vahest arvab ta just...

Mulle näib, nagu oleks ta äkki tajunud surnu märguannet, viletsat, haletsusväärset kutset.

Kuid ta vaikib, jätkab oma üksildast käiku ning kaob käänaku taha.

„Eile,“ sõnab Paradis, „tuli ta täpselt siiasamasse oma katelokitäie riisiga, mida ta süüa ei tahtnud. Just nagu teadlikult jäi see narr siia seisma — ja säuh! tõstis käe, et oma lõunajäänuseid üle rinnatise visata, justament sinna, kus asub too teine. No seda ma ei kannatanud välja, vana; sain tal käest kinni haarata parajasti siis, kui ta riisi minema heitis, ja riis lendas maha siiasamasse kaevikusse. Tead sa, vañapoiss, tulivihaselt, ise näost üleni punane, pööras ta minu poole: „Mis sulle pähe tuleb, nupust nikastanud oled või?“ käratas mulle. Mina aga seisin seal nagu vana perse, pomisesin, et ega ma meelega. Tema kehtas õlgu ja vahtis mind nagu väike kukk. Läks siis urisedes minema, öeldes Montreuil'le, kes ka seal oli: „Nägid, päris peast põrunud teine!“ Tead ju isegi, pika

meelega see poiss ei ole; mina püüdsin ikka uriseda mõned vabandused, tema aga ainult möhatas: „Hea küll, hea küll!“ Ma polnud põrmugi rahul, saad aru, kukkus ju nii välja, nagu oleksin mina süüdi, aga ometi oli mul õigus.“

Vaikides sammume mõlemad tagasi. Läheme teiste juurde varjendisse. See on endine komandopunkt, seepärast ruumikas.

Enne sissepugemist jääb Paradis kuulutama.

„Meie patareid müristavad juba tund aega otse sea moodi; kas sa ei leia, mis?“

Mõistan, mis ta tahab öelda; teen ebamäärase liigutuse.

„Eks me näe, vana, eks me näe!“

Varjendis jutustab Tirette kolmele kuulajale oma kasarmulugusid. Ühes nurgas, just sissekäigu juures, norskab Marthe-reau. Sissepääsemiseks tuleb astuda üle tema lühikeste, otsekui kere sisse kasvanud jalgade. Kokkupandud vaiba ümber mängib põlvitav meestesalk manillat¹.

„Minu kord!“

„40!—48!—49! — Tubli!“

„Küll sel mehel aga veab! Hoopis hull lugu, juba kolm korda oled mulle pähe pannud. Enam ma sinuga ei mängi. Täna õhtul sa lausa koorid mind, aga paar päeva tagasi tegid mu päris paljaks, sa nülgi!“

„Miks sa, eesel, siis juurde ostsid?“

„Mul oli ainult kuningas, paljas kuningas, värvi ei olnud.“

„Mul oli poti tuus.“

„Jah, seda juhtub kuradi harva.“

„Ometi maksab camembert kakskümmend viis sou'd,“ pomiseb keegi ühes nurgas süües, „aga missugune sõnnik see on — peal haisev kitikord, seest murra nagu kipsi.“

Samal ajal jutustab Tirette teotustest, mille osaliseks ta kolme nädala jooksul saanud ühe tagalakomandandi pealetungiva meelelaadi tõttu:

„See paks siga oli kõige suurem lurjus maa peal. Ega seal olnud suurt seletamist midagi, kui talle tänaval nina alla sattusid või kui ta sinu kantseleis kätte sai. Lesis teine seal toolil oma hiigelvatsaga ja veel mürakama mütsiga; tool kadus tema alla, nii paks oli ta, ja kus karda oli ümber, nagu tünnil vitsu!

¹ Manilla (hisp. k. malilla) — neljakesi mängitav kaardimäng, kus kaks partnerit mängivad kokku. Tõlkija.

Sõdurite vastu oli ta kui elajas. Loeb oli ta nimi, — bošš teadagi.“

„Ma tundsin teda!“ hüüab Paradis. „Kui sõda lahti läks, tunnistas ta muidugi rivikõlbmatuks. Oli tuntud hiilija juba siis, kui mina aega teenisin — passis igal tänavanurgal, et sind sisse vedada. Lahtijäänud nõõbi eest kärutas päeva kartsa, pealekauba kargas veel sulle kõigi inimeste ees näkku, kui su mundris midagi ei klappinud. Rahvas irvitas: tema arvas, et sind, aga sina teadsid, et teda! Teadsid, mis teadsid, aga istuma läksid ikkagi.“

„Tal oli naine,“ jätkas Tirette. „See vanamoor...“

„Seda mäletan minagi,“ hüüab Paradis vahele. „Päris kooleral!“

„Mõnel on kombeks koerakutsikat kaasas vedada, tema aga tassis endaga igale poole ühes seda mürki. Kollane oli ta, tead, kollane nagu mõni õunasort, puusad kui kondipuru ja nagu viha täis. Naine ässitaski vana tõpra meie vastu üles; ilma temata oli vanamees rohkem loll kui tige, aga niipea kui eit lähedale juhtus, oli ta rohkem tige kui loll. Võid siis isegi arvata, kuidas meid pitsitati...“

Sel hetkel ärkab sissekäigu ees maganud Marthereau oiates, ajab end istuli ja jääb õlgedele konutama nagu vang; näeme tema habemikku silueti nagu varjudemängu kujutist ja poolpimedas pöörlevaid ümmargusi silmi. Talle viirastub äsja nähtud unenägu.

Siis paneb ta käe silmadele ning meenutab ööd, mil me kaevikusse tulime, nagu oleks sel midagi ühist tema unenäoga.

„Tõsi jah,“ ütleb ta unest ja unenäost segase häälega. „Oli aga meestel tol ööl tuul purjedes... Ah, missugune öö! Iga üksik kompanii, terved rügemendid, kõik väeosad mõirgasid, laulsid ja vehkisid kätega kogu tee kuni kaevikuteni. Hämaruses oli näha, kuidas meestekobarad suurtükiväevooride ja ambulantsiautode segadikus edasi läksid ja aina läksid nagu merel lained. Iialgi enne pole ma öösel nii palju voore näinud, mitte iialgi!“

Siis virutab ta endale rusikaga rinnale, jääb sirgelt istuma, ümiseb endamisi ega ütle enam midagi.

Blaire tõstab häält ning kõigi meeste hingepõhjas kummitavad kartust väljendades, lausub:

„Kell on neli. On juba liiga hilja, et meie pool midagi ette võetaks.“

Teises nurgas hüüab üks kaardimängija teisele:

„Noh, kas sa käid kord välja või ei?“

Tirette jätkab oma komandandilugu:

„Kord anti meile kasarmus loomarasvaleent. Lausa virtsa! Üks mees läks siis kapteni jutule ning pistis sellele kateloki londi ette.“

„Sa igavene lollpea!“ hüütakse teises nurgas täie vihaga. „Miks sa trumpi välja ei käinud?“

„Koristage see mu nina alt, pagan võtku!“ ütles kapten. „See levitab ju katku.“

„Ei olnud minu mäng,“ mökitab rahulolematu, kuid ebakindel hääl.

„Kapten tegi siis ettekande komandandile. Aga komandant tuli ettekannet vibutades maruvihaseks meie juurde. „Milles asi on? Kus on see leem, mis mässama ajab? Tooge maitsta!“ Tuuakse leent puhtal taldrikul. Ta nuusutab. „Noh, nii toredat leent kui see,“ ütles ta, „ei saa igaüks.“

„Või ei olnud sinu mäng! Aga sinu trump oli peremees, sa vana saabas! Hani niisugune. Päris jaburus, tead.“

„Aga kell viis, linnamineku ajal, on mõlemad imekometid naksti kasarmu ukse ees, just nagu sinna istutatud, põrnitsevad sõdureid, kas midagi ripakil on, aga vanamees pistab lõugama: „Ahah, poisid! Tahtsite mind oma kaebamisega sisse vedada. Suurepärase leem, mulle maitstes nagu piduroog, proua komandandile ka. Eks vaatame, saan teist jagu või ei... Hei, teie pikajuukseline seal, suur kunstnik! Tulge õige korraks süia!“ Samal ajal, kui see elajas niiviisi lärmas, noogutas eidekronu, ise sirge ja kange nagu pulk, pead, et: „Jah, jah.“

„... Oleneb, tead. Ässa tal ei olnud, see muudab ju asja.“

„Aga äkki kahvatas vanamoor valgeks kui lina, pani käe keskpaiga peale ning hakkas üle kere vabisema. Siis pillas korraga vihmavarju maha ja kukkus keset platsi kõigi sõdurite ees öökima!“

„Tähelepanu!“ hüüab äkki Paradis. „Kaevikus karjutakse, kas te ei kuule? Ehk antakse häiret?!“

„Häiret? Hull oled või!“

Vaevalt on see öeldud, kui mingi vari meie varjendi madala avause ette ilmub ja karjub:

„Häire! 22. relvade juurdel“

Hetkelne vaikus. Siis mõned hüüatused.

„Seda ma arvasin,“ ümised Paradis hammaste vahelt ja lohistab end põlvili maas meie mutimulla-hunniku suudme poole.

Hiljem enam ei kõnelda. Oleme muutunud tummaks. Kiiruga ajame end poolpüsti. Kohmitseme küürakil või põlvili olles; kinnitame võõrihmu, käte varjud vehivad siia-sinna, topime tasku mõningaid esemeid ja väljume läbisegi, ranitsaid, yaipu ja leivakotte rihmapidi järel lohistades.

Väljas lööb kurdiks. Püssitule lärm on sajakordistunud ning ümbritseb meid vasakult, paremalt ja eest. Meie patareid müristavad lakkamatult.

„Arvad sa, et nad ründavad?“ sõandab keegi küsida.

„Kust mina tean?“ vastab teine hääl lühidalt ja ärritatult.

Meie huuled on tugevasti kokku surutud. Neelame alla oma mõtisklused. Sõnagi lausumata, ent urisedes kiirustatakse, tõugeldakse, põrgatakse vastamisi.

Mehelt mehele antakse edasi käsklusi.

„Ranitsad selga!“

„Saime uue käsu...“ karjub keegi ohvitser pikal sammul läbi kaeviku joostes ja endale küünarnukkidega teed tehes.

Lause lõpposa kaob ühes temaga.

Uus korraldus! Silmanähtav värin käib läbi ridade, mingi tõmblus südames sunnib päid tõstma ja peatab kõik ebatavalises ootuses.

Aga ei! Uus korraldus käib ainult ranitsate kohta. Ranitsaid pole tarvis; vaip ümber keha rullida, tööriistad vööle kinnitada.

Vaibad kistakse rihmapannaldest lahti ja rullitakse ümber keha. Ikka veel valitseb vaikus, silmad on otsekui tardunud, suud kramplikult suletud.

Kapralid ja seersandid sagivad veidi närviliselt edasitagasi, häirides kummargil meeste tumma ruttamist.

„Noh, kähku. Mis te koperdate? Saate valmis või ei?“

Rühm sõdureid, ristamisi kirveid kujutava märgiga käisel, rajab endale teed ja uuristab rutuga auke kaevikuseina. Varustuse korraldamist lõpetades vaatame neid kõrvalt.

„Mis need seal teevad?“

„Astmeid ülesronimiseks.“

Oleme valmis. Mehed rivistuvad ja jäävad püssidele toetudes seisma — ikka veel vaikides, vaibad ümber keha, kiivri rihm lõua all. Vaatlen nende tõmblevaid kahvatuid ja sügavtõsiseid nägusid.

Need pole sõdurid, vaid inimesed. Nad pole seiklejad ega ka sõjamehed, kes on loodud inimestevahelisteks tapatalguiks, — lihunikeks või tapaloomadeks. Mundrist hoolimata võib neis tunda põllumehi ja töölisi, elust välja juuritud eraisikuid. Praegu on nad valmis, ootavad märguannet suremiseks ja tapmiseks, kuid nende nägusid täakide püstjoonte vahel vaadeldes mõistad, et nad on lihtsalt inimesed.

Igaüks neist teab, et annab oma pea, oma rinna, oma kõhu, kogu oma kaitsetu keha juba väljasihitud püsside, valmis seatud ning virna laotud granaatide ja mürskude, eriti aga kava-kindla, peaaegu eksimatu kuulipilduja meeleva — kõige selle meeleva, mis seal all kohutavalt vaikides ootab, varitsedes teistsuguses mündris sõdureid, keda tuleb tappa. Nad pole ükskõiksed oma elu vastu nagu bandiidid, keda pimestab viha otsekui metslasi. Nende kallal tehtav propaganda pole suutnud neid üles kihutada. Nad pole joobnud kehaliselt ega vaimselt. Täie teadlikkusega, täie jõu ja tervise juures on nad siia kogunenud, et jälle kord teha hullumeelseid tegusid, mida inimsoo hullumeelsus igale mehele peale sunnib. Kui palju unistusi ja hirmu, kui palju hüvastijättu on nende vaikimises, nende liikumatuses, selles rahulikkuse maskis, mis nende näod muudab ebainimlikuks. Nad pole seda liiki sangarid, kelleks neid peetakse, kuid nende ohvri hind on nii suur, et need, kes seda pole näinud, on võimetud sellest kunagi aru saama.

Nad ootavad. Ooteaeg pikeneb, muutub igaveseks. Aegajalt võpatab rivis üks või teine, kui kuul kaeviku rinnatist riivates tungib tagumise valli lõtva ihhu.

Päeva kustuv valgus heidab suurejoonelist sünget helki sellele tugevale ja tervele elavale hulgale, kellest ainult üks osa elab õõni. Sajab vihma, ikka vihma, mis minu mälestustes ühineb kõigi suure sõja kurbmängudega. Öhtu läheneb; varsti tõmbab ta inimeste ette oma püünise, nii suure nagu maailm.

*

Uued käsud kanduvad suust suhu. Jagatakse traatvõrudele lukitud granaate.

„Iga mees võtku kaks granaati.“

Mööduv major. Ta on õlarihmadega välimundris; ta liigutused on möödukad. Kuuleme, kui ta ütleb:

„Head uudised, lapsed. Bošid lasevad jalga. Te teete oma töö hästi, eks?“

Uudiseid käib meist üle nagu tuuleiile.

„Meie ees on marokolased ja 21. kompanii. Rünna alga paremal tiival.“

Kapralid kutsutakse kapteni juurde. Tagasi tulevad nad sületäie metallesemetega. Bertrand puudutab mind, kinnitades midagi mu sineli nööbi külge. See on kööginuga.

„Panen selle sinu sineli külge,“ ütleb ta.

Vaatab mulle siis otsa, seejärel lahkub, otsides teisi mehi.

„Mina,“ hüüab Pépin.

„Ei,“ ütleb Bertrand. „Vabatahtlike võtmine seks otstarbeks on keelatud.“

Ootame keset vihmast avarust, mida vasardavad mürsud ja mille ainsaks piiriks on kauge määratu suurtükimürin. Bertrand on väljajagamise lõpetanud ja tuleb tagasi. Mõned sõdurid istuvad, ja on neidki, kes haigutavad.

Jalgrattur Billette hiilib meist mööda, kandes käsivarrel ohvitseri vihmakuube; silmanähtavalt hoidub ta meile otsa vaatamast.

„Noh, sina kaasa ei tulegi?“ hüüab talle Cocon.

„Ei, ma ei tule,“ vastab ta. „Olen 17-ndast. Viies pataljon ei võta rünnakust osa.“

„Viimendal pataljonil veab alati. Ilmaski ei pea nad meie viisi riskima.“

Billette on juba kaugel, mehed krimpsutavad veidi nagu tema eemalduvat kogu vaadates.

Keegi mees tuleb joostes ning kõneleb Bertrand'iga. Bertrand pöördub seejärel meie poole.

„Läki,“ lausub ta. „Meie kord.“

Kõik hakkavad korraga liikuma. Astutakse sapöörade tehtud astmeile ja külge-külge kõrval ronitakse varjavast kaevikust välja rinnatisele.

*

Bertrand seisab püsti kallakul väljal. Kiire pilguga loendab ta meid. Kui kõik seal oleme, sõnab ta:

„Noh, edasi!“

Häälte on veider kõlavus. Minek toimub väga ruttu, ootamatult, nagu unes. Ohus ei kuuldu ühtki kuulivilistust. Selle ülituttava heli puudumine on keset tohutut suurtükimürinat selgesti tajutav...

Automaatselt liigume edasi mööda libedat ja ebatasast maapinda, ajuti abiks võttes täagistatud püssi. Masinlikult peatub silm nõlvaku mõnel üksikasjal, segipaisatud väljadel, harvadel vaiatüügastel, mis veel püsti seisavad, vrakkidel mürsulehtreis. Raske uskuda, et me päise päeva ajal seisame püsti sel nõlvaku, kus mõned ellujäänud pimedaski liikusid suurima ettevõttega ja kuhu teised julgesid põgusaid pilke heita vaid läbi laskeavade. Ei, meid ei tulistata. Pataljoni ilmumine kaevikuist laial rindel jääb nagu märkamatuks. See vaikus on täis üha kasvavat ähvardust. Kahvatu valgus pimestab meid.

Nõlvak on ümberringi täis mehi, kes üheaegselt meiega kallakust alla laskuvad. Paremal on näha kompanii siluetti, mis läheneb vaenlasele 97. jooksukraavi kaudu. See on varemeiks muutunud vana sakslaste kaevik.

Läbikäiguks jäetud kohtades ületame oma traattõkked. Ikka veel ei tulistata meid, kohmakamad komistavad ja tõusevad taas. Teispool okastraattõket korraldame oma ridu ja hakkame nõlvakust veidi kiiremini alla minema; meie edasiliikumine on vaistlikult kiirenenud. Siis langevad mõned kuulid meie keskele. Bertrand hüüab meile, et säästaksime granaate ja hoiaksime neid viimase silmapilguni.

Ent tema hääle kõla kaob. Äkki sähvatavad meie ees kogu nõlvaku laiuses tumedad leegid, vapustades õhku kohutavate prahvatustega. Kogu rinde ulatuses vasakul ja paremal paiskab taevas šrapnelle ning maa plahvatusi. Kohutav eesriie lahutab meid maailmast, lahutab minevikust ja tulevikust. Peatume nagu maa külge naelutatud; oleme vapustatud sellest igas suunas kõmisevast äkilisest pilvest; siis ergutab meid üheaegne jõupingutus ja tõukab edasi, kiiresti edasi. Komistame, haarames suurtes suitsupilvedes üksteisest kinni. Nõo põhjas, kuhu läbisegi sööstame, avaneb lõikava ragina ja pihustatud mullakeeriste saatel siin-seal sügavaid auke — üksteise kõrval ja üksteise sees. Siis me enam ei teagi, kuhu mürsud langevad. Nende valingud märatsevad nii koletislikult, et tunneme end

olematuks muutuvad ainuüksi juba sellest piksemürinast ja neist suurtest tähtedest, mis kujunevad õhkupaisatud rusust. Näeme ja tunneme, kuidas meie peadest lendab mööda mürsukilde vette heidetud tulipunase raua visisemisega. Ühe mürsu lõhkemise hingus põletab nii tugevasti mu käsi, et lasen püssi langetada. Tuikudes tõstan selle üles ning lähen langetatud päi edasi metsikute välgatuste rajus ja lämmatava laava vihmajajus, piitsutatud tolmu- ja tahmailidest. Plahvatuste lõikavad raksatused panevad kõrvad valutama, vasardavad turjale, tungivad oimudesse; need on talumatud ja me ei suuda karjatusi maha suruda. Süda pööratab väävlilehast. Surmapuhangud tõukavad meid, tõstavad üles ja panevad tuikuma. Sööstame edasi. Me ei tea, kuhu liigume. Silmad pilguvad, tuhmuvad ja nutavad. Vaate ettepoole sulgeks nagu kogu ruumi täitev tulelaviin.

See on tõkettuli. Tuleb läbida see leegipööris ja need kohutavad pilvesambad. Läheme, läheme sellest pimesi läbi. Siin seal nägin keerlevaid varje, nägin tõusvaid ja langevaid kogusid, keda valgustas äkiline sealpoolne kuma. Silmasin kummalisi, nagu karjatavaid nägusid, ent karjeid võis ses põrgumõllus ainult näha, mitte kuulda. Tavatu suurte raevunud punaste ja mustade tompude hõõguv tuli sadas mu ümber, uuristas maad, kiskus seda ära mu jalge alt ning paiskas mu kõrvale nagu hüpleva mängukanni. Mäletan, et astusin üle põleva, üleni musta laiba, millel särises erepunane verelaik; mäletan, et minu läheduses olid kellegi lehvivad sinelihõlmad tuld võtnud, heites tahapoole suitsujoa. Meist hüvakul, piki 97. jooksu-kraavi, kütkestasid ning pimestasid meie silmi hirmsad ilutuled, ridamisi lähestikku surutud nagu inimesed.

„Edasi!“

Nüüd me peaaegu jookseme. Näen mehi, kes langevad pea ees sirgu maha; näen teisi, kes vajuvad vaikselt kokku, nagu laskusid nad maapinnale istukile. Teeme järske kõrvalepõikeid, et mitte astuda laipadele, kes lebaavad mõistlikult ja jäigalt või kõveraks kistult; aga ka selleks, et vältida ohtlikumaid püüniseid — maas vähkrevaide ja meie külge klammerduvaid haavatuid.

Rahvusvaheline Kaevik!

Oleme kohal. Suurtükid on okastraadi selle pikkade kruvikujuliste juurtega välja kaevanud, kõrvale paisanud, kokku rullinud, ära pühkinud, suurtesse hunnikutesse kuhjanud.

Nende suurte, vihmast niiskete traadipõõsaste vahel on maa avalik ja vaba.

Kaevikut ei kaitsta. Sakslased on selle maha jätnud või on esimene laine sellest juba üle käinud... Kaevik on täis tikitud rinnatisele nõjatatud püsse. Kaeviku põhjas vedelevad laibad. Pika kraavi hiigelsegadikus paistavad säärsaabastes jalad ja punasega ääristatud hallidest käistest väljaulatuvad käed. Paiguti on kaevikuvall purustatud, puuvooderdus pilbastatud; kogu kaeviku külg on hävinud ja kirjeldamatu asjade kaosega üle ujutatud. Paiguti haigutab ümmargusi kaeve. Eriti on mu mällu juurdunud mälestus veidrast, mitmevärviliste närudega üle puistatud kaevikust; sakslased olid mullakottideks kasutanud kalevit, puuvillriiet ja kuskilt mööbliriide ärist riisunud kirevate mustritega kangaid. Kogu see värviliste räbalate puruksrebitud ja narmendav segu ripendab, plaksub, hilbendab ja tantsib silme ees.

Oleme jooksupööras laiali valgunud. Teiselt poolt sisse hüpanud leitnant laskub kummargile ning kutsub meid karjades ja käega märku andes:

„Mitte siia jääda. Edasi! Ikka edasi!“

Kottidele, relvadele ja üksteise selgadele toetudes ronime kaevikuseina mööda üles. Nõo põhjas on maapind kuulidest ja mürskudest läbi tuhnutud, risu täis ja vohab lamavaist kehadeist. Ühed on liikumatud nagu elutud asjad, teised liigutavad vaikselt või rähklevad kramplikult. Tõkettuli kuhjab endiselt oma põrguliklike laenguid meie taha, sinna, kust läbi tulime. Aga künka jalal, kus praegu oleme, on suurtükkidele surnud ala.

Napp ja ebakindel vaikus. Hetkeks lakkame olemast kurdid. Vaatame üksteist. Silmades on palavikuline läige, põsenukkidel puna. Hingame korisedes ja südamed vasardavad rinnus.

Ebamääraselt, rutakalt tunneme üksteist ära, nagu oleksime taas kohtunud surmarannikul. Vahetame selles põrguoasis paar rutulist sõna:

„Sina oled!“

„Oi-oi-oi, on aga õudne nahatäis!“

„Kuhu jäi Cocon?“

„Ma ei tea.“

„Nägid sa kaptenit?“

„Ei...“

„Kuidas tunne on?“

„Pole viga...“

Nõo põhi on ületatud. Meie ees kerkib vastasnõlvak. Hane-
reas ronime üles maasse rajatud kohmakaid astmeid mööda.

„Tähelepanu!“

Üht poolele teele jõudnud sõdurit on alt tulnud mürsukild
nimmetesse tabanud. Ta kukub nagu ujuja, palja päi ja ette-
sirutatud kätega. Näeme langeva vormitu tombu siluetti; taban
ühe üksikasja — üle tema mustja näo on langenud juukse-
puhmas.

Jõuame kõrgustikule.

Meie ees laiub suur värvitu tühjus. Algul ei näe me midagi
peale kriidise ja kivise stepi, mis nii kaugele kui silm ulatub
vaatama on kollane ja hall. Meie rünnakulaine ees ei liigu
midagi inimlikku; meie ees ei ole ühtki elavat, küll on aga
maapind kaetud surnutega. Seal on värskeid laipu, mis on
tardunud äsjaste kannatuste poosi või teesklevad nagu maga-
jaid, ja vanu, juba luitunud ning tuulest laiali puistatud jää-
nuseid, mille maa on peaaegu seedinud.

Niipea kui meie aheliku korratu rivi edasi sööstes üles
jõuab, tunnen, et kaht meest mu kõrval on tabatud; kaks varju
variseb maha, veereb meie jalge alla — üks terava karjatu-
sega, teine vaikselt nagu härg. Kolmas hakkab hullumeelselt
vehklema, nagu oleks ta mõistuse kaotanud. Vaistlikult surume
üksteisele lähemale ning trügime edasi, ikka edasi; meie ahe-
likku rebestav haav sulgub iseenesest. Veltveebel peatub,
tõstab oma mõõga, pillab selle käest ja vajub põlvili; tema
põlvitav keha langeb järskude nõksatustega tahapoole, kiiver
kukub kandadele, ja nii jääbki veltveebel sinna, palja päi,
nagu taeva poole. Austades seda liikumatust lõheneb ahelik
oma rünnakuhoos kaheks.

Kuid ka leitnanti pole enam näha. Niisiis, me oleme juhti-
deta... Kõhklus pidurdab tasandiku kallast peksva inimeste-
voo. Jalgade müdinas kuuldu kopsude kähedat lõõsumist.

„Edasi!“ hüüab keegi sõdureist.

Siis jätkavad kõik edasiliikumist, üha kiirenevat jooksu
tundmatu sügaviku poole.

*

„Kus on Bertrand?“ ägab vaevalt hää eespool.

„Seal! Siin...“

Ta oli möödudes ühe haavatu kohale kummardunud, kuid
eemaldub siis kiiresti mehest, kes paistab nagu nuuksuvat ja
käed talle vastu sirutab.

Hetkel, mil ta meile järele jõuab, kuuldu kustki künkalt
meie ees kuulipildujatähtsat. Ahastamapanev silmapilk — veel
ohtlikum kui see, mille kestel läbisime tõkkes tules leegitseva
maavärisemise. See hästituntud hää kõneleb meiega keset ava-
rust selget ja kohutavat keelt. Kuid me ei peatu enam.

„Edasi! Edasi!“

Lõõtsutamine muutub kähedaiks oigeiks, meie aga jätkame
rünnakut silmapiiri poole.

„Bošid! Ma näen neid!“ hüüab äkki üks meestest.

„Tõesti... Seal kaeviku kohal on näha nende päid... Seal
on kaevik, see joon seal... Päril lähedal. Ah neid lojuseid!“

Näeme tõepoolest halle mütsipõhju kerkivat ja siis jälle
kaduvat; nad on umbes viiekümne meetri kaugusel teispoole
ülesküntud ja tuhnitud musta maariba. Mehed, kes moodus-
tavad nüüd selle salkkonna, kuhu kuulun mina, võpavad
sirgu. Oleme nii lähedal eesmärgile ja seni terveks jäänud —
ehk jõuame elusalt kohale? Kindlasti jõuame! Jookseme pik-
kade sammudega. Me ei kuule enam midagi. Õudsest eesmärgi-
st haaratuna sööstab igaüks otse edasi, pingsalt ettepoole
kummargil, peaaegu võimetu pead paremale või vasakule pöö-
rama.

Aimame, et paljud kaotavad pinna jalge alt ja varisevad
kokku. Hüppan kõrvale kukkuvat püssi vilksatava täagi eest.
Üsna minu lähedal ajab Farfadet epd sirgu, nagu verine, põr-
kab minuga kokku, viskab siis minu kõrval jooksvale Vol-
patte'ile ning haarab temast kramplikult kinni; Volpatte van-
gub ja kisub Farfadet'd jooksuhoos mõne sammu kaasa, tõu-
kab ta siis eemale ning vabaneb temast, ilma talle pilku heit-
mata, ilma teadmata, kes see on; katkendliku, pingutusest pea-
aegu lämbuva häälega hüüab ta tagasi:

„Lase lahti! Lase lahti, pagan võtaks!... Küll sind varsti
üles korjatakse, ära muretse!“

Teine variseb kokku; veripunase maskiga, läbini ilmetuks
muutunud nagu pöördub ühele ja teisele poole, — eemale
jõudnud Volpatte aga kordab masinlikult hammaste vahelt:
„Ära muretse,“ vahtides ainiti ettepoole.

Ümberringi piserdab kuulipild, põhjustades üha rohkem
äkilisi seisatamisi, tõrkuvaid, rabelevaid ja vastumeelseid kuk-

kumisi, ränki mahaviskumisi kogu keharaskusega, karjatusi, summutatud, raevutsevaid ja meeleheitlikke hüüatusi või õudseid ja õõnsaid oigeid, mis elu ühel hoobil välja hingavad. Ja meie, veel terved, vaatame ettepoole, käime, jookseme keset mänglevat surma, mis huupi meie sekka hoope jagab.

Okastraadid. Üks lõik on puutumata jäänud. Läheme ringi. Kuhugi on kistud lai, sügav, nagu kõrvuti lehtritest moodustunud läbikäik — fantastilise vulkaani kraater, mille suur-tükid siia on uuristanud.

Selle hävingu pilt on hämmastav. Näib tõesti, nagu tuleks see maa südamest. Maapinna sellise purustuse nägemine teritab meie ründamisindu ja tahtmata hüüatavad mõned meist sünge pearaputusega (kuigi sel hetkel tuleb sõnu kõrist vaevalliselt välja kiskuda):

„Oi hullul! On neid alles pargitud!“

Otselai tuule tõukel läheme üles ja alla mööda nõgusid ja mullakühme selles mõõtmatus maalõhes, mille vihased leegid on läbi tuhinnud ja mustaks kõrvetanud. Muld kleepub jalgade külge. Vihaselt kistakse end lahti. Pehmel maapinnal vedelevad sõdurirakmed ja riidetükid ning purustatud ranitsaist laiali pudenenud pesu takistab mutta vajumist; aukudesse hüpatas või künkaile ronides astume hoolikalt neile jäänustele.

Selja tagant ergutavad meid hüüded:

„Edasi, poisid, edasil Kurat võtaks!“

„Terve tügement on meie taga,“ karjutakse.

Ma ei pöördu ümber, et vaadata, aga see teadmine tõstab veelgi rünnakupinget.

Lähene kaevikuvaallile. Selle taga ei ole enam mütse näha. Meie ette on pudenenud sakslaste laipu, kägaras nagu punktid või siruli maas nagu jooned. Jõuame päralt. Kaevikuvaall muutub selgesti nähtavaks oma salakavalate vormidega, oma üksikasjadega — laskeavadega... Oleme sellele imeväärselt, usku-matult lähedal...

Midagi kukub meie ette. See on granaat. Jalahoobiga lennutab Bertrand granaadi nii tabavalt tagasi, et see vuhiseb kaeviku kohale ja lõhkeb just seal.

Selle õnneliku jalahoobi järel jõuame kaeviku ette.

Pépin viskub kõhuli, libiseb ühest laibast mööda, jõuab kaeviku ääreni ja kaob selle taha. Tema saabus päralt esimesena. Vehkiv ja kisendav Fouillade hüppab kaevikusse pea-

aegu samal hetkel, kui sinna veereb Pépin. Välgkiirelt näen valli harjal mustava püünise äärel tervet rida musti saatanaid, kes kummargile laskudes või maha kükitades alla libisevad.

Üsna lähedalt paiskub meile näkku kohutav kogupauk, heites meie ette äkilise leekide rea kogu mullavalli pikkuses. Pärast hetkelist uimastust raputame end ja naerame laginal, naerame kuratlikult — kogupauk oli liiga kõrgele sihitud. Karjudes ja kergendusmõiretega libiseme, veereme, kukume elavain kaeviku hõlma.

*

Meid uhab mingi mõistmatu suits. Kitsas kuristikus ei näe me algul muud kui siniseid mundeid. Liigume ühes, siis teises suunas, üksteist tõugates, urisedes, otsides. Pöördume ümber, ja käed noa, granaatide ja püssi all kinni, ei tea algul, mis teha.

„Nad on varjendeis, need lojused!“ karjutakse vihaselt.

Tumedad plahvatused vapustavad jalgealust — need kuulduvad maa alt, varjenditest. Ühtäkki oleme üksteisest lahutatud nii tiheda ja tohutu suitsumassiga, et näole nagu vajutataks mask ja me ei näe enam midagi. Rabeleme nagu uppujad läbi selle läbipaistmatu ja teravkibeda õhu, läbi selle pimedada õõriba. Põrkame vastu maaslõmitavaid kagardunud olendeid, kes kaeviku põhjas veristena kisendavad. Vaevalt märkame kaeviku seinu, mis siin on täiesti sirged, tehtud mullakottidest, mille valge lõuend on igalt poolt paberina katki kärisenud. Ajuti õõtsub ja hõreneb raske püsiv leitse. Näeme taas kiha-vat ründajate parve... Udu, tolmusest pildist eraldudes joonistuvad vallil rind-rinnutsi võitlevate kogude siluetid, mis tuhmuvad ja kaovad. Kuulen mõningaid heledaid hüüdeid: „Kamraad!“ Need tulevad ühte kaevikunurka ummikusse aetud hallikuueliste kõhetute meeste rühmast. Meeste tõrmitsemine tintmustas pilves vaibub veidi. Keerlev ja puhuti üle rinnatise kerkiv inimvool suundub piki sünget purustatud kaevikut paremale.

*

Ja äkki tunneme, et sel on lõpp. Näeme, kuuleme, taipame, et laine, mis läbi tõkettule on siia veerenud, ei kohanud võrd-

set ja et teised on meie tulles taandunud. Meie tulek on lõpetanud inimestevahelise võitluse. Kaitsjate ahtake eesriie on pudenud urkajisse, kus neid püütakse nagu rotte või tapetakse. Vastupanu ei ole enam; on vaid tühjus, suur tühjus. Tihedas kobaras läheme edasi nagu kohutav pealtvaatajate rida.

Kaevik on siin täiesti purustatud nagu piksest. Oma valgete kokkuvarisenud seintega sarnaneb see kõntsasele kuivanud jõesängile järskude kiviste kallastega ja üksikute madalate ümmarguste aukudega nagu kuivanud lompidega. Valli harjalt venib kaeviku põhjani pikk laipade jääliustik. Ja kõike seda täidavad ja ujutavad üle meie vägede uued vood. Varjendist purskavas suitsus ja maa-alustest plahvatustest vappuvas õhus satume tihedale meestesummale, mis kokkuklammerdunult tiirleb ühes ümmarguses avaras koopas. Meie saabumishetkel variseb kogu summ kokku — see lahingu viimane jäänus heitleb surmaga; näen, kuidas Blaire end sellest lahti rabeleb; kiiver ripub tal lõuarihmapidi kaelas. Nägu on kriimustatud, mees ise mõirgab metsikult. Ma põrkan kellelegi, kes klammerdub varjendi sissekäigu külge. Reetliku püüinisaugu haigutavast avast kõrvale hoidudes, hoiab ta vasaku käega piidast kinni. Pareмага õõtsutab mitu sekundit granaati. Varsti see lõhkeb... Granaat kaob mustendavasse avasse ja lõhkeb langemisel. Maa alt vastab inimhääle õudne kaja. Mees haarab uue granaadi.

Keegi teine raiub ja lõhub kusagilt leitud kirkaga ühe teise varjendi piitu. Muld variseb alla ja sulgeb varjendi sissekäigu. Näen sel hauakünkal kogusid tampivat ja käsi vehkivat.

Näen kaaslasi — üht, teist, kolmandat... Meile vastu paisatud võitmatust mürskude ja kuulide rahest läbi murdnud ja siia, nii ihaldatud kaevikusse saabunud elavate karjast ei suuda ma kuigi hästi eraldada oma tuttavaid. Tundub, nagu oleks kogu ülejäänud elu äkki väga kaugele taandunud. Keegi voolib inimesi, muudab nad teiseks. Mingi hullustus kihutab neid kõiki tagant ja kisub endast välja.

„Miks me siin peatume?“ nuriseb keegi hambaid kiristades.

„Miks me ei lähe järgmiseni?“ küsib mult teine, täis tulist viha. „Nüüd, kus me oleme sellest ainult mõne hüppe kaugusel, võtaksime ta kindlasti ära.“

„Minagi läheksin edasi.“

„Mina samuti. Ah neid lojuseid!“

Nad vabisevad nagu lipud; nende kuulsuseks on õnn, et

pääsesid eluga. Nad on armunud, ülevoolavad, iseendist joo-
bunud.

Seisame paigal, tammume võidetud kaevikus, sel kummalisel hävival teel, mis siugleb tasandikul ning kulgeb tundmatusest tundmatusse.

„Edasi paremale!“

Jätkame nüüd liikumist ühes suunas. Kahtlemata on kõrgem juhtkond selle manöövri ette plaanitsenud. Tallame pehmeil kehadel, kust tõuseb karjeid. Mõned neist liigutavad veel ning muudavad asendit vereojade nirisedes. Haavatuile on kuhjunud laipu, risti ja põigiti otsekui talasid ning rususid; need rõhuvad rängalt, lämmatavad ja võtavad haavatuilt elu. Tee vabastamiseks tõukan kõrvale ühe läbilõigatud kõriga keha, mille kael on kui oigava vere allikas.

Selles õudses hävingus, allavarisenud või ülespaisatud maakamara ning raskete rusude segadikus, haavatuid ja surnuid ühtseks massiks liitvas kihisemises ning kaevikus ja kogu ümbruses laiuvast suitsutihnikus näeme vaid palavikulisi, hõõgivate silmadega ja verd higistavaid nägusid. Näib, nagu tantsiksid mõned salgad nuga- ja vehkides. Nad on rõõmsad, ääretult enesekindlad ning julmad.

Märkamatult vaibub liikumine. Keegi sõdur ütleb:

„Noh, mis me siis nüüd peale hakkame?“

Äkki puhkeb võitlustegevus kuskil uuesti. Legendikul halkja valli käänul, meetrit paarkümmend meist eemal, raksatab püssituli, heites oma kõrvetusi ümber maassekaevunud kuulipilduja, mis puhuti tuld süljates näib vastu rabelevat. Sinikollast süteleeki meenutava valguskuma tiiva all näen, kuidas mehed sähvivat masinat rõngana piiravad ja selle ümber koomale tõmbuvad. Märkan enda kõrval Mesnil Josephi silueti. Sirgena püsti olles, püüdmata end varjata, suundub ta sinnapoole, kus haugatavad katkendlike valangute sagarad.

Ühest kaevikunurgast tema ja minu vahel sähvatab lask. Joseph peatub, vaarub, kummardub ja langeb ühele põlvele. Jooksen tema juurde, ta vaatab mulle otsa.

„Pole midagi. Reide läks... Võin üksigi roomata.“

Ta näikse olevat muutunud mõistlikuks, lapselikuks, kuulekaks. Tasahilju vingerdab ta varjendi ava poole.

Mul on täpselt silme ees koht, kust tuli kuul, mis teda tabas. Vasakult ringi tehes libistan enese sinna.

Kohtan ainult üht meie omadest. See on Paradis.

„Sina!“

Vaatan talle otsa.

Ta vastab minu pilgule.

Tulevad tõugeldes mehed, kes kannavad õlal või kaenlas suurtele putukatele sarnanevaid raudesemeid. Nad täidavad sopi ja mind lahutatakse Paradis'st.

„Seitsmes vallutas kuulipilduja,“ karjutakse. „Enam ta ei lärma. Oli aga see räpane elajas marru läinud! Lojus nii-sugune!“

„Mida's nüüd teha?“

„Ei midagi.“

Jääme samasse paika läbisegi seisma. Istume. Elavad ei hingelda enam, surijate korin lõpeb; meid ümbritsevad suits, valgusesähvatused ja igasse ilmakaarde veerev suurtükimürin. Me ei tea enam, kus oleme. Ei ole enam maad ega taevast, ikka veel oleme mähitud mingisse pilvesse. Kaose kurbmängu sigineb esimene vaheaeg. Liikumise ja häältekära ägedus alaneb kõikjal. Suurtükituli harveneb ja taevas vappub tema kõhahogudest meist nüüd juba kaugemal. Erutus vaibub; püsima jääb meid üha enam uputav otsatu väsimus ja taas alanud lõputu ootamine.

Kus on vaenlane? Igale poole on ta laipu jätnud ja nägime ka vangide ridu. Seal eemal joonistub praegugi räpase taeva taustale vangide aheliku ühetooniline, ähmane ja üleni suitsune siluett. Suurem osa neist näib aga kaugele laiali pudenenud olevat. Siia-sinna meie sekka langeb kohmakalt üksikuid mürske; neist ei tehta väljagi. Oleme pääsenud, oleme rahul, oleme üksi selles kõrbes, kus läipade tohutud hulgad lõpevad elavate rea juures.

On saabunud öö. Tolm on ära lennanud, kuid seda asendavad videvik ja pimedus, mis laskub pikaks reaks veninud korratu meestehulga kohale. Mehed nihkuvad üksteisele lähemale, istuvad, tõusevad üles, kõnnivad üksteisele naaldudes või kokku klammerdudes. Kükitame salguti varjendite vahel, mida piiravad laiali paisatud laibad. Mõned meist on oma püssi maha pannud ja luusivad kätega vehkides kraavi ümbruses ringi; ligidalt vaadates on näha, kuivõrd mustunud ja põlenud nad

on; nende silmad on punased ja näod porist laigulised. Me ei kõnele peaaegu üldse, vaid asume vaikides ümbrust uurima.

On näha sanitaride teravaid siluette, mis otsides aeg-ajalt kummargile laskuvad ja siis jälle edasi liiguvad, olles kahekaupa oma piklike kandamite külge klammerdunud. Seal eemal, paremal, kuuldub labida- ja kirkalööke.

Ekslen selle sünge kaose keskel.

Ühes kohas, kus pommitamisest purustatud kaevikuhari moodustab tasase kallaku, istub keegi. Valitseb veel ähmane päevavalgus. Mind vapustab selle enese ette vaatava ja mõtiskleva mehe rahulik raidkujutaoline hoiak. Kummardun ja tunnen ta ära. See on kapral Bertrand.

Ta pöörab näo minu poole. Taipan hämaruses, et ta mulle mõttikult naeratab.

„Pidingi sind otsima tulema,“ lausub ta mulle. „Organiseeritakse kaevikuvalvet seniks, kuni saame teateid selle kohta, mis teised on teinud ja mis eespool toimub. Panen sinu ühes Paradis'ga sapööride poolt äsja kaevatud vaatluspunkti tunnimeheks.“

Silmitseme mööduvaid varjukogusid ja piki rusudes kaeviku rinnatist liikumatult lamavaid laipu, mis kõverdunult ja mitmesuguseisse asendisse kägardunult eralduvad taeva hahetusest nagu tindilaigud. Kummaline on vaadelda seda tardunud kehade salapärast liikumist väljadel, kus lahingud juba kaks aastat panevad kalmistute kohale ekslema või roiskuma terveid linnataisi sõdureid.

Mõne sammu kaugusel meist mööduvad kaks tumedat kogu ja kõnelevad poolvaljusti.

„Muidugi ei teinud ma teda kuulmagi. Selle asemel torkasin talle täägi kõhtu, nii et ma ei jõudnud seda enam välja kiskuda.“

„Mul oli neid neli tükki ühe augu põhjas. Käsutasin nad välja. Kes aga tuli, sel naha maha nülgin. Punast oli küünarnukini. Käised veel praegugi sellega koos.“

„Tjah,“ lisas esimene, „kui sellest kõigest pärast tagasitulekut kolde ääres küünlavalgel kodustele jutustada — kes seda usuks? Kas pole häda, mis?“

„Mul ükskõik, peaasi, et aga tagasi jõuaksime,“ sõnab teine. „Tuleks aga ruttu lõpp, muud ma ei taha.“

Bertrand rääkis harilikult vähe, enesest ei kõnelnud ta iialgi. Seekord lausus ta siiski:

„Minu hingel on neid kolm. Olin nagu hullumeelne. Ah, siia jõudes olime kõik nagu loomad!“

Ta häält tõuseb tagasihoitud värinaga.

„Tulevik!“ hüüab ta äkki nagu prohvet. „Missuguse pilguga vaatavad järeltulevad põlved neile vägitegudele, millest meie, nende kordasaatjad, ise ei tea, kas võrrelda neid Plutarchose ja Corneille' kangelaste või apašside omadega!“

„Ja siiski,“ jätkab Bertrand, „on üks kuju, mis on sõjast kõrgemale tõusnud ning tulevikus särab oma julguse ilu ja suurusega...“

Ma kuulan ühele roikale toetudes ja Bertrand'i poole kummardudes, kuulen häält, mis ehavaikuses tuleb varem peaaegu alati vaikinud suust. Bertrand hüüab kõlavalt:

„Liebknecht!“

Ta tõuseb püsti, käed risti rinnal. Tema pea, ilusa sügavtõsiise raidkujunäoga pea langeb jälle rinnale. Kuid veel kord loobub ta oma marmorlikust tummusest ning kordab:

„Tulevik! Tulevik! Tuleviku tööks on kustutada see olevik, kustutada põhjalikumalt, kui arvata võib, kustutada kõik järe ja häbistav. Ja ometi oli seda olevikku tarvis! See oli vajalik! Häbi sõjaväelisele kuulsusele, häbi sõjavägedele, häbi sõduri elukutsele, mis teeb inimesed kord nürimeelseiks ohvreiks, kord alatuteks timukateks. Jah, häbi! See on tõsi, liigagi tõsi, — ainult veel mitte meie. Ettevaatust selles, mis me praegu mõtleme! Tõeks saab see siis, kui ta on kirjutatud teiste tõdede kõrvale, mis on kõik üheaegselt mõistetavad. Meie oleme veel eksijad, neist aegadest kaugele pagendatud!“

Ta naerab kuidagi imelikult; see kõlab tema sõnade unistusliku kajana.

„Kord ütlesin ma poistele, et usun ennustusi, — ütlesin selleks, et neid ergutada!“

Istun Bertrand'i kõrvale. See sõdur, kes veel elas, hoolimata sellest, et oli alati rohkem teinud, kui nõudis kohustus, — esindas minu silmis sel hetkel neid, kelles kehastuvad kõrged kolbelised püüdlused, kellel on jõudu saada sõltumatuks juhuslikkusest ja kes on määratud valitsema oma aega, kui üürike ka oleks nende osavõtt sündmuste arengust.

„Nii olen minagi alati mõelnud,“ ümisesin.

„Aa!“ ühmab Bertrand.

Sõnalausumata vaatame teineteisele otsa, pilkudes pisut üllatust ja hardumust. Pärast pikka vaikust jätkab ta:

„On aeg oma kohust täitma minna. Võta oma püss ja tule!“

*

... Oma vaatluspunkti näeme, kuidas idas levib õhetus, sinakam ja nukram kui tulekahju kuma. Võõrtalt ulatub see üle taeva pika musta pilve all, mis ripneb nagu suure kustunud tule suits ja laiub maa kohal tavatu suure laiguna. On jälle hommik.

On nii külm, et ahelana painavast väsimusest hoolimata on võimatu püsida liikumatult. Väriseme, lõdiseme, lagistame hambaid, viriseme. Meeleheitele viiva aeglusega imbub vähehaaval taevast valgust. Kõik on külmunud, värvitu ja tühi; igal pool valitseb surmavaikus. Udulademe all on härmatist ja lund. Kõik on valge. Paradis nihutab end, ta on nagu kogukas kahvatu viirastus; oleme üleni valged. Olin oma pauna vaatluspunkti rinnatise servale pannud, nüüd on see nagu paberisse mässitud. Augu põhjas ujub meie mustade saabaste all natuke poolsulanud hallikat lund. Vaatluspunkti ümber künkail ja nõgudes katab surnute horde kerge lumeloor.

Udust ilmub kaks kühmus kogu; mustendavad piirjooned muutuvad selgemaks, nad tulevad meie poole, hüüavad meid. Need mehed tulevad meid vahetama. Nende näod on külmast pruunikaspunased ja niisked, põsenukid nagu vaabatud katusekivid, kuid sinelitele pole valget pudenenud — nad magasid varjendis.

Paradis hiivab enese välja. Silmitsen tasandikul tema lumetaadiselga ja pardikõnnakuga jalgu, mis maast valgeid tompe taldade alla koguvad. Kүүru tõmbunult suundume kaeviku poole. Ohukesel lumekorral mustendavad meid asendanud meeste jäljed.

Paiguti katavad kaevikut vaiadele tõmmatud presendipalad, moodustades valge sametiga või härmatismuareega ehitatud suuri korratuid telke. Siin-seal seisavad tunnimhed. Nende vahel on näha kägardunud kogusid, kelledest ühed oigavad, püüavad külma vastu võidelda, kaitsta selle eest oma rinda, seda vaest elukollet, teised aga on juba igaveseks kangestunud. Üks surnu seisab püstijalu, nõrgalt kummargil, jalad kaevikus, rind ja käsivarred pervele toetatud. Surm on taba-

nud teda mulla kühveldamisel. Ülespoole pöördunud nägu katab kiilasjää koorik, laud ja silmad on valged, vurrud tahke ilaga krõhvitud. Umberringi levib laibalehka.

On magavaid kogusid; need on vähem valged — lumekiht püsib puutumatusena ainult elutuul asjadel ja surnuil.

„On vaja magada.“

Otsime Paradis'ga ulualust, otsime auku, kuhu võiks pugeda, kus võiks silmad sulgeda.

„Leiaksime kas või laipadega varjendi,“ ümiseb Paradis. „Selle külmaga on kooljad viisakad, haisutama nad ei hakka.“

Liigume edasi nii rammetult, et pilgud lohisevad maas.

Olen üks. Kus on Paradis? On vist kuhugi urkasse maha heitnud. Võib-olla hüüdis ta mind, aga ma ei kuulnud.

Kohtan Marthereau'd.

„Otsin kohta, kus magada, olin vahtkonnas,“ ütleb ta.

„Mina ka. Otsime koos.“

„Mis kära ja müra see's on?“ küsib Marthereau.

Ühest siia suubuvast jookskraavist kuuldu summutatud jalgademüdinat ja hääli.

„Kaevikud on igasuguseid tüüpe triiki täis... Kes te olete?“

Üks neist, kelle sekka äkki oleme sattunud, vastab:

„Oleme 5. pat.“

Uustulnukad peatuvad. Nad on mundris. See, kes rääkis, istub kaevikuseinast väljaulatuva mullakoti kүүrule hinge tagasi tõmbama, paneb granaadid jalge ette maha ja pühib käisekäänisega nina.

„Mis teil siia asja oli? Öeldi teile ka midagi?“

„Muidugi öeldi. Rünnakule läheme, sinnapoole, lõpuni välja...“

Ta osutab peaga põhja poole.

Uudishimuliku vaatleja pilk peatub ühel üksikasjal.

„Miks te kõik oma kodinad kaasa olete vedanud?“

„Pidasiime paremaks enda juures hoida.“

„Edasi!“ käsutatakse neid.

Nad tõusevad ja liiguvad edasi — poolunised, silmad pondunud, näol teravad kortsud. On noori peene kaela ja tühja pilguga, on vanu ja nende seas keskealisi mehi. Nad marsivad tavalisel rahulikul sammul. See, mida nad tegema lähevad, tundub meile üleinimlikuna, meile, kes ise tegime eile seda sama. Ja siiski nad lähevad edasi põhja poole.

„Surmamõistetute äratussignaal,“ ütleb Marthereau.

Tõmbume nende eest kõrvale mingi imetluse ja õudustundega.

Kui nad on möödunud, vangutab Marthereau pead ja ümiseb:

„Mehed seal teisel pool oma hallides mundrites seavad end samuti lahinguvalmis. Arvad sa, et neil on isu võidelda? Hull oled või? Miks nad siia tulid? Oma tahtel nad seda ei teinud, küllap tean, aga tulid ometi, sest siin nad ju on... Tean, küllap tean, aga kõik see on nii imelik.“

Uhe mööduja nägemine muudab tema mõttekäiku.

„Vaata seal seda selli, noh, seda suurt... näed. On aga sel mehemürakal keret ja kasvu! Mul on pikkusest vajaka, tean seda isegi, aga see seal läheb oma kasvuga hoopis liiale. Alati on see kahemeetrine kõigega kursis! Selles teda juba keegi üle ei trumpa. Küsime, kust leiaks ulualust.“

„Kas kuskil urgast on?“ kordab ülipikk mööduja kummar-dudes Marthereau kohale nagu pappel. „Mõistagi on, va kilp-konn. Aina urkad ongi. Kae,“ ise sirutab käe välja nagu sema-for, „seal on „Villa von Hindenburg“ ja siin „Villa Glück-auf“. Kui sellega rahul ei olda, siis on härrased väga nõudli-kud. Augu põhjas on vahest mõned elanikud, tead, aga need on täitsa vait, võid nende ees oma jutud päris kõva häälega maha rääkida.“

„Ai, kurat võtku!“... hüüab Marthereau veerand tundi pärast seda, kui olime asunud ühte neist nelinurkseist hauda-dest. „Siin on niisuguseid elanikke,“ kellest too piksevarras, see ilmlõpmatus, midagi ei pajatanud...“

Tema silmalaud vajuvad kinni, aga ta avab need jälle ning kratsib käevarsi ja külgi.

„Olen ränka moodi unine, aga magamisest pole juttugi. Lausa võimatu.“

Hakkame haigutama ja ohkama, lõpuks läidame väikese küünlaotsa; see on märg ega taha põleda, kuigi teda kätega varjame. Nii me vaatame teineteise haigutamist.

Saksa varjend koosneb mitmest ruumist. Toetame vastu halvasti kokku löödud laudseina; vastaspool, teises urkas, on mehed samuti ärkvél; näeme lauapragude vahelt valgust ja kuuleme häälekõminat.

„Need on teise rühma mehed,“ ütleb Marthereau.

Mäsinlikult jääme kuulatama.

„Kui ma puhkusel olin,“ sumiseb nähtamatu kõneleja, „siis olime esiti üsna kurvad, mõtlesime minu vaesele, märtsis kaduma läinud vennale — kindlasti on ta surnud — ja minu vaesele väikesele Julienile 15. aastakäigust, kes tapeti oktoobri-rünnakute ajal. Aga siis muutusime meie, mina ja mu naine, tasapisi jälle rõõmsaks, et olime kahekesi koos. Nõndaks jah. Meie väike põngerjas, see kõige viimane, viieaastane, tegi meile palju lõbu. Tahtis minuga sõda mängida. Meisterdasin teisele väikese püssi, jutustasin kaevikutest, tema aga pörutas kisades minu pihta, ise keksis rõõmust nagu lind. Ah, see pagana väikemees! Küll ta aga laskis! Kange sõjamees saab sellest ükskord. Temas on ehtsat võitlusvaimu, vana!“

Vaikus. Seepeale segane kõnekõmin, mille sekka kuuldub sõna „Napoleon“, siis ütleb teine, võib-olla ka seesama hääl: „Wilhelm on haisev lojus, tema tahtis seda sõda. Aga Napoleon on suur mees!“

*

Marthereau on minu kõrval põlvili maas. Vilets ja nõrk küünlatuli valgustab pimedat ja halvasti suletud auku, kust külmapuhangud aeg-ajalt läbi käivad, kus kihavad söödikud ja kus vaeseist kokkukuhjunud elavaist eritub ebamäära hauhõngu... Marthereau vaatab mulle otsa; temal kõlavad nagu minulgi kõrvus tundmatu sõduri sõnad: „Wilhelm on haisev lojus, aga Napoleon on suur mees“ ja ülistused, mis ta laskis osaks saada oma ainsa ellujäänud poja sõjakale innule. Marthereau langetab käed ja yangutab väsinud pead. Nõrk valgus heidab vaheseinale nende liigutuste varju ja visandab neist kiirelt karikatuuri.

„Ah!“ ütleb minu lihtsameelne kaaslane. „Ükski meist õnnetuist ja vaeseist ei ole halb inimene. Aga me oleme lollid, liiga lollid.“

Taas pöörab ta oma pilgu minu poole. Tema üleni karvases näos, tema puudlinäos, särab kaks ilusat silma nagu koeral, kes, kuigi alles väga ähmaselt, mõtleb igasugustest küsimustest ja oma neitsilikus teadmatuses hakkab midagi mõistma.

Väljume elamiskõlbmatust varjendist. Ilm on veidi soojenenud, lumi sulanud ja kõik on jälle rāpaseks muutunud.

„Tuul on suhkru ära limpsinud,“ lausub Marthereau.

*

Mind määrati Joseph Mesnili saatjaks Pylōnes'i sidumispunkti. Seersant Henriot annab mulle haavatu üle ühes evakuatsioonitähga.

„Kui teel Bertrand'i kohtate,“ ütleb meile Henriot, „öelge talle, et tehku kähku. Bertrand oli täna öösel sidemeheks, nüüd oodatakse teda juba tund aega; vana on ju kärsitu, võib iga silmapilk vihaseks saada.“

Hakkan Josephiga minema. Ta on näost natuke kahvatum kui tavaliselt ning endiselt vaikiv ja käib üsna aeglaselt. Aeg-ajalt peatub ta, kusjuures tema nägu tõmbleb. Tuigume mööda jooksupäike.

Üks mees ilmub äkki nähtavale. See on Volpatte.

„Saadan teid nõlvakult alla,“ ütleb ta.

Tal ei ole midagi teha. Üks käsi vehib tal suurepärase nikerdatud kepiga, teine lõksutab kastanjettidena hinnalisi kääre, millest ta iialgi ei lahku.

Niipea kui maastiku kallakus võimaldab varjuda püssikuulide eest — suurtükid ei tulista —, ronime kõik kolmekesi kraavist välja. Kohe seejärel satume meestesalgale. Sajab. Raskete jalgade ees, mis on nagu talvise lagendiku udusse istutatud nukrad puud, näeme surnut.

Volpatte poeb läbi seisvate meeste ringi lebava kogu juurde. Seda nähes pöördub ta ägedalt ümber ja hüüab meile:

„See on Pépin!“

„Aa!“ lausub Joseph, kes on üsna nõrkemisel.

Ta toetub minu najale. Läheneme: Pépin lebab siruli maas, käed ja jalad konksus; tema nägu, voolavast vihmast märg, on paistetunud, muljutud ja kohutavalt hall.

Üks kirkat käes hoidev mees, kelle hiline nägu on täis mustjaid vaokesi, jutustab meile Pépini surmast:

„Ta oli läinud urkasse, kus peitusid bošid. Seda aga ei teatud; pesa lasti suitsu täis, et seda puhastada. Pärast operatsiooni leiti vennike kõngenult, siruli nagu kassi soolikas keset bošside surnukehi. Need oli ta ise ära veristanud, ja korralikult veristanud, tunnen seda asjandust, olin lihunik Pariisi eeslinnas.“

„Rühmas jälle üks vähem!“ sõnab Volpatte, kui minema hakkame.

Oleme nüüd nõlvaku serval, seal, kust algab tasandik, mil-

lest meie tormijooks eile õhtul meeletult üle tuiskas. Me ei tunne seda enam ära.

Legendik, mis minu meelest siis oli ühtlaselt tasane, tõeliselt aga kallak, on nüüd tavatu surnukuur, tohutu palju on seal laipu. See on nagu kalmistu, millelt kaas on ära võetud.

Salkades¹ liiguvad mehed teostavad seal vaatlust, selgitades eelmisel päeval ja öösi langenute isikuid; laipu ümber pöörates võib neid mõne üksikasja järgi ära tunda, hoolimata nende olukorrast. Keegi põlvitav otsija tõmbab surnu pihust kärisenud ja kustunud ülesvõtte — tapetud portree.

Spiraalidena kerkib musti suitsukeerde, kaugel silmapiiril lõhkevad mürsud. Laialt vajub üle taeva vareste armee täpilise keeris.

Maikuu rünnakul langenud zuaave¹, kütte ja leegionäre võib liikumatult maas lehavate kehade hulgas tunda nende kulunud ja lüüdnud rõivaist. Meie rinde eesserv asus siis Berthonvali metsas, siit viie või kuue kilomeetri kaugusel. Sel käesoleva ja üldse kõigi sõdade kohutavamal rünnakul jõudsid nad ühe hooga joostes siiani. Nii moodustasid nad rünnakulainest liiga kaugele etteulatuva kiilu ja sattusid paremal ja vasakul asetsevate kuulipildujate tule alla. Mitu kuud on möödunud sellest, kui surm kustutas nende silmad ning õgis põsed, aga ometi on veel nüüdki nende laialipaisatud, halbade ilmadega lagunenud ja peaaegu põrmuks muutunud jäänuste juures tajutav kuulipildujatule hävitav raev, mis neil seljad ja nimmed läbi puuris ning nad keskelt pooleks raius. Kõrvuti egiptuse muumiate mustade ja vahakarva peadega, mis on mühklikud tõukudest ja putukatest ja kus kolba tühjuses valendavad hambad, armetute mustunud liikmeköntide kõrval, mis vedelevad seal nagu paljaskistud juurikad põllul, leiame puhtakpestud kollaseid kolpi, kaetud punasest kalevist fessidega, mille hall katteriie koorub maha nagu papüürus. Punaka poriga kokkukleepunud räbalakuhjast ulatub välja reieluid; läbi rebestunud ja nagu tõrvaga immutatud riide paistab selgrootükke. Maas on laiali puistatud ribisid nagu vanu lõhutud puure ja sealsamas vedeleb repetanud nahatükke, läbipuuritud ning lõmmis välipudeleid ja katelõkke. Ühe kontide, kalevi-

¹ Zuaav (araabia k. zuana) varem ainult alžeerlastest, nüüd prantslastest koosnevad jalaväeüksused. Esimese maailmasõja algaastail kandsid need üksused veel arabia riidetust. Tõlkija.

räbalate ja varustuse riismete hunnikul seisab purukshakitud seljakott ja selle ümber on maha pudenenud valgeid killukesi — lähemale kummardudes näed, et need on kunagise laiba sõrme- ja varbalülid.

Kõik need ilma hauata surnud vajuvad lõpuks ikkagi mulla sisse, moodustades paiguti piklikke kühme, kust lipendab välja mõni riideriba, osutades, et selles paigas on üks inimlik olend põrmuks muutunud.

Sakslased, kes eile olid siin, on oma sõdurid matmata meie omade kõrvale jätnud, nagu tõendavad need kolm üksteise peal ning üksteise sees mädanenud laipa oma hallide mütsidega, mille punast serva varjavad hallid katted, oma kollakas-hallide kuubedega ja roheliste nägudega. Otsin ühe laiba näojooni; kaelusest kuni mütsiserva külge kleepunud juukse-salkudeni on see vaid mullatomp; nägu on sipelgapesaks muutunud, silmade asemel kaks mädanenud puuvilja. Teine laip, tühi ja kuivanud, lamab kõhuli, purustatud selja räbalad lipendavad nagu kaltsud, käed-jalad ja nägu maasse vajunud.

„Vaadake! See on värske...“

Selle tapaorgia järelpäeva kaames valguses lamab keset lagendikku jäises uduvihmas pea — niiske ja raske habemega verest tühi pea.

Üks meie omadest: kiiver on sealsamas kõrval. Pondunud laugude vahelt välgub veidi silmade sünget fajanssi ja huul läigib nagu tigu tumedas habemes. Kahtlemata kukkus ta mürsuauku, mille täitis teine mürsk, mattes ta kaelani maasse nagu Punase kõrtsi kassipäise sakslase.

„Mina ei tunne teda,“ ütleb Joseph, kes liigub väga pikkamisi ja kõneleb suure vaevaga.

„Mina tunnen,“ vastab Volpatte.

„Seda habemikku seal?“ küsib Joseph kõlatul häälel.

„Habet tal ei olegi. Küll näed.“

Maha kükitades tõukab Volpatte oma kepi laiba lõua alla ja eemaldab sealt porikamaka, mis oli peale toeks ja sarnanes habemele. Seejärel võtab ta surnu kiivri, asetab selle talle pähe ning ühtlasi hoiab hetkeks laiba silme ees oma kuulsaks saanud kääre nagu prille.

„Ah!“ hüüatame siis. „See on Cocon!“

„Ah!“

Kui kuuled inimese surmast, kes kõrvuti sinuga sõja kaasa

on teinud ja sinuga täpselt ühesugust elu elanud, või kui näed seda inimest surnuna, siis raksab hoop sulle otse südamesse veel enne, kui mõistus seda haarab. On tõesti tunne, nagu saaksid äkki teada, et on hävinud osa sinust endast. Alles hiljem hakkad teisest kahju tundma.

Vaatleme tapatalgute pillerkaaris hukkunud pead, jäledalt moondunud pead, mis julmalt kustutab mälestused. Veel üks kaaslane vähem... Aralt seisame seal tema ees.

„Ta oli...”

Tahaksime lausuda mõne sõna. Ent me ei leia midagi küllalt tõsist, küllalt tähtsat, küllalt õiget.

„Tulge,” sõnab Joseph pingutusega, olles täielikult vallutatud oma julmast kehalisest kannatusest. „Mul ei ole küllalt jõudu, et alata peatuda.”

Lahkume vaesest Coconist, sellest toonasest arvutusmasinast, viimse põgusa, peaaegu hajameelse pilguga.

„Ei suuda ette kujutada...” ütleb Volpatte.

... Ei, tõesti ei suuda kujutada. Kõik need kaotused korraga roiutavad vaimu. Liiga vähe on ellujäänuid. Aga meie tajume ebamääraselt surnute suurust. Nad andsid kõik, andsid jagu-jaolt kogu oma jõu ning lõpuks iseenese tervikuna. Nad on tõusnud elust kõrgemale, nende pingutustes aga oli midagi üleiniplikku ja täiuslikku.

*

„Vaata, see seal on hiljuti haavata saanud, ja ometi...”

Värske haav niisutab peaaegu luukereks muutunud laiba kaela.

„Rottide töö,” sõnab Volpatte. „Kooljad on juba vanad, aga rotid annavad neile värske näo... Iga surnukeha all ja ümber võid näha kärvanud rotte, küllap mürgist. Las see vaene vana näitab meile enda omi...”

Ta kergitab jalaga lamedaks vajunud keha. Selle all on tõesti kaks surnud rott.

„Tahaksin Farfadet' üles otsida,” sõnab Volpatte. „Kui ta rünnaku ajal minust kinni haaras, ütlesin talle, et oodaku veidi. Vaene sell! Kas ta aga ootas?”

Seepeale eemaldub ta meist ja hakkab surnute vahel ringi liikuma, kummaline uudishimu kihutab teda nende sekka. Kül-

malt läkitavad need teda ühe juurest teise juurde; igal sammul vaatab ta maha. Äkki karjatab meeleheitlikult. Meile käeviipega märku andes laskub ta ühe surnu ette põlvili.

„Bertrand!”

Meid haarab valuline ja tugev meeleliigutus. Ah! Ka tema, nagu teisedki, on surma saanud — tema, kes oli meist kõigist üle oma energia ja vaimuselgusega. Ta laskis end tappa, ta laskis end lõpuks ikkagi tappa, sest et ta alati oma kohust täitis. Lõpuks leidis ta surma seal, kus see varitses.

Me silmitseme teda, pöörame siis näod kõrvale ja vaatame üksteisele otsa.

„Ah!...”

Jätk on teda vaadata. Surm on sellele nii kaunile ja nii rahulikule mehele andnud pentsiku ilme ja asendi. Ta naerab, sassis juuksed silmadel, ilased vurrud suus ja nägu tursunud. Üks silm on pärani lahti, teine kinni, keel väljas. Käed on laiali, sõrmed harali. Parema jalg sirutub kõrvale, mürsukilust purustatud vasak jalg on silmuseks keerdunud, lagunenu, pehme ja ilma luudeta. Ta on verest tühjaks jooksnud ja surmaheitluse viimased tõmblused on sünges iroonias palaganinarri poosiks tardunud.

Kohendame laipa, asetame sirgelt lamama ning anname kohutavale lõustale rahulikuma ilme. Volpatte on Bertrand'i taskust võtnud taskuraamatu, et seda staapi viia; ta paigutab selle hardumusega oma paberite vahele naise ja laste päevapildi juurde. See tehtud, raputab ta pead:

„Ta oli tõesti tubli mees. Kui tema juba midagi ütles, siis võis seda kindlasti uskuda. Ah! Meil oli teda ometi nii väga tarvis!”

„Jah,” sõnan mina, „teda oleks alati tarvis olnud.”

„Küll on kahju!...” ümiseb Volpatte värisedes.

Joseph kordab üsna tasa:

„Kuradi kurat! Kuradi kurat!”

Lagendik kihab inimestest nagu turuväljak. On eriülesannetega rühmi, on üksikuid sõdureid. Kannatlikult alustavad kandraamimehed siin-seal tasapisi oma otsatut ja ülejõukäivat tööd.

Volpatte lahkub meist, et kaevikusse tagasi minna ning seal teatavaks teha meie uus lein, eriti see suur kaotus — Bertrand'i surm. Ta ütleb Josephile:

„Ega me ometi üksteist silmist lase? Kirjuta aeg-ajalt paar sõna: „Kõik läheb hästi! Allkiri: Camembert.“ Eks?“

Ta kaob inimeste vahele, kes ristlevad lagendikul, mille sünge, otsatu vihm on täiesti oma võimusesse võtnud.

Joseph toetub minu najale. Laskume orgu.

Läheme nõlvakut mööda, mida hüütakse Zuaavide kärjeks... Maikuus toimunud rünnakul hakkasid zuaavid siia varjendeid kaevama, ja selle töö juures nad hävitatigi. Mõned neist on langenud alustatud augu äärele ja hoiavad veel nüüdki labidat oma kuivanud kätes või vahivad seda oma sügavate silmakooastega, kus tohletavad nende silmajäänused. Maa on nii täis surnuid, et varisev muld toob nähtavale harkis jalgu, poolpaljaid luukeresid ja järsul rinnatisel üksteise kõrval asetsevaid kolpi nagu portselankarikaid.

Maapind varjab siin mitut surnutekihti. Paiguti on mürsud välja tuhninud kõige vanemad surnutelademed ning need uute laipade peale asetanud. Oru põhja katavad üleni relvariismed, pesuesemed, tööriistad. Jalge alla jääb mürsukilde, rauatükke, leibu ja isegi seljakottidest välja pudenenud kuivikuid, mida vihm pole suutnud veel ära pudistada. Katelokid, konservitoosid ja kiivrid on kuulidest kriimustatud ja auklikud, jättes mulje, nagu oleks tegemist mitmekujuliste vahukulpidega; ka üksikud hajali seisvad vaiad, mis on veel püsti jäänud, on üleni auke täis.

Orus looklevad kaevikud sarnanevad maavärisemisel tekkinud lõhedele; näib, nagu oleks maaväringust laastatud paika kummutatud terveid vankritäisi igasuguseid imelikke esemeid. Ja seal, kus puuduvad surnud, on maa ise laibataoline.

Läheme läbi Rahvusvahelise Kaeviku, mis ikka veel hilibendab värvilistest riideräbalatest; läbi selle vormitu kaeviku, mis sel kohal, kus ebatasane looklev kraav teeb käänaku, jätab ripendavate riideräbalate tohuvabohu tõttu mulje, nagu oleks temagi tapetud. Piki kraavi kuni muldtõkkeni, mis meie tee sulgeb, on sakslaste laibad kokku paiskunud ja ühte põimunud nagu mingi äraneetute mägioja; mõned neist ulatuvad välja poriseist koopaist, mida täidab palkide, köite, raudvitste, muldkorvide, haomattide ja kilpide kirjeldamatu segadik; muldtõkke juures on üks laip püstiseisvana teiste sisse paisatud; selles samas õudses kohas on laip põiki üle teiste; kõik kokku on otsekui porrivajunud suure ratta osa või tuule-

veskilt ärakistud tiib. Kogu sellele prahi- ja kehajäätmete kogumikule on külvatud terveid sületäisi usulise sisuga pilte, postkaarte, vaimulikke raamatuid ja gooti kirjas trükitud palvelehti, mis purukskistud rõivaist ojana välja valguvad. Need palvesõnad katavad tuhandete valgete vale ja viljatuse laikudega otsekui õilmetega neid katkuohulisi kaldaid, seda hävituse orgu.

Otsin sobivat kohta, kust läbi viia Josephi, keda haav üha enam halvab; ta tunneb valu levivat üle kogu keha. Toetan teda. Ta ei taha enam midagi näha, mina aga vaatlen seda surma ja hävituse paika, kust põgeneme.

Toetudes lõhkikistud laudadele, millest oli tehtud vaatluspesa, istub saksa veltveebel. Silma all on tal auk — täägihoop on ta peadpidi laudade külge naelutanud. Tema ees istub küünarnukke põlvedele ja rusikaid vastu kõri toetades mees, kellel kolba ülaosa on maha võetud nagu keedetud munal. Nende kõrval seisab kohutava valvurina poolnimene — pealaest vaagnaluuni lõhestatud mees, kes sirgena toetub vastu muldrinnatist. Pole näha, kus on teine pool sellest inimesekujulisest vaiast, kelle silm ripneb ja sinakas sisikond on ümber jala keerdunud.

Meie jalad kangutavad tardunud verehoigust välja prantsuse tääke, mis on mürsu lõhkemisel kõverdunud, keerdunud või kokku painutatud.

Läbi lõhe äratäkitud kaevikunõlvas paistab auk, kus põlvitab Preisi kaardiväe sõdurite laipu paluvas asendis; neil on löödud selga verised augud, nagu oleks neid tahetud vardasse ajada. Üks hiiglaslik senegali kütt on nende salgast kaevikuservale kistud, kus ta on tardunud surmahetke asendisse; kägaras kaeviku kohal, jalad klammerdunud maasse, nii vahib ta ainiti oma randmeid, kust käed on ära kistud, ilmselt granaadist, mis tal käes lõhkes. Kogu tema nägu liigub, nagu näriks ta usse.

„Siin tüssasid nad meid valge lipuga,“ ütleb üks mööduv alpikütt. „Kuna neil oli tegemist poolkuumeestega, siis võid isegi arvata, et hõlastusest ei olnud juttugi... Näe, siin ta ongi, see valge lipp, mida need seal lehvitasid.“

Ta haarab maast pika ridva ja kõigutab seda; ridva otsa on naelutatud nelinurkne valge riidetükk — see hakkab süütult lehvima.

... Mööda purustatud kaevikut läheneb pikk rida labida-

mehi. Neil on käsk poolvarisenud kaevikusse mulda visata, kõik kinni ajada ja matta laibad sinna, kus nad on. Need kiivreis töölised täidavad siin seega kohtumõistja ülesannet — annavad maale jälle tagasi tema endise ilme, tasandavad augud, mis anastajate laibahunnikutega juba poolest saadik on täidetud.

*

Mind hüütakse teispoolt kraavi; seal istub keegi maas, nõjatudes vastu vaia. See on isa Ramure. Tema avatud sineli- ja kuuehõlmade vahelt paistavad rinna ümber mässitud sidemed.

„Sanitarid käisid mu haavu kinni sidumas,“ lausub ta kergelt hingeldava õõnsa häälega. „Ära viia saavad nad mind alles õhtul. Aga ma võin iga silmapilk hinge heita, tean seda väga hästi.“

Ta vangutab pead.

„Jää natukeseks siia,“ palub ta mind.

Ta heldib. Silmad pisarais, sirutab ta mulle käe ning hakkab minu omast kinni. Ta tahaks minuga pikalt rääkida, võib-olla isegi pihtida.

„Olin enne sõda aus mees,“ ütleb ta pisarate voolates. „Töötasin hommikust õhtuni, et oma lastekarja toita. Aga siis tulid ma bošše tapma. Ja nüüd tapeti mind ennast... Kuula, kuula, kuula, ära mine, kuula mind...“

„Ma pean Josephi ära viima, ta on nõrkemas. Pärast tulen tagasi.“

Ramure tõstab oma nõretavad silmad haavatu poole.

„Mitte ainult elus, vaid koguni haavatud! Surmast pääsenud! Ah, on naisi ja lapsi, kellel veab! Hea küll, vii ta ära ja tule tagasi... Loodan, et jõuan sind ära oodata...“

Nüüd tuleb oru teisest nõlvast üles ronida. Jõuame vana 97. kaeviku juurde ja poeme lagunenu ning mahajäetud kraavi.

Äkki lõhestavad õhku vihased vilinad. Šrapnellide raju ülal meie kohal... Ookerkollastes laikudes valguvad taevakivid ja pihustuvad kohutavaiks pilvedeks. Pidevalt tormavad laengud taevasse, et seal lõkkele lüüa ja siis nõlvakule raskata, künkaid tuhnida ja sealt vanu surnuluid välja kaevata. Ja korrapärasel rindel tihenevad mürisevad sähvatused.

Algab tõkketuli.

Karjutakse lastena:

„Küllalt! Aitab!“

Selles surmamasinate võitluskires, selle mehhaniseeritud katastroofi raevus, mis meid läbi kauguste jälitab, on midagi jõudu ja tahet röövivat, on midagi üleloomulikku. Joseph seisab, käsi minu käes, ja vaatab lõhkevate mürskude valingut üle öla. Tagaaetud ja hullunud loomana tõmbab ta pea õlgade vahele.

„Mis see siis jällegi on! Kestab see siis igavesti?“ uriseb ta. „Mis me nügi juba kõik oleme teinud, mis kõik näinud... ja nüüd algab see uuesti! Ah, ei! Eil!“

Ta langeb hingeldades põlvili ja vaatab ringi pilgul, mis on täis võimetut viha. Ta kordab:

„Sellel pole siis iialgi lõppu, mitte iialgi?“

Võtan tal käsivarrest kinni ning tõstan ta üles.

„Tule, sulle on see lõppenud.“

*

Enne kui üles ronida, tuleb siin peatus teha. Mõtlen minna sureva Ramure'i juurde, kes mind ootab. Kuid Joseph hoiab minust kramplikult kinni ja pealegi näen askeldavaid mehi seal, kuhu jätsin surija. Usun mõistvat — ei tasu enam vaeva sinna minna.

Surume end selles tormi all vabisevas orus üsna teineteise ligi; iga lasu puhul on tunda mürsu rasket kõrvetavat iilingut. Ent nõos, kus asume, pole tabamust karta. Niipea kui tulistamine korra vaibub, hakkavad mehed, kes olid niisamuti ootel nagu meiegi, ülespoole liikuma; raamikandjad teevad kuulmatuid jõupingutusi, et haavatuid kandes üles ronida — nad sarnanevad kangekaelseile sipelgaile, keda allalibisevad liivaterad tagasi tõukavad. Muidki inimesi liigub paariti või üksikult — need on haavatud või sidemehed.

Josephi õlad nõtkuvad.

„Hakkame minema,“ ütleb ta, mõõtes silmadega nõlvakut, oma kannatustee viimast jaamavahet.

Seal on puid: rida paljaksnühitud pajutüvesid; mõned neist nagu laiad näod, teised seest õõnsad — avatud nagu püsti-aetud puusärgid. Paikkond, kus rabeleme, on läbi küntud ja segi paisatud, täis künkaid, süvendeid ja mõhke; näib, nagu oleksid kõik tormipilved siia veerenud. Selle piinatud ja mustava

maa kõhal, pruunivöödilise, piimjate laikudega ja tumedalt virvendava oonükstaeva taustal seisab korratu puuderida.

97-nda kaeviku suudme ees väänleb mahapaisatud tamme suur tüvi.

Üks laip ummistab sissekäiku. Selle pea ja jalad on maasse maetud. Kaevikus vulisev kõntsane vesi on laiba ülejäänud osa liivase vaabaga katnud. Läbi selle niiske liniku kumerduvad särgiga kaetud rind ja kõht.

Astume üle selle külma ja limase valkja laiba, mis sarnaneb mõne hukkunud sauruse kõhule; pehme ja libeda maapinna tõttu pole see kerge. Oleme sunnitud käsi randmeteni porisesse rinnatisse vajutama.

Sel hetkel tabab meid põrgulik vilin. Tõmbume looka nagu pilliroog. Ohus meie ees lõhkeb šrapnell, tehes meid kurdiks ja pimedaks ning mattes hirmsasti vilistavasse tumedasse suitsumäkke. Üks ülesronivaist sõdureist peksleb kätega õhus ning paiskub kuhugi süvendisse. Kuuldub kildudena hajuvaid karjeid. Läbi musta loori, mille tuul maast lahti kisub ja taevasse heidab, näeme, kuidas kandjad raami maha panevad, lõhkeiskoha poole jooksevad ja midagi liikumatut üles tõstavad; samal hetkel meenub mulle unustamatu pilt tollest ööst, mil mu relvavend Poterloo, kelle süda oli täis lootust, mürsuleegis väljasirutatud kätega otsekui lendu tõusis.

Viimaks jõuame kõrgustikule, kus nagu signaaltähisena seisab tuule käes kohutav haavatu. Tuul kõigutab teda, ent ometi on ta püsti nagu maasse juurdunud; peakott on tal üles kerkinud ja lipendab tuules; näeme tema kramplikult kokkukistud nägu, kuuleme tema ulumist; möödume sellest kisendavale puule sarnanevast kogust.

Oleme jõudnud oma endisele eesliinile, sinna, kust rünnakut alustasime. Istume ühele laskepingile, toetudes astmeile, mis sapöörid viimasel hetkel meie omadele ülesronimiseks kaevavasid. Jalgrattur Euterpe, keda juba ennegi olime kohanud, möödub ning teretab meid. Olles natuke maad edasi läinud, tuleb ta tagasi, võtab käisekäänise vahelt ümbriku, mille nähtavale jäänud serv joonistas käisele valge auastmepaela.

„Kas langenud Biquet' kirjad tuleb anda sinu kätte?“ küsib ta minult.

„Jah.“

„Siin on üks tagasitulnud kiri. Adressaat on jalga lasknud.“

Ilmselt on kiri pakis kõige pealmine olnud, mida tõendab vihmast ärapestud aadress; kuivanud ja kõdunenud paberilt on võimatu lugeda midagi peale tugeva veevalingu jälgede. Loe-tav on vaid saatja aadress ümbriku nurgal... Hellalt võtan ümbrikust kirja: „Kallis ema!...“

„Ah! Ma mäletan.“

Biquet, kes puhkab vaba õhu käes samas kaevikus, kus praegu peatume, kirjutas selle kirja üsna hiljuti, kui me Gauchin-l'Abbé's puhkusel olime; ta kirjutas selle säraval ja hiilgaval pärastlõunal, vastates ema kirjale, milles väljendatud rahutus tundus põhjendamatuna ning pani poja naerma...

„Sa usud, et olen külmas vihmas ja hädaohus. Sugugi mitte, otse vastupidi. Kõigel sel on lõpp. On soe, meie higistame ja teha pole muud, kui aaleda päikesepaistel. Naersin sinu kirja üle...“

Panen tagasi rikutud ja haprasse ümbrikusse kirja, mida vana talunaine (kui juhus poleks seda saatuse irooniat ära hoidnud) oleks lugenud hetkel, mil tema poja keha lebas keset külma ja tormi vaid peotäie märgunud põrmuna, mis immitseb ja nõrgub kaevikunõlval nagu sünge läte.

Joseph on pea kuklasse heitnud. Hetkeks vajuvad tema silmad kinni ja suu avaneb; seal kahiseb katkendlik hingus.

„Julgust!“ ütlen talle.

Ta avab jälle silmad.

„Ah,“ vastab ta mulle. „Mitte minule ei tule seda öelda. Vaadake neid seal, nad lähevad tagasi sinna alla — ja ka teie lähete tagasi. Teil kõigil kestab see edasi. Ah! Tuleb tõesti tugev olla, et jätkata, ikka jätkata!“

XXI

SIDUMISPUNKT

Siitpeale oleme vaenlase vaatluspunktide nägemispiirkonnas ega tohi enam kaevikust lahkuda. Hakkame esiti minema mööda Pylônes'i tee äärset kraavi. See on kaevatud maantee kõrvale, mis ise on kadunud. Teeäärsed puud on välja kistud; kaevik on poole maanteest ära närinud ja endasse neelanud; mis veel järele jäi, selle on muld ja rohi vallutanud ning aja jooksul on see nurmedega ühte sulanud. Mõnes kohas — seal, kus mõni mullakott on maha varisenud, porist aset maha jättes — paistab kaevikust meie silmade kõrgusel vana purustatud maantee sillutis, paiguti on näha teed palistanud puude juuri, — puud ise on maha raiutud ja kaitsehitusteks ära tarvitatud. Kaevikurinnatis on ebatasane ja sakiline nagu mullalaine, täis risu tumedat vahtu, mida mõõtmatu tasandik on sülitanud ja tõuganud kuni kraaviperveni.

Jõuame kaevikute sõlmkohta; halli pilve taustale joonistuva segipaisatud künka tipul on tuule käes viltu vajunud või-gas silt. Kaevikute võrk muutub üha tihedamaks, rindelõigu kõigist osadest sidumispunkti suunas kokku valguvate meeste arv suureneb järjest, ja neid otse kuhjub teedale maasügavuses.

Sünged tänavakesed on laipadega märgitud. Seinas on eba-korrapäraste vahemaade järel maani ulatuvaid üsna suuri auke, värsked lehtreid, mis kõikjal ümberringi lõikuvad haigesse maasse; aukudes kükitab saviseid surnukehi, põlved vastu hambaid; teised toetuvad rinnatisele, seistes tummalt nagu nende püssidki, mis ootavad nende kõrval. Mõned neist püsti-seisvaist surnutest pööravad elavate poole oma vereprintsmetega

kaetud näod või, pöördudes teisale, vahetavad pilke taeva tüh-jusega.

Joseph peatub, et hinge tõmmata. Ma ütlen talle nagu lap-sele:

„Jõuamegi kohale, varsti jõuame.“

Õudsete vallidega meeleheitete muutub veelgi kitsamaks. Tekib lämmatav tunne, rõhuva ning ahistava laskumise painav tunne. Neis nõgudes, millede seinad näivad üksteisele üha lähe-nevat ja ühte sulavat, oleme sunnitud peatuma, pugema, vaev-leva, surnuid segama; tagant tõukab meid nende korratu rida, kes meie rindetagalat otsatult üle ujutavad; seal on käsk-jalgu, vigaseid, oigajaid, kisendajaid, meeletult ruttajaid, kes palavikust punetavad või kelle valust värisevaid nägusid katab kahvatus.

*

Kogu see meestesumm viskub ja kuhjub viimaks ägades ristteele, kuhu avanevad sidumispunkti urkad.

Üks arst vehib kätega ja kurjustab, et kaitsta lapikest vaba ruumi selle tõusulaine vastu, mis murdleb varjendi lävel. Ta teeb väljas sissekäigu ees esialgseid sidumisi; räägitakse, et ei tema ega ta abilised pole katkestanud oma tööd kogu öö ja päeva jooksul ja et tema töö ületab inimliku jõu.

Selles kitsas õõnes, mille kujundasid ristuvad kaevikud, ootasime nagu mingi imede õue¹ nurgas kaks tundi; meid tõu-gati, pigistati, lämmatati, pimestati; ronisime üksteise otsa nagu kariloomad tapamaja vere ja liha lehas. Näod moondu-vad silmanähtavalt, vajuvad iga minutiga enam lohku. Üks abiotsijaist ei suuda enam pisaraid tagasi hoida, need voola-vad ojana; pead raputades niisutab ta nendega naabreid. Üks teine jookseb verd nagu purskkaev ja kisendab: „Hei, minu juurde!“ Üks leegitsevate silmadega noormees tõstab käsi-varsi ja ulub kui hukkamõistet: „Ma põlen!“ ning kohiseb ja lõõtsub nagu tuleriit.

Joseph haav on seotud. Ta trügib teiste vahelt minu juurde ja ulatab mulle kae:

„Näib, et asi pole tõsine,“ ütleb ta. „Jumalaga.“

¹ Imede õu — kerjuste ja hulkurite asupaik keskaegses Pariisis. Tõlkija.

Meestesumm lahutab meid otsekohe. Heidan talle viimase pilgu; näen, kuidas ta löödud, kuid oma valusse süvenenud näoga läheb end hajameelselt ära viia ühel sanitaril, kes on oma käe tema õlale pannud. Äkki ei näe ma teda enam.

Sõjas lahutab inimesi nii elu kui surm, ilma et aega oleks sellele mõeldagi.

Mulle öeldakse, et ma seal ei seisaks, et ma läheksin alla sidumispunkti ja puhkaksin enne teeasumist.

Sidumispunktil on kaks väga madalat ja kitsast maaga ühel tasemel asuvat sissekäiku, kust laskub kallak käik, kitsas nagu roiskvee kanalisatsioonikaev. Et sisse pääseda, tuleb esiti ümber pöörduda ja kummargile laskudes pugeda tagurpidi kitsasse torusse, kus jalg leiab kobades astmed, — iga kolme sammu järel kõrge aste.

Torusse jõudes on tunne, nagu oleksid lõksus ja jääb mulje, et ei jätku ruumi ei allalaskumiseks ega uuesti ülesronimiseks. Käigus edasi tungides jätkub painajalik lämbumistunne, mida järkhaaval tajusime kaevikutes liikudes, enne kui siia alla sattusin. Igast küljest põrkad millegi vastu, riivad midagi; oled nagu pihvide vahele võetud, oled vangistatud, oled kinni kiilutud. Tuleb padrunitaskute asendit muuta neid vöörihmal libistades ja ranits kätte võtta ning vastu rinda hoida. Neljandal astmel suureneb lämbumistunne veelgi ja muutub hetkeliseks ahastuseks; nii vähe kui sa kergitadki põlve, et tagurpidi edasi jõuda, — selg puutub ometi vastu käigu lage. Sel kohal tuleb end edasi lohistada neljakäpukil, ikka tagurpidi. Mida sügavamale laskud, seda rängemini matab sind roiskunud õhk, raske kui muld. Käsi tunneb savise seina libedust ja hauakülmust. Savimuld rõhub sind igast küljest, mässib sind surnulinataoliselt mingisse süngesse üksindusse ja puudutab su nagu oma pimedaga ja kopitanud hingusega. Viimaseil astmeil, milledest laskumine võtab palju aega, ründab sind ärgust kerkiv kõmin ja soojus nagu mingist nõiaköögist.

Kui viimaks jõuad alla sellest astmelisest torust, mis sind igal sammul tõukab ja pigistab, siis kestab halb ünenägu edasi: oled keldris, kus valitseb pimedus; kelder on väga pikk, aga kitsas, õieti ainult koridoritaoline käik, mitte üle poolteise meetri kõrge. Kui ajad end sirgu ja lakkad põlvi'köverdama, siis tõukad pea valusasti vastu laeplankusid; eranditult iga tulijat kuuled urisevat enam või vähem valjusti, vastavalt nende meeolule ja seisukorrale: „Hea, et mul kiiver peas on!“

Uhes nurgas näen küürutavat kogu käega viipavat. See on valvesanitar, kes igale tulijale ühetooniliselt ütleb: „Puhastage saapad porist, enne kui sisse lähete.“ Nii koguneb siia, selle põrgu lävele porihunnik, millele komistatakse ja millesse kinni jäädakse.

*

Kõigepealt püüan orienteeruda selles halisemises ja urinas, selles tugevas lehas, mida tekitavad arvutud haavakolded, selles hämaralt virvendavas koopas, mida täidab ähmane ja arusaamatu elu. Nõrgad küünlatuled helgivad piki varjendit, valgustades ainult oma lähemat ümbrust. Otsekui mõne maa-aluse vangiaru põhjas kumab eemalt kaugelt ebamäärast päevavalgust; tuhm keldriaken võimaldab näha piki käiku mahaasetatud suuri esemeid, — need on kandraamid, madalad nagu puusärgid. Siis on näha, et nende ümber liigub kummarduvaid varje ning et seinte ääres kihab viirastuste ridu ja kobaraid.

Ma pöördun ümber. Ruumi teises otsas valgust immitseva aknakese vastas märkan laest põrandani tõmmatud puldani ees mingit tunglevat summa. Puldani moodustab eraldatud ruumi ja läbi ookerkollase õlisenä paistva riide vilgub valguskuma. Eesriide taga tehakse atsetüleenlambi valgust süstimisi teetanuse vastu. Kui puldani serv kerkib, et kedagi välja või sisse lasta, siis langeb julm valgus süstimist ootavate haavatute närustele riistele, mis paljastavad nende kaela ja rinda. Madala lae tõttu küürutades, istudes, põlvitades või roomates tõukavad haavatud üksteist, et oma järjekorda mitte kaotada või teiste järjekorda ära võtta, ja kisendavad otsekui haukudes: „Mina!“, „Mina!“, „Mina!“ Nurgas, kus see võitlus käib, on kohutav sisse hingata atsetüleenlambi ja vere sooja lehma.

Tõmbun sealt eemale. Otsin mujalt kohta, kuhu pugeda, kuhu istuda. Liigun kobamisi pisut edasi, ikka veel kummargil ja kägaras, käed ees.

Tänu piibule, mida üks suitsetaja läidab, näen enda ees pinki täis olendeid.

Minu silmad harjuvad keldris valitseva hämarusega ja ma näen umbkaudu seda inimeste rida, kus sidemed ja mähised panevad pead ning jäsemed kahvatult valendama.

Vigastatud, haavatud, lõmastatud — kas liikumatud või

rabelevad — klammerduvad nad selle pingi kui mingi parve külge; sinna naelutatuna kujutavad nad igasuguste kannatuste ja viletsuste kogu.

Üks neist kisendab äkki, tõuseb poolpüsti ja istub uuesti. Tema naaber, kelle sinel on katki kärisenud ja pea paljas, vaatab teda ja ütleb talle:

„Milleks meelt heita!“

Ja mõttetult kordab ta seda lauset mitu korda, ise ainiti enda ette vaadates, käed põlvedel.

Pingi keskkohal istuv noormees räägib iseenesega. Ta ütleb, et ta on lendur. Tal on põletishaavu ühel küljel ja näos. Palavikus jätkab ta põlemist ja talle tundub, et teda purevad teravad leegid, mis purskuvad mootorist. Ta ümiseb:

„Gott mit uns!“¹, siis: „Jumal meiega!“

Teda kõnetab zuaav, kelle käsi on sidemega kaelas ja kes küljele kaldudes kannab oma õlga nagu rusuvat koormat:

„Sa oled allakukkunud lendur, eks?“

„Olen mõndagi näinud...“ vastab lendur vaevaliselt.

„Ka mina olen näinud!“ ütleb sõdur vahele. „Mõni kuulaks juba ööbikute laulu, kui ta oleks näinud, mis mina olen näinud.“

„Tule istu siia,“ ütleb mulle üks pingil istujaist ja teeb mulle ruumi. „Kas oled haavatud?“

„Ei, ma tõin siia ühe haavatu ja lähen jälle.“

„Siis oled sa ju hullem kui haavatu! Tule istu.“

„Mina olen oma nurgas meer,“ seletab üks istujaist, „aga kui ma koju tagasi lähen, siis ei tunne mind keegi ära, — nii kaua olen nukker olnud.“

„Neli tundi olen juba kinni siin pingil,“ oigab keegi kerjuse moodi mees, kelle käsi väriseb, pea on norgus, selg kühmus ja kes hoiab oma kiivrit süles nagu vabisevat sandikaussi.

„Ootame evakueerimist, tead,“ selgitab mulle tüse hingeldav ja higistav haavatu, kes näib keevat kogu oma suure kerega; ta vurrud ripuvad, nagu oleks need näo niiskuse mõjul poollest saadik liimist lahti tulnud. Tal on kaks suurt tumedat silma; tema haava pole näha.

„Seda jah,“ sõnab üks teine. „Kõik brigaadi haavatud tulevad üksteise järel siia kokku, mujalt tulnuid arvestamata. Jah, vaata: see auk siin on kogu brigaadi prügikast.“

¹ „Gott mit uns!“ (saksa k.) — jumal meiega! Tõlkija.

„Mul on gangreen, ma olen puruks litsutud, seest tükkideks kistud,“ heietab üks haavatu pead käte vahel hoides ja läbi sõrmede rääkides. „Ometi olin ma kuni möödunud nädalani noor ja puhas. Mind on ümber tehtud, nüüd lohistan vaid vana räpast, täiesti hävitatud keha.“

„Mina olin eile kahekümne kuue aastane. Ja nüüd? Kui vana olen ma praegu?“

Ta katsub tõusta, katsub näidata oma tudisevat ja närtsinud pead, — tema nägu on üheainsa ööga ära kulunud, lihatus muutunud, põsed ja silmad on auku vajunud ja õlises pilgus vilgub kustuva öölambi tuluke.

„Mul on valu!“ ütleb alandlikult keegi nähtamatu.

„Milleks meelt heita!“ kordab teine masinlikult.

Tekib vaikus. Lendur karjatab:

„Papid katsusid kummalgi pool üksteisest üle karjuda.“

„Mida see tähendab?“ küsib zuaav imestanult.

„Kas sa ehk sonid, vaene vana?“ küsib haavatud kütt, kelle käsivars on keha külge seotud; hetkeks tõstab ta pilgu oma muumiakäelt, et silmitseda lendurit.

Lenduri pilk eksleb kaugusse, ta katsub tõlgitseda saladuslikku pilti, mis igal pool tema silma ees seisab.

„Ülevast taevast suurt ei näe, te ju teate. Põldude ruutude ja külade väikeste kuhilate vahel on teed nagu valged niidid. Paistavad ka mõned õõnsad kiud, mis näivad nõõpnõela otsaga peenesse liivasse tõmmatud. Need kriipsud, mis katavad tasandikku korrapärase võrguna, on kaevikud. Pühapäeva hommikul ma lendasin üle tuleliini. Meie ja nende eesliini vahel, kahe määratu suure sõjaväe vahel, mis vastakuti seisavad ja teineteist vaatavad, kuid teineteist veel ei näe, pole kuigi palju maad: mõnikord nelikümmend meetrit, mõnikord kuuskümmend. Hiigelkõrguse tõttu, milles ma lendasin, näis mulle, et vahemaa on üheainsa sammu laiune. Ja siis nägin bošside juures ja meie juures, neil rööbiti-jooksvail kriipsudel, mis näisid teineteist puudutavat, kaht ühesugust liikumist: mingi tomp, mingi elav tuum, ja selle ümber otsekui musti terakesi hallil liival. See peaaegu ei nihkunud paigast; see ei jätnud häire muljet! Ma laskusin mõne tiiru allapoole, et asjast aru saada.“

Taipasin: oli pühapäev, ja minu all peeti kaht jumalateenistust; seal oli altar, oli preester ja sõdureist kogudus. Mida madalamale ma laskusin, seda sarnasemad paistsid mõlemad

talitused, — nii täpselt ühesugused, et see tundus totrana. Kuula kumba tahad, üks oli teise kaja. Mulle näis, et ma näen kahékordselt. Ma laskusin veelgi madalamale, mind ei tulistatud. Miks? Ma ei tea. Ja siis ma kuulsin, ma kuulsin suminat — ühtainust. Ma kuulsin vaid üht palvet, mis ühiselt üles tõusis; kuulsin vaid üht lauluüminat, mis minust möödudes tõusis taeva poole. Ma lendasin edasi-tagasi, et kuulata seda ebamäärast segu lauludest, mis olid teineteisele vaenulikud, kuid ühinesid siiski — ja mida enam nad katsusid teineteisest üle olla, seda enam ühinesid nad taeva kõrgustes, kus ma rippusin.

Mind tabasid šrapnellid hetkel, kui ma väga madalal selgesti eraldasin kaht maist kisendust, millest koosnes nende ühine kisa: „Gott mit uns!“ — ja „jumal meiega!“, ja ma lendasin minema.“

Noormees vangutas oma sidemetesse mässitud pead. See mälestus oli teda otsekui hullustanud.

„Sel hetkel ütlesin enesele: ma olen hull!“

„Olukorra tõde ise on hull,“ ütles zuaav.

Hullunult läikivate silmadega jutustaja katsus edasi anda tugevat ja erutavat muljet, mis teda ründas ja millega ta heitles.

„Ei! Kuidas siis nii!“ hüüdis ta. „Kujutlege neid kahte ühesugust inimestesumma, mis mõirgasid ühesuguseid, ja ometi teineteise vastaseid sõnu, kujutlege neid vaenulikke kisendusi, mis olid ühesuguse sõnastusega. Mida peab vana jumal siis õieti ütlema? Ma tean küll, et ta teab kõik, aga isegi kõike teades ei või ta teada, mis teha.“

„Küll on lugu!“ hüüdis zuaav.

„Ara sa seda looda, et jumal meist hoolib.“

„Ja mis selles siis naljakat on? Püssipaugud räägivad ju ka sama keelt, eks? Ja ometi paugutavad rahvad vastamisi, ja kuidas veel!“

„Jah,“ ütles lendur. „Aga on ainult üks jumal. Mitte palvete läkitamine pole mulle arusaamatu, vaid nende päraltjõudmine.“

Vestlus katkes.

„Siin sees on hulk haavatuid siruli,“ näitas tuhmide silmadega mees. „Tahaksin teada, jah, tahaksin teada, kuidas nad üldse alla saadi. Nende allatoomine pidi olema kohutav.“

Saabus kaks sitket ja kõhna asumaade sõdurit, kes teine-

teist toetasid nagu kaks joodikut. Nad komistasid meie vastu ja taganesid, otsides kohta, kuhu langeda.

„Sinna jooksupkraavi, millest ma räägin,“ lõpetas üks neist kaheda häälega oma jutustust, „sinna kraavi jääme me kolmeks päevaks ilma söömata-joomata, tervelt kolmeks päevaks ilma milletagi, ilma milletagi. Noh, joodi oma kust, aga sellest ei aita.“

Vastuseks seletas teine, et kunagi oli tal olnud koolera.

„Ah, see on räpane lugu; palavik, okse, pisted — haigeks tegi see mind, vanapoiss!“

„Aga,“ urises äkki lendur, kes kõigest väest otsis lahendust oma hiiglaslikule mõistatusele, „mida mõtleb see jumal, kui ta niiviisi laseb uskuda, et ta on kõikide poolt? Miks laseb ta meid kõiki külge külje kõrval kisendada nagu hulle, nagu lojuseid: „Jumal on meiega!“, „Ei, sugugi mitte, te eksite, jumal on meiega!““

Ühelt kandraamilt kuuldus ägamist; ja hetke kestel kajas vaikuses nagu vastuseks ta küsimusele ainult see ägamine.

*

„Mina,“ ütles siis üks valuline hääl, „ma ei usu jumalasse, ma tean, et teda pole olemas, muidu ei oleks kannatusi. Jutustatagu meile missuguseid lugusid tahes ja õigustatagu seda kõigi sõnadega, mis on olemas ja mida veel leiutatakse, aga et kõik see süütu kannatus on täiusliku jumala loodud, see on neetud vale.“

„Mina,“ hakkas üks teine samal pingil istuja rääkima, „ma ei usu jumalasse külma pärast. Olen näinud, kuidas inimesed vähehaaval muutusid laipadeks lihtsalt külma tõttu. Kui headuse jumal oleks olemas, siis poleks külma. See on selge.“

„Et jumalasse uskuda, ei tohiks olla mitte midagi sellest, mis on. Muidu küll uskuda ei saa.“

Mitmed vigastatud vangutasid ilma üksteist nägemata üht-aegu eitavalt pead.

„Teil on õigus,“ sõnas keegi teine. „Teil on õigus.“

Mingi ilmutus tärkab neis inimvaredes, neis üksteisest eraldatud ja võidus üksi seisvais võidetuis. Sündmuste kurbmängus on minuteid, mil inimesed pole mitte üksi siirad, vaid tunnetavad ka tõde, ja mil tõde on nende näol näha, kui seista nendega vastamisi.

„Mina,“ segab end veel keegi jutusse, „kui mina ei usu, siis sellepärast...“

Hirmus kõhahoog jätkas kohutavalt tema lauset. Kui ta lakkas kõhimast, põsed sinilillad ja pisaratest märjad, täis ahastust, siis küsiti talt:

„Kust sa haavatud oled?“

„Ma ei ole haavatud, olen haige.“

„Ah nii!“ öeldi häälekõlaga, mis tähendas: sa pole huvitav.

Ta sai sellest aru ja rõhutas oma haiguse tähtsust:

„Olen omadega läbi. Sülgan verd. Jõudu mul ei ole, ja juurde seda ei tule, kui vere välja viskad.“

„Ahaa,“ ümisesid seltsimehed kõhklevalt, kuid kõigest hoolimata veendunult, et haavade kõrval on eraelu haigused alaväärtuslikud.

Alistudes laskis ta pea norgu ja kordas üsna tasa iseendale:

„Ma ei suuda enam käia — kuhu ma peaks siis minema?“

*

Horisontaalses kuristikus, mis kandraamist kandraamini üha kitsenedes pikeneb, kuni see silmist kaob kahvatult kumava avause suunas, selles korratus eesruumis, kus siinseal vilgub vaevalisi küünlatulesid, mis punetavad ja näivad palavikulistena, ja kus aeg-ajalt pekslevad varjude tiivad — seal tekib teadmata mispärast mingi kihin-kahin. Jäsemete ja peade segadik hakkab liikuma, kuulduv hüüdeid ja kaebusi, mis ekslevad ringi nagu nähtamatud viirastused. Lebavad kehad lainetavad, õõtsuvad, pöörduvad ümber.

Näen selles urkas, selles alandatud ja karistatud vangide pesas, ühe sanitari tüsedat kogu; tema raske turi õõtsub põigiti kotina ja tema kõuehääli kajab kõmisedes mööda keldrit:

„Jälle sa oled oma sidet näppinud, vasikas, ussisugul!“ müristab ta: „Seon uuesti, sest et see oled sina, kullake, aga kui sa seda veel puudutad, siis näed, mis ma su’ga teen!“

Ja poolpimedas mässib ta riideriba üsna väikese, peaaegu püsti seisva mehikese pea ümber; mehe juuksed on turris ja habe ettepoole õieli; käed ripakil, laseb ta vaikides enda kallal toimetada.

Sanitar jätab ta sinnapaika, vaatab maha ja hüüatab valju häälega:

„Mis see siis on? Kuule ütle õige, sõber, ega sa hull ole? Vaat kus kombes — heita haavatu peale!“

Ja tema kogukas käsi raputab üht keha ja vabastab ähkides ja vandudes teise lameda keha, millele esimene oli heitnud nagu madratsile; sidemega mehike aga tõstab rahule jäetuna sõnalausumata oma käed pea juurde ja katsub uuesti ära võtta sidet, mis pitsitab tema kolpa.

... Rüsselus, karjumine: helendaval taustal paistvad varjud näivad krüpti pimedikus jampsivat. Neid on mitu, küünlavalgel seisavad nad ühe haavatu ümber ja hoiavad teda, ise rappudes, suure vaevaga kandraamil paigal. See on mees, kel pole enam jalgu. Sääreotstes on tal kohutavad mähised kõitpööradega, et pidurdada verejooksu. Liikmekõndid on linastes sidemetes verd jooksnud ja näib, nagu oleksid tal punased püksid. Tal on läikiv ja tume kuradinägu ja ta sonib. Rõhutakse tema õlgadele ja põlvedele: see mees, kel enam jalgu pole, tahab kandraamilt maha hüpata ja ära minna.

„Laske mind minna!“ koriseb ta häälega, mille viha ning hingeldus panevad värisema; hääli on madal, muutub aga vahel äkki haledaks nagu trompet, millesse liiga nõrgalt puhutakse. „Helde taevas, laske mind minna, ma ütlen teile. Te ei arva ometi, et ma siia jään! Noh, laske lahti, või ma hüppan teie käppadele.“

Ta tõmbleb nii tugevais krampides, et paneb edasi-tagasi viskuma neid, kes kogu oma keha raskusega katsuvad teda paigal hoida; näen, kuidas vilgub küünal maas põlvitava mehe peos, kes teise käega hoiab jalutu märatseja ümbert kinni; haavatu karjub nii kõvasti, et ta äratab need, kes magasid, kisub teisedki nende rammestusest. Igast suunast pöörduetakse tema poole, tõustakse poolistukile ja jäädakse kuulama katkendlikke hädaldusi, mis viimaks siiski pimeduses kustuvad. Samal hetkel hakkavad teises nurgas kaks liikumatult maas lamavat haavatut teineteist sõimama; üks neist tuleb ära viia, et katkestada see meeletu jutt.

Ma lähen suunas, kust päevavalgus risti-rästi asetatud palikide vahelt nagu mõne lagununud võrestiku vahelt sisse tungib. Astun üle otsatu kandraamide rea, mis täidab kogu selle maa-aluse käigu; kõik on madal ja õhutu, nii et ma selles lämbun. Kandraamidil lamavad kogud ei liigu nüüd enam sugugi küünalde virvatulukeste valgelt; nagu seisev vesi on nad vajunud oma valudesse, tumedalt ägades või korisedes.

Ühe känderaami serval on keegi istukil, selg vastu seinat; eest avatud ja lahtikistud rõivaste tumedusest paistab märtri valge kõhnunud rind. Täitsa kuklasse vajunud pead varjab pimedus, kuid ma näen tema südame tuksumist.

Allavarisenud muld võimaldab päevavalgusel tilkhaaval ruumi immitseada: mitu samasse kohta kukkunud mürsku on lõpuks purustanud sidumispunkti paksu muldlae.

Siin langeb valgeid laike riidekurdudele ja õlgadele heidetud sinistele sinelitele. Näen, kuidas pimedusest ja nõrkusest halvatud meestekari tungib selle avause poole, et hingata pisut kahvatut õhku, et eralduda surnute linnast. Nad on otsekui pool-õlde ärganud koolnud. Pimeda käigu lõpul on see nurk mingiks pelgupaigaks, oasiks, kus võib püsti seista ja kus tundub taevavalguse ingellikku puudutust.

„Paljudel meestel oli sisikond väljas, kui mürsud lõhkesid,“ ütleb mulle keegi, kes siin maa alla paistva viletsa valguskiire käes ootab: „Olid alles kõmakad. Näe, preester korjab kokku kõik, mis neist õhku lendas.“

Suurekasvuline sanitaarseersant kastanpruunis jahimehekuues (see annab ta ülakehale gorilla välimuse) korjab soolikaid ning sisikondi, mis ripuvad allavarisenud palkide ja laudade küljes. Ta kasutab selleks täagistatud püssi, sest ei õnnestunud leida küllalt pikka keppi; tüse, kiilaspäine, habemesse kasvanud ja hingeldav hiiglane käsitseb püssi kohmakalt. Tal on leebe, heasüdamlik ja õnnetu nägu; rusude vahelt sisikonnaräbalaid püüdes pomiseb ta vapustust väljendava ilmega ühe „Oo!“ teise järele, — need hüüatused sarnanevad ohetele. Tema silmi varjavad sinised prillid; ta hingab nohinale; kolp ei ole tal kuigi suur ja ta tohutult jäme kael on koonuse kujuline.

Harkis jalu seisab ta risuhunnikus pika ägava umbtäna lõpul, nopib sisikonnaräbalaid ja püüab lihanarmaid. Seda nähes võiks arvata, et see on mõni kuratlikku tööd tegev lihunik.

Kuid ma olen vajunud ühte nurka, silmad poolkinni, ega näegi peaaegu enam kõike seda, mis minu ümber lamab, tukseb ja tukub.

Ähmaselt kuulen lausete katkendeid. Ikka haavalugude kole ühetoonilisus:

„Kurat küll! Ma usun, et seal kohal olid kõik kuulid koos...“

„Tal oli peas auk, ühest meelekohast teise. Sellest oleks võinud nööri läbi tõmmata.“

„Kestis tund aega, enne kui need raiped suurendasid laskekaugust ja lõpetasid meie tulistamise...“

Natuke lähemal vuristab keegi ühe jutustuse lõpul:

„Kui ma magan, siis näen und, nagu tapaksin ta uuesti.“

Teisigi mälestusi kerkib sumisedes siia maetud haavatute hulgast; nagu vuriseksid mõne masina arvatud rattad, mis tiirlevad ja tiirlevad...

Keegi läheneb pimedana kepiga seinat kobades ja jõuab minu juurde. Se on Farfadet! Ma hüüan teda. Ta pöördub huupi minu poole ja ütleb mulle, et ta silm on välja jooksnud. Ka teine silm on kinni seotud. Annan talle oma koha ja panen ta istuma, hoides ta õlgadest kinni. Ta laseb mind toimetada; seinat ääres istudes ootab ta ametniku kannatlikkusega alistunult nagu mõnes ooteruumis.

Ma poen natuke kaugemale, kus on vaba ruumi. Seal räägivad kaks lamavat meest tasakesi; nad on mulle nii lähedal, et ma neid kuulen ilma kuulamata. Need on kaks võõrleegioni sõdurit tumekollaste sinelite ja kiivritega.

„Ei tasu ilmaaegu kelkida,“ irvitab üks neist. „Seekord pole pääsu. Kindel!... Mul on sisikond läbi puuritud. Kui ma mõnes linnalaatsaretis oleksin, siis saaks mind õigel ajal lõigata ja asi nudi. Aga siin! Eile sain haavata. Oleme kahe või kolme tunni kaugusel Béthune'i teest, eks? Ja ütle ise: mitu tundi on sealt ambulantsini, kus saaks lõigata? Ja millal meid siit koristatakse? Keegi pole süüdi, kas kuuled, aga nii see on. Praegu pole mul just häda. Aga asja must ei saa, sest auk on mul kogu sooltepuntrast läbi. Sinu käsi saab terveks või sulle pannakse uus käsi. Mina aga suren.“

„Ah!“ ütles teine, keda veenas vestluskaaslase loogika.

Esimene mees rääkis edasi:

„Kuule, Dominique, sul oli sant elu. Sa jõid ja purjus peaga olid tige. Sul on paha trahviregister.“

„Ma ei taha ütelda, et see tõsi pole, sest see on tõsi,“ ütles teine: „Aga mis sul sellest on?“

„Sul oleks pärast sõda paratamatult jälle paha elu, ja tündersepa asja pärast oleks sul ka tülisid.“

Teine vihastas, muutus pealetungivaks:

„Pea suu! Mis see sinu asi on?“

„Mul pole omakseid ja sinul ka ei ole. Mul pole kedagi

peale Louise'i, aga tema pole minu perekonnast, sest me pole abielus. Minul pole karistusi peale mõne tühise sõjaväelise asjakese. Minu nimi on puhas."

"Noh, ja siis? Sülgan selle peale!"

"Ma ütlen sulle: võta minu nimi. Võta, ma annan selle sulle, kuna sugulasi pole meil kummalgi."

"Sinu nimi?"

"Sa oleksid Léonard Carlotti, see on kõik. Tühi asi. Mis see sulle teeb? Paugupealt ei ole sul enam karistusi. Sind ei aeta taga ja sa võid olla õnnelik, nii nagu mina oleksin olnud, kui see kuul poleks mul moonalaost läbi käinud."

"Ah kurat," ütles teine: "Sa teeksid seda? Noh, vana, see käib mul üle mõistusel!"

"Võta see. See on minu sõjaväepiletis, sineli taskus. Noh, võta, ja anna mulle oma pilet, — las ma viin kõik selle endaga kaasa! Sa võid elada igal pool, kus tahad, peale mu kodukoha, kus mind natuke tuntakse: see on Longueville'is Tuneesias. Pea meeles, aga siin seisab see ju kirjaski. Sul tuleb mu tunnistusi uurida. Mina ei räägi sellest kellelegi: et asi õnnestuks, peame täitsa vait olema."

Ta kogus end, siis ütles ta värinaga:

"Võib-olla ütlen seda siiski Louise'ile, — et ta leiaks, et olen hästi teinud ja minust paremini mõtleks. Ütlen talle oma kirjas, kui ma jumalaga jätan."

Aga ta muutis oma arvamust ja raputas pead viimase jõupingutusega:

"Ei, ma ei ütle, isegi temale mitte. Tean küll, et see on tema, aga naised lobisevad liiga palju."

Teine vaatab teda ja kordab:

"Ah! Pagan võtku!"

Ilma et mõlemad mehed midagi näeksid, eemaldun kurbmängust, mis areneb haletsusväärse nurgas, täis läbikäijate tõuklemist ja kära.

Mu kõrvu riivab kahe juba kosunud mehikese rahulik vestlus:

"Ah, vana, kuidas ta oma viinamäe eest hoolitseb! Kõik on nii korras, et..."

"Kui ma selle pisimehega väljas käisin ja ta tillukesest käpast kinni hoidsin, siis oli mul tunne, nagu hoiaksin peos pääsukese pisikest sooja kaela, tead."

Ja selle tundelise pihtimuse kõrval lööb sealsamas välja hoopis teine mentaliteet:

"Kas ma 547-ndat tunnen? Muidugi. Kuule, see on kent-sakas rügement. Seal on üks sõdur, kelle nimi on Petitjean, ja teine on Petitpierre, ja üks on Petiltouis... Nii see on, vana. Vaat kus on rügement."

Kui ma hakkam endale teed rajama, et väljuda sellest koo-past, kuulen eemalt suurt kukkumise müra ja hüüatuste segu.

Sanitaarseersant on kukkunud. Avause kaudu, mida ta puhastas pehmetest veristest jäänustest, on kuul talle kõrri tunginud. Ta on terves pikkuses maha prantsatanud, pööritab suuri kohkunud silmi ja ajab vahtu välja.

Varsti ümbritseb tema suud ja näo alaosa roosade muli-keste kobar. Tema pea asetatakse sidemete kotile. Otsekohe imbub kott verd täis. Üks sanitar kisendab, et see rikub häda-tarvilikud sidemepakikesed. Otsitakse, millele asetada see pea, mis vahetpidamata eritab kerget punakat vahtu. Leitakse vaid leivapäts ja lükatakse see kleepuvate salkus juuste alla.

Võetakse seersandi käsi, küsitletakse teda, kuid temast kob-rutab vaid üha uusi mulle; tema suur habemest mustav pea paistab läbi selle roosa pilve. Maas lamades näib ta puhkiva merekoletisena. Läbipaistvat roosat vahtu koguneb ikka roh-kem, see katab isegi ta suured ähmased silmad, milledel nüüd prille ees pole.

Siis hakkab ta korisema. Ta koriseb kui laps ja ta sureb pead siia-sinna pöörates, nagu katsuks ta õige leebelt „ei“ ütelda.

Ma vaatan seda tohutut liikumatut muutunud keha-lasu ja mõtlen, et see inimene oli hea. Tema süda oli puhas ja tunde-line. Kuidas ma endale ette heidan, et ma teda vahel halvasti kohtlesin tema mõtete naiivse kitsarinnalisuse ja teatava kirik-liku indiskreetsuse pärast, mida ta tõi kõigisse asjadesse. Ja kui õnnelik ma selles kitsikuses olen (jah, õnnelik, nii et ma rõõ-must vabisen), et ma kord, kui ta kõrvalt luges kirja, mida ma kirjutasin, hoidusin talle ütlemast ärritatud sõnu, mis oleksid teda ülekohtuselt haavanud! Tuletan meelde üht juhtumit, kus ta mind nii väga vihastas oma seletusega Pühast Neitsist ja Prantsusmaast. Minu meelest oli võimatu, et ta siiralt väljen-das neid mõtteid. Miks ei oleks ta pidanud siiras olema? Kas ei tapetud ta täna päris tõeliselt?

... Siis algas kõuemürin. Maapinna ja seinte kohutav vap-

pumine paiskas meid tugevasti üksteise vastu. Näis, nagu oleks meie kohal rippuv muld alla langenud. Osa toestikust varises kokku, laiendades lõhet koopa laes. Teine vapustus: mõirates purunes jällegi osa seinast ja muutus tolmuks. Kereka sanitaarseersandi laip veeres vastu seina nagu puupakk. Kogu toestik pikki keldrit, kogu see paks must selgroog raksatas kõrvulukustavalt ja kõik, kes olid koopasse vangistatud, karjatasid samal hetkel õudusest.

Üksteise järel kõmatas teisi plahvatusi ja tõukas meid igas suunas laiali. Kahurituli tükeldab ja pureb sidumispunkti varjendit, puurib sellest läbi ja vähendab seda. Kuna see mürskude vilistav sadu kõuekärkatustega vasardab ja lõmastab sidumispunkti ammulikistud seina, tungib päevavalgus lõhdest sisse. Selgemini ja ebaloomulikumalt tulevad nähtavale punetavad või surnukahvatud näod, surmavõitluses kustuvad või palavikus põlema süttivad silmad, valgeisse sidemeisse mässitud ja tükeldatud kehad, koletislikud mähised. Kõik see, mis oli peidus, tuleb päevavalgele. Metsikud, pilgutlevad, väänlevad haavatud tõusevad valguskeerise saatel määratseva kartetši ja nõu uputuse all, pudenevad laiali, püüavad põgeneda. Kogu see kohutatud elanikkond veereb raskete pundardena mööda madalat käiku otsekui suure hukkuva laeva kiiluruumis.

Lendur ajab end nii sirgu kui saab, toetab kukla vastu võlvi, vehib kätega, hüüab jumalat ja küsib temalt, kuidas on ta õige nimi. Õhuvoolest ümber paisatuna viskub teiste peale mees, kes eest avatud rõivaste vahelt otsekui suurest haavast näitab oma südant nagu Kristus. Ühetooniliselt: „Milleks meelt heita!“ kisendava mehe sinel on äkki üleni roheline, käreroheline, — arvatavasti fenoolhappe mõjul, mida tekitas plahvatus, mis vapustas tema peaju. Ülejäänud, võimetud ja vigased, liigutavad, poevad, roomavad, ronivad nurkadesse nagu mutid, nagu vaesed kaitsetud loomad, keda mürskude kohutav koorteparv taga ajab.

Tulistamine muutub harvemaks, vaikib keset suitsupilve, mis ikka veel raginatest kõmiseb, vaibub kaevandusgaasi tukslevas ja põletavas laaris. Ma väljun avause kaudu: ikka veel meeletult käre ümbritsetuna ja aheldatuna jõuan vaba taeva alla pehmele mullale, kuhu on uppunud tugipostid, millede vahelt paistab inimeste jalgu. Ma klammerdun rusude külge; seal on kaevikurinnatis. Ühenduskraavi sukeldumise

hetkel näen eemalt kaevikuid, — ikka liikuvaid ja tumedaid, ikka täis meestehulki, mis eesliinilt ära valgudes otsatult voolavad sidumispunktide poole. Päevade ja ööde kaupa võib veel näha, kuidas veerevad ja kokku voolavad pikad inimesteojad, mis on kistud lahinguväljadelt, sellelt lagendikult, millel on oma sisikond ja mis seal eemal verd jookseb ning otsatult mädaneb.

XXII

LÖBUTSEMAS

Läinud piki Vabariigi bulvarit, siis mööda Cambetta avenüüd, jõuame Kaubandusväljakule. Meie viksitud saabaste naelad helisevad linna kõnniteel. Ilm on ilus. Päikesepaisteline taevast helgib ja särab nagu läbi kasvahoone klaaside ja paneb väljaku vaateaknad sädelema. Meie hästiharjatud sinelite hõlmad on alla lastud; kuna need harilikult on üles tõstetud, siis on lehvivatel hõlmadel kaks nelinurka, kus kalev on sinisem.

Meie luusiv salk peatub hetkeks ja kõheleb „All-prefektuuri“ kohviku ees, mida nimetatakse ka „Grand-Café'ks“.

„Meil on õigus sisse minna!“ ütleb Volpatte.

„Seal sees on liiga palju ohvitseri,“ vastab Blaire, kes upitab nina üle gipüüreesriide kohviku aknal ja heidab pilgu kuldtähtede vahelt läbi peegelklaasi.

„Ja pealegi,“ ütleb Paradis, „pole me veel küllalt ringi vaadanud.“

Hakkame jällegi minema; meie, lihtsad sõdurid, vaatleme toredaid kauplusi, mis ümbritsevad väljakut: siin on moeärisid, paberikauplusi, apteeke ja kullassepaäri vitriin, mis särab nagu kindrali munder. Ehime oma nägusid naeratusega. Ohtuni oleme vabad, oleme oma aja peremehed. Jalad astuvad pehmelt ja puhates; käed on tühjad, ripuvad niisama, — nemadki jalutavad edasi-tagasi.

„Pole midagi ütelda, sellest puhkusest on kasu,“ tähendab Paradis.

Linn, mis avaneb meie ees, jätab meisse tugeva mulje. Astume kokkupuutesse eluga, rahvarohke eluga, tagalaeluga,

normaalse eluga. Nii sageli oleme mõelnud, et me sealt kaugelt enam iialgi siia ei jõua!

Näeme härrasid, daame, lastega kõndivaid paare, inglise ohvitseri, lendureid, kes juba eemalt on tuntavad oma elegantse saleduse ja aumärkidega; näeme kurnatud sõdureid, kes jalutavad oma kulunud mundrites, nime- ja numbrinaast ainsa ehteasjana sineli küljes sädelema. Hoolikalt liiguvad nad ilusas ümbruskonnas, mis on puhas kõigest painavast.

Hüüatame nagu õige kaugelt tulnud inimesed.

„On siin allest rahvast!“ imetleb Tirette.

„Ah! See on rikas linn!“ ütleb Blaire.

Möödub naistööline ja vaatab meid.

Volpatte müksab mind küünarnukiga, neelab teda silmadega, kael õieli, näitab mulle siis kaht teist naist, kes eemalt lähenevad; säravate silmadega teeb ta kindlaks, et linnas on naisi külluses:

„On siin aga liha, vana!“

Äsja pidi Paradis jagu saama mõningast argusest, et läheneda toredasti väljapandud kookidele, neid puudutada ja neid süüa; ja iga silmapilk oleme sunnitud keset kõnniteed peatuma, et oodata Blaire'i, keda ligi tõmbavad ja kinni peavad vaateaknad, kus ilutsevad villased pluusid ja kallihinnalised kepiid, helesinised kotiriidest kaelasidemed ja punased saapad, mis säravad nagu mahagon. Blaire on jõudnud ümberkujumise kõrgeima astmeni. Tema, kelle päralt oli lohakuse ja mustuse rekord, tema on kindlasti kõige hoolitsetuma välimusega meist kõigist, eriti sellest saadik, kui tema rehapulgad rünnakul katki läksid ja neid parandati ning täiendati. Ta teeskleb sundimatut käitumist.

„Ta näib noor ja nooruslik,“ ütleb Marthereau.

Äkki seisame hambutu olendi ees, kes naeratab kurgu põhjani... Mõned mustad juuksekarvad on harevil ta kübara ümber. Jämedate ning inetute joontega nägu on täis rõugearme ja sarnaneb halvasti maalitud lõustadele laadaputkade krobelisel lõuendil.

„Ta on ilus,“ ütleb Volpatte.

Marthereau, kellele naine naeratas, on heldimusest tumm.

Nii arutavad sõdurid, kes äkki on sattunud keset linna võluisid. Üha enam naudivad nad selget, ebatõenäoliselt puhast ja ilusat ümbrust. Neile saab taas omaseks rahulik ja vaikne

elu, mugavuse mõiste ja isegi õnne mõiste, mille jaoks majad õieti on loodud.

„Kõigest, hoolimata võiksime harjuda sellega, tead, vana!“

Sealsamas tungleb inimesi ühe vaateakna ümber, kus valmisrõivaste kaupmees on puu- ja vahanukkude varal korraldanud naeruväärse grupi:

Aluspinnal, mis on väikesi kivikesi täis külvatud nagu akvaarium, põlvitab sakslane uues ülikonnas, mille viigid on selgesti näha ja mida ehib isegi papist raudrist, ja sirutab oma roosakaid puukäsi prantsuse ohvitseri poole, kelle käharatud parukas on padjaks lapsemütsile ja kelle punased põsed on punnis ning kelle klaasised imikusilmad vaatavad mujale. Mõlema kuju kõrval puhkab mõne mänguasjadepoe relvakogust laenatud püss. Kompositsiooni nimetust kuulutab silt pealkirjaga „Kamerad!“

„Ei noh, on see alles...“

Selle lapsiku pildi ees, ainsa asja ees, mis siin meenutab kuski taeva all raevutsevat tohutut sõda, kehitame õlgu, hakkame sunnilt naerma, pahandatud ja teravalt haavatud oma värsketes mälestustes. Tirette kogub end ja valmistub mõnd solvavat pilget ütleva; kuid hoopis uue ümbruse ja imestuse tõttu, et oleme mujal, ei taha protest tema vaimus küpseda.

Siis tuleb väga elegantne, kahisev, lillas ja mustas siidis särav, lõhnadest ümbritsetud daam, näeb meie salgakest, sirutab oma kinnastatud käe ja puudutab Volpatte'i käist, siis Blaire'i õlga. Mehed muutuvad otsekohe liikumatuks, selle haldia otsene puudutus muudab nad kiviks.

„Ütelge, härrad, — te olete tõelised rindesõdurid, teie olete seda näinud kaevikutes, eks ole?“

„Ee... jah... jah...“ vastavad mõlemad vaesed mehed, otsatult araks tehtuna ja südamepõhjani meelitatuna.

„Aa!... Kas näed! Ja nemad tulevad otse sealt!“ ümiskatakse rahva hulgas.

Kui me kõnnitee eeskujulikel kivitahvleil jälle omavahel oleme, siis vaatavad Blaire ja Volpatte teineteist. Nad vangutavad pead.

„Noh, umbes nii see ju lõpuks on,“ ütleb Volpatte.

„Ei noh, muidugi!“

Ja see oli tol päeval nende esimene salgav sõna.

Läheme kohvikusse „Tööstus ja Lilled“.

Parkettpõrandat katab keskel õlgvaip. Seintele, lage toetavaile nelinurksetele piitadele ja letiesisele on maalitud violetseid väänkasve, suuri sõstravärvilisi magunaid ja roose nagu punaseid kapsaid.

„Pole midagi ütelda, Prantsusmaal on maitset,“ sõnab Tirette.

„Oli vaja omajagu kannatust, et seda teha,“ nendib Blaire, nähes neid mitmevärvilisi kummitusi.

„Niisugustes asutustes,“ lisab Volpatte juurde, „on muidki lõbusid peale joomise.“

Paradis teeb meile teatavaks, et ta on harjunud kohvikutes käima. Kunagi on ta külastanud niisama ilusaid kohvikuid ja veel ilusamaidki kui see. Aga sellest on palju aega möödunud ja nagu ta seletab, on tal meelest läinud, mis maik neil oli. Ta näitab väikest emailist reservuaari, mis on lilledega dekoreeritud ja ripub seinal.

„Võib käsi pesta.“

Viisakalt suundume reservuaari poole. Volpatte annab Paradis'ile märku, et ta kraani lahti keeraks.

„Pane veevärk käima.“

Siis läheme kõik viiekesi saali, mille seinte ääres juba istub külalisi. Istume ühe laua äärde.

„Viis mustasõstra likööri vermutiga, eks?“

„Küllap me harjume jälle, kõigest hoolimata,“ kordame.

Mõned eraisikud lahkuvad oma kohtadelt ja tulevad meile lähemale. Öeldakse poolvaljusti:

„Neil on kõigil ristid rinnas. Näed, Adolphe...“

„Need on tõelised rindesõdurid!“

Seltsimehed kuulevad seda. Nende omavaheline vestlus muutub hajameelseks, nende kõrvad on mujal, ebateadlikult hakkavad nad uhkeldama.

Hetk hiljem kummardub omavahel vestelnud abielupaar meie poole, küünarnukid valgel marmoril, ja küsitleb meid:

„Kaevikute elu on ränk, eks ole?“

„Ee... Jah... Igakord see nalja ei tee...“

„Missugune imetusväärne kehaline ja vaimline vastupanujõud teil on! Te suudate kohaneda selle eluga, eks?“

„Jah, kohaneme, päris hästi kohaneme...“

„See on siiski hirmus elu ja täis kannatusi,“ pomiseb daam, lehitsedes illustreeritud ajakirja, mis sisaldab mõningaid sün-

geid vaateid segipaisatud maakohtadest. „Niisuguseid asju ei peaks ajakirjades ilmutama, Adolphe! See mustus, täid, raske töö... Kõigest oma vaprust hoolimata peate olema õnnatud?...”

Volpatte, kelle poole ta pöördub, punastub. Tal on häbi viletsuse üle, millest ta tuleb ja millesse ta tagasi läheb. Ta langetab pea ja valetab, endale võib-olla aru andmata oma vale suurusest:

„Ei, õieti me õnnatud ei ole... Ega see kõik nii hirmus ei ole!”

Daam on temaga ühel arvamusel:

„Ma tean küll,” ütleb ta, „et on kompensatsioon. Äge pealetung peab midagi toredat olema! Kõik need meestehulgad, kes marsivad, nagu oleks pidul! Ja sarvehelid, mis puhuvad rõõmsat viisi. Ja sõdurikesed, keda ei saa tagasi hoida ja kes kisendavad: „Elagu Prantsusmaa!” või kes naerdes surevad!... Ah, meiesuguste elu pole nii kuulsusrikas kui teil; minu mees on prefektuuris ametnikuks ja praegu on ta puhkusel, et ravida oma jooksvahaigust.”

„Mina oleksin väga tahtnud sõdur olla,” ütleb härra. „Aga mul ei vea: minu kantseleiülem ei saa läbi ilma minuta.”

Inimesi tuleb ja läheb, nad müksavad üksteist, taanduvad üksteise eest. Kelnerid poevad inimeste vahelt läbi oma hapraste ja sädelevate roheliste, punaste ja käre-kollaste valgeservalistega. Sammude krigin liivasel parketil seguneb igapäevaste külastajate hüüatustega; need teretavad üksteist, mõned püsti seistes, teised kuhugi nõjatudes; marmorlaudadel kõlisevad klaasid ja klõbiseb doomino... Kaugemal kuulduv elevandiluust kuulide klõpsatus, mis vaatajaid ligi tõmbab ja ringiks koondab. Sealt kerkib klassikalisi naljatusi.

„Igaühel oma amet, mu kangelane,” ütleb Tirette'ile teises laua otsas keegi mees, kelle nägu võimsalt punetab. „Teie olete sangarid. Meie töötame kodumaa majanduse rindel. See on võitlus nagu teiegi oma. Ma ei ütle, et ma olen kasulikum kui teie, aga ma olen niisama kasulik.”

Näen, kuidas Tirette, meie jao naljahammas, pööritab sigarisuitsus silmi ja ma kuulen ümberkaudses kâras vaevalt, kuidas ta vastab tüdinunud ja alandliku häälega:

„Jah, see on tõsi... Igaühel oma amet.”

Lahkusime vargsi.

Kui me Lillede kohvikust väljume, siis ei räägi me midagi. Mulle näib, et me ei oska enam rääkida. Mingi rahulolematuse ärritab mu kaaslast ja teeb neid inetuks. Näib, nagu märkaksid nad, et nad kõige tähtsamal hetkel ei täitnud oma kohust.

„Mis need sarvekandjad meile kõik puhusid oma veidras keeles!” uriseb viimaks Tirette vimmaga, mis nüüd välja lööb ja tugevamaks muutub sedamööda, kuidas me jälle omavahele jääme.

„Täna oleks pidanud ennast täis jooma!...” vastab Paradis toorelt.

Kõnnime ilma sõnagi lausumata. Tüki aja pärast hakkab Tirette jälle rääkima:

„Konnakarbid on nad, räpased konnakarbid! Nad tahtsid meil suud-silmad täis valetada, aga mina ennast sisse vedada ei lase! Kui ma neid jälle näen,” ähvardab ta üha suureneva ärritusega, „küllap ma neile siis ütlen!”

„Ega me neid enam ei näe,” vastab Blaire.

„Nädala pärast oleme ehk kärvanud,” ütleb Volpatte.

Väljaku lähikonnas pörkame vastu inimestesumma, mis tuleb raekoja ning ühe teise frontooni ja templisammastega ehitatud avaliku hoone poolt. Büroodes lõpeb tööpäev; tuleb igasuguseid ja igas vanuses eraisikuid ning vanu ja noori sõjaväelasi, kes eemalt vaadates on rõivastatud umbes niisamuti kui meiegi... Lähedalt aga paistab nende varjulehoidjate ja sõjadesertööride iselaad sõdurirõivastuse maskeraadi ja kard-paelte alt välja.

Naised ja lapsed ootavad neid idüllilistes gruppides nagu piltpostkaartidel. Kaupmehed panevad oma poed armastusega kinni, naeratades lõppenud päevale ja järgnevale homsele päevale; nad on vaimustatud tugevasti suurenenud tuludest ja kassa pidevast kõlinast. Ja nad on oma kodudesse jäänud. Neil tarvitseb kummarduda, et suudelda oma lapsi. Esimeste tänavatähtede valgel näeme säravat kõiki neid rikkaid inimesi, kes aina rikastuvad, kõiki neid rahulikke inimesi, kes iga päevaga rahulikumaks muutuvad ja kes kõigest hoolimata tunduvad olevat täis väljendamata jäetud palvet. Kõik nad lähevad vaikselt koju, tänu õhtule, peituvad hästiehitatud majadesse ja kohvikutesse, kus igaüht teenitakse. Moodustub paare (noori naisi ja noori mehi, — eraisikuid või sõdureid, kellede kaelu-

sele on tikitud mingi kaitsev märk); muu maailma pimenedes tõttavad nad oma toa koidu poole, puhkuse ja kallistuste õo poole.

Ühest poolavatud alumise korra aknast möödudes nägime, kuidas kerge tuul paisutas pitsidest eesriiet ja andis sellele naiseargi kerge ja õrna kuju...

Inimhulga edasitungimine tõrjub meid kõrvale kui vaeseid võõraid, — ja need me ju olemegi.

Me luusime mööda tänavaid, läbi videviku, mida tuled hakkavad kuldama, — linnades ehib õo ennast kalliskividega. Siinse elu nägemine on meile tahes-tahtmata paljastanud viimaks suure tõelisuse, erinevuse, mis on sügavam ja ülepääsmatum kui rasside erinevused. Selge, terav ja tõesti andeksantamatu vahe, mis on olemas sama maa nende elanike vahel, kes kasu saavad, ja nende vahel, kes vaeva näevad... nende vahel, kellelt on nõutud kõige ohverdamist ja kes lõpuni ohverdavad oma hulga, oma jõu ja oma kannatused, et nende peal tallaksid, edasi jõuaksid, naerataksid ja edeneksid teised.

Üldisest pildist eralduvad mustade laikudena mõned leinarõivad, mis on meile võib-olla kõige lähedasemad, kuid kõik teised kannavad pidurõivaid, mitte leinariideid.

„Ei ole üht ühist kodumaad, see on tõsi,“ ütleb äkki Volpatte kummalise täpsusega. „Neid on kaks. Ma ütlen, me oleme jagatud kaheks võõraks maaks: ühed annavad ja teised võtavad.“

„On vaja õnneluid; neid on vaja selleks, et nad õnnelikke teeniksid. Mis parata!...“

„Ja et õnnelikud oleksid õnnetute vaenlased.“

„Mis parata!“ ütleb Tirette.

„Seda halvem!“ lisab Blaire veel lihtsamalt juurde.

„Nädala pärast oleme ehk kärvanud!“ kordab Volpatte, kui me edasi läheme, pead norgus.

XXIII

TÖÖTOIMKOND

Õhtu laskub kaeviku kohale. Kogu päeva kestel läheneb ta nähtamatult nagu saatus ja vallutab nüüd pikkade kraavide muldvallid, mis meenutavad tohutu haava huuli.

Lõhe põhjas on hommikust saadik räägitud, söödud, magatud, kirjutatud. Õhtu saabudes levis ääretus augus mingi keeris, raputades ja ühtlustades loidu korratust ja laialipudenenud meeste üksindust. See on tund, mil valmistatakse tööleminekuks.

Volpatte ja Tirette lähenevad koos.

„Veel üks päev möödab, — päev nagu kõik teisedki,“ ütleb Volpatte, vaadeldes tumenevaid pilvi.

„Ei tea midagi, meie päev pole veel lõppenud,“ vastab Tirette.

Paljude õnnetuste kogemused on talle õpetanud, et seal, kus me oleme, ei tohi enneaegu ennustada isegi juba alanud tavalise õhtu rahulikku lõppu...

„Noh, koguneda!“

Kogunetakse harjumusest tekkinud hajameelse aeglusega. Igaüks tuleb oma püssi, padrunitaskute, oma välipudeli ja leivakotiga, milles on tükk saia. Volpatte sööb alles, tukslev põsk pungis. Paradis toriseb ja lõgistab hambaid, nina sinakas. Fouillade lohistab oma püssi nagu luuda. Marthereau vaatab haletsusväärset kortsunud ja korpas taskurätikut, paneb selle siis taskusse tagasi.

On külm, on udune. Kõik lõdisevad.

Eemalt kuuldu heietamist.

„Kaks labidat, üks kirka, kaks labidat, üks kirka...“

Rida suundub tööriistade lao poole, seisatab sissekäigu ees ja hakkab tööriistadest okkalisena uuesti liikuma.
„Kõik kohal? Nõõ!“ ütleb kapral.

Hakkame allapoole astuma, veereme alla. Läheme eesliini poole, ei tea, kuhu. Me ei tea midagi peale selle, et taevas ja maa segunevad varsti üheks kuristikuks.

*

Väljume kaevikust, mis juba mustab nagu kustunud vulkaan; oleme lagendikul keset alasti videvikku.

Taevast ripub suuri halle pilvi, mis on vett täis. Lagendik on hall, kahvatult valgustatud; seda katavad kõntsane rohi ja veeloigud. Siin-seal on paljaksrüüstatud puid, milledest on järele jäänud veel ainult üksikud jäsemed ja äraväänatud tüükad.

Niiskes leitses ei näe kuigi kaugele. Muide ei vaata me mujale kui maha, sellesse kõntsa, milles me libiseme.

„Küll on pori!“

Mööda põldu edasi minnes sõtkume ja tammume sitkes taigas, mis jalge ees alatasa laiali vajub ja uuesti kokku valgub.

„Šokolaadikreem... Mokakreem!“

Kivisel pinnal — endistel teedel, mis on ahtraks muutunud nagu põlludki — hõõrub marssiv väeosa läbi kleepuva kihi kõdunevat ränikivi, mis rautatud taldade all laguneb ja kriigiseb.

„Kõnnid nagu röstitud võisaial!“

Mõnikord on mullakünka nõlvakul paksu musta muda, mis on põhjani läbi sõtkutud nagu külates leiduvate joogikünade ümber. Nõgudes on loike, lonpe, tiike, millede ebakorrapärased servad näivat rābaldunud olevat.

Naljahammaste pilked harvenevad ja süngestuvad, — algul olid nad värsked ja puhanud, hüüdsid „prääks-prääks!“, kui vett oli. Vähehaaval kustub naljatamishimu. Hakkab tugevasti sadama. Seda on kuulda. Läheb pimedamaks, ähmane ümbrus aheneb. Maas ja vees vähkreb kollase ja kahvatu valguse jäänuseid.

*

Lääne poolt hakkab paistma vihma käes liikuvate munkade piirjooni. See on üks 204-nda kompanii, mähitud puldanitük-

kidesse. Mööda minnes näeme nende lahjunud ja luitunud nägusid, nende musti ninasid, — nad on kui suured märjad hundid. Siis ei näe neid enam.

Me läheme mööda rada, mis on paiguti rohtu kasvanud, väljade vahel on nagu omaette savine põld, täis arvutuid paral-leelseid vagusid, — ikka samas suunas künnavad seda jalad ja rattad, mis lähevad eesliinile ja tulevad sealt tagasi.

Hüppame üle haigutavate ühenduskraavide. See pole igakord kerge: nende servad muutuvad libedaks ja nätskeks, varisemised teevad neid laiemaks. Pealegi hakkab väsimus meie õlgu rõhuma. Suure kära ja poripritsimisega tuleb meile vastu sõidukeid. Kahurieelikud hüplevad ja valavad meid raskete veejugadega üle. Veoautod veavad kaasa otsekui vedelaid rattaid, mis rehvide ümber keereldes pritsivad vett igast müriseva sõiduki kodarast.

Mida pimedamaks läheb, seda fantastilisematena joonistuvad taeva pilvisele taustale rappuvad vankrid, millede vahelt paistavad hobuste kaelad ja ratsanike profiilid oma lehvivate mantlite ja rihmale visatud karabiinidega. Kord tekib suurtükiväe kessoonide ummistus. Nad peatuvad, tammuvad paigal, kuni me möödume. Kuuldub telgede kriuksumise, häälte, sõneluste ning käskude segast kõminat ja vihmaookeani tugevat ladinat. Tumeda rägestiku kohal auravad hobuste turjad ja ratsanike mantlid.

„Tähelepanul!“

Paremat kätt on midagi maas. See on surnute rida. Möödudes hoidub jalg selle eest vaistlikult ja silm kobab seda. Mustendava kaose kohal on näha püstiseisvaid saapataldu, väljavenitatud kaelu, ebamääraseid lohkuvajunud nägusid ja tühjusse haaravaid käsi.

Ja me läheme, üha läheme mööda alles kahvatuid ja sam-mudest kulunud välju, taeva all, millele pilved laiali laotuvad otsekui rābaldunud pesu mustavas avaruses, mis näib olevat määrdunud nii palju päevi kestnud kokkupuutest nii paljude armetute inimhulkadega.

Siis laskume jälle ühenduskraavidesse.

Need asuvad madalamal. Et nendeni jõuda, teeme suure ringi, nii et viimastes ridades sammujad näevad umbes saja meetri kaugusel kogu kompaniid videvikus liikuvat, — väikesi tumedaid mehikesi, kes pudenevad nõlvakule ja klammerdu-

vad sinna; püss ühel pool ja tööriistad teisel pool pead on nad otsekui vaevalt nähtav ahtakene palvetajate-rida, mis edasi nihkub, käsi üleval hoides.

Ühenduskraavid, mis on veel teisel liinil, on asustatud. Varjendite lähel, kus ripub ja peksleb mõni loomanahk või hall telgiriie, kükitab karvaseid mehi, kes vaatavad meie möödumist tuimade silmadega; tundub, nagu ei näeks nad midagi. Allalastud puldanitükkide tagant paistab jalgu ja kuuldu norkamist.

„Pagan võtku! Küll on pikk tee!“ hakkavad mehed urisema.

Segadus. Tunglemine.

„Seis!“

Tuleb peatuda, et teisi mööda lasta. Torisedes valgume laiali kaeviku varisevatele kallastele. Möödub kuulipildurite kompanii oma kummaliste kandamitega.

Neil pole lõppu. Need pikad peatused on väga väsitavad. Lihased hakkavad valutama. Kestev paigaltammumine roiutab meid.

Vaevalt oleme jälle minema hakanud, kui tuleb taganeda kuni tühja jooksukraavini, et telefonistide vahetust mööda lasta. Taandume nagu vaevatud karielajad.

Raskemalt sammudes hakkame jälle minema.

„Tähelepanu! Traat.“

Kaeviku kohal lookleb telefonijuhe ja läheb paiguti kahe vaia vahel sellest üle. Kui traat pole küllalt pingule tõmmatud ja kui ta looka vajub, siis jäävad püssid sellesse kinni ja mehed hakkavad rabelema, vandudes telefoniste, kes iialgi ei oska oma ohelikke kinni siduda.

Kui väärtuslike traatide lookavajunud võrk tiheneb, siis riputatakse püssid õlale, kaba ülespidi, labidaid kantakse labaga allapoole, ja sammutakse küürutades.

*

Äkki aeglustub liikumine. Minnakse edasi vaid samm-sammult üksteise kannul. Kolonni pea on nähtavasti jõudnud raskesti läbipääsetavasse kohta.

Jõuame sinna: kallakus on haigutav ava. See on kinnine jooksukraav. Teised on kadunud madala avause kaudu.

„Tuleb siis siit praost sisse minna?“

Igaüks kõhkleb, enne kui poeb kitsasse ja pimedasse maa-alusesse käiku. Nende kõhkluste ning viivituste kogusumma kandub kolonni tagumistesse osadesse, põhjustades paigaltammumist, ummistusi, mõnikord äkilisi peatusi.

Alates esimestest sammudest vajub meie peale kinnise jooksukraavi raske pimedus ja lahutab meid. Meid haarab kopitanud keldri ja soise maa lehk. Meid neelanud muldkäigu laest paistavad mõned kahvatud praod: laelauad on murdunud ja lõhenenud, paiguti jookseb aukudest rohkeid veeniresid, ja kobavast ettevaatusest hoolimata komistame kokkukuhjunud puutükkidele; külgepidi põrkame nähtamatute tugipostide vastu.

Selle otsatu kinnise käigu õhk väriseb tumedalt; seda põhjustab siia asetatud helgiheitja mootor, millest meil tuleb mööduda.

Pärast veerand tundi kestnud kobamist uriseb keegi pimedusest ja veest tüdinedes ning nähtamatute takistuste vastu põrkamisest väsides:

„Mina süütan tule, olgu mis on!“

Elektrilambi hele valgus sähvatab põlema. Kohe kuuleme, kuidas seersant möirgab:

„Kuradi kurat! Missugune puruloll süütas tule? Ega sa põrunud ole! Kas sa ei taipa, et tuli paistab läbi lae?“

Elektrilamp kustub, olles oma valguskoonuses näidanud tumedaid niiskeid seinu.

„Vaevalt see paistab,“ pilkab mees. „Ega me eesliinil ole.“

„Ah et ei paista!...“

Rivisse surutud seersant liigub edasi, kuid ta pöördub käies ümber (aimame seda) ja hakkab haavunult seletama:

„Sa loll, sa puupea...“

Kuid äkki möirgab ta uuesti:

„Keegi suitsetab! Neetud litsimaja!“

Seekord tahab ta peatuda, kuid asjata hakkab ta vastu ja haarab ähkides kuskilt kinni, — ta on sunnitud rutates liikumisega kaasa minema ja ühes ütle mata jäänud sõimusõnadega viiakse ta edasi; sõnad jäävad tal kõrri kipitama, aga sigaretti, tema viha põhjustaja, kustub.

*

Masina tõukeline põksumine kuuldu selgemini ja soojus tiheneb meie ümber. Mida kaugemale jõuame, seda enam vabi-

seb sellest kaeviku kokkupressitud õhk. Varsti vasardab mootori põrin meie kõrvu, paneb meid üleni rappuma ja meile hoovab vastu nagu mõne looma hõngust. Soojus tõuseb. Samumume otsekui mingi põrguliku laboratooriumi surina poole mööda maa-alust kraavi, mille seinu hakkab purpursiks värvima tumepunane kuma, milles mustavad meie rasked küüruvajunud varjud.

Veereme hõõguva kuumuse suunas üha suurenevas kuratlikus müri-
nas, soojas tuules ja valgushelgis. Kõrvad on meil kurdiks jäänud. Nüüd tundub, nagu tormaks mootor läbi maa-aluse käigu meile vastu nagu hullunud mootorratas, peadpööritava kiirusega lähenedes oma tulisilmaga ja purustava jõuga.

Poolpimedatena ja kõrbenutena möödume punasest koldest ja mustast mootorist, mille hooratas norskab nagu orkaan. Vaevalt jätkub meil aega, et näha seal inimeste liikumist. Me suleme silmad, meid lämmatab ergava ja käratseva hinguse puudutus.

Nüüd raevutsevad kära ja kuumus meie taga ning nõrgenevad... Minu naaber toriseb habemesse:

„Ja see tobu ütles, et minu lamp paistab välja!“

Vaba õhk! Taevas on sinakasmust, peaaegu niisama tume kui maa. Sajab metsikult. Vaevaga käime savises mudas. Kogu saabas vajub sisse, ja jala väljatõmbamine porist tekitab iga kord teravat väsimuse valu. Pimedas ei näe peaaegu mitte midagi. Väljudes näeme ometi palkide rägastikku laienenud kaevikus; see on mingi purustatud varjend.

Sel hetkel peatab üks helgiheitja meie kohal oma suure nõiduslikult heleda käsivarre, liigutab seda otsatuses ja me avastame, et maast välja kistud ja purustatud palkide ning pilbastatud talade räga on täis surnud sõdureid. Üsna minu lähedal on üks pea põlvitava keha küljes mingi ebamäärase sidemega kinni ja ripub seljal; põsel on hüübinud piiskadest must saki-line laik. Üks teine keha hoiab kätega vaia ümbert ja seisab pooleldi püsti. Kolmas magab kerratõmbunult, mürsk on tal püksid jalast kiskunud, tema kõht ja nimmed on alasti. Üks laip lamab hunniku kõrval, tema käsi on sirutatud lähikäigu-
teele. Siin, kus inimesi käib vaid öösiti — sest mulla varisemise tõttu ummistunud kaeviku juurde päeval ei pääse —, astub igaüks sellele käele. Helgiheitja valgusel nägin selgesti seda

kätt: see oli luine, kulunud käsi, — midagi ebamäärase kõhetunud uime taolist.

Vihm raevutseb. Selle ladin valitseb kõige üle. See on kohutav ja viib meeleheitele. Tunneme teda oma nahal; ta kisub meid alasti. Tungime lahtisesse ühenduskraavi; öö ja maru meeleva-
lda jääb surnute hulk, mis lamab sellel nelinurksel maa-lapikesel ja klammerdub sinna nagu mõne parve külge.

Tuul muudab higipisarad me nägudel jääkülmaks. Läheneb kesköö. Kuus tundi oleme juba käinud üha sitkemaks muutuvas poris.

See on tund, mil Pariisi teatrites, mida ehivad kroonlühtrite tähed ja lampide õied, mida täidab palavikuline luksus, tualet-tide kahin, pidulikkuse sära, räägib, naerab, naeratab, aplodeerib ning rõõmutseb lõhnav ja särav hulk, tundes magusat liigutust leidlikult astendatud erutusest, mida pakub komöödia, või lastes end vaadata, olles rahuldatud sõja-apoteoosi särast ja ülevoolavast toredusest music-hall'i laval.

„Kas jõuame kord pärale? Kurat, kas me üldse pärale jõuame?“

Pikast reast, mis tuigub maapinna pragudes, kandes püssi, kandes labidat või kirkat otsatu vihmavalingu all, tõuseb äga-mine. Me käime, käime. Väsimus teeb meid joobnuks ja paneb taaruma. Rasked ja läbimärjad, riivame õlaga muldseina, mis on niisama märg nagu meie.

„Seis!“

„Oleme kohal?“

„Või veel!“

Hetkeks tekib äge taandumine ja kisub meid kaasa: liigub kuulujutt, et oleme eksinud.

Keset eksleva karja segadust koidab tõde: oleme mõnel käänakul vääralt teele pöördunud ja nüüd on põrgu lahti, et leida õiget rada.

Veel enam: suust suhu käib kuuldus, et meie taga on relvas-tatud kompanii, mis läheb liinile. Tee, mida mööda me tulime, on meestest ummistatud. Oleme nagu pudelis.

Maksku mis maksab, peame katsuma leida õige kaeviku, mis näib olevat meist pahemat kätt; peame sellesse pääsema mõne sapi kaudu. Täiesti kurnatud meeste ärritus väljendub ägedates liigutustes ja etteheidetes. Nad lohistavad end edasi, viskavad siis tööriistad maha ja jäävad sinnapaika. Paiguti on nad tihe-dais kobarais — rakettide valgel on neid näha. Üksus ootab

halastamatu vihma all, olles lõuna-põhja suunas laiali hargnenud.

Leitnandil, kes meid juhtis ja eksiteele viis, õnnestub endale meeste vahel teed rajades leida mingi kõrvalkäik. Avaneb väike madal ja Ritsas ühenduskraav.

„Sealt kaudu tuleb minna, selles pole kahtlust,“ ruttab ohvitser ütlema. „Noh, edasi, sõbrad!“

Nurisedes võtab igaüks oma kandami... Kuid väikesesse sappi tunginud salgast tõuseb needuste ja vandesõnade kontsert.

„See on peldik!“

Kraavist tuleb okseleajavat haisu, — on selge, mis laadi koht see on. Need, kes sisse läksid, peatuvad, tõrguvad, keelduvad edasi minemast. Seistes väljakäigukoha lähel, kuhjutakse üksteise vastu.

„Ennemini lähen lagedat maad mööda!“ karjub üks mees.

Kuid igast küljest käristavad välgatused nõlvu katvat pimedust ja väline maailm on nii kohutav vaadatuna tumedalt kihava augu põhjast, mille kohal taeva kõrgustes ripuvad kõmisevad tulevihud, et keegi ei vasta hullumeelse sõnadele.

Tahes või tahtmata tuleb siit läbi minna, sest tagasi pöörduda ei saa.

„Edasi sita sissel!“ hüüab esimene rivis.

Jälestusest lämbudes sööstame kraavi. Hais muutub talumatuks. Kõnnime roojas, mida me poris tunneme pehmelt lirtsuvat.

Kuulid vihisevad.

„Laske pead alla!“

Et kraav pole kuigi sügav, siis oleme sunnitud väga madalasse küürutama, et mitte surma saada; kummargile hoidudes käime väljaheidete lasus, milles helendab jalge alla jäävaid paberitükke.

Viimaks jõuame jälle ühenduskraavi, millest me eksikombel lahkusime. Hakkame uuesti edasi minema. Käime üha; kohale ei jõua me iialgi.

Oja, mis nüüd voolab kaeviku põhjas, peseb me jalgade küljest rooja ning jäleda pori; meie aga hulgume vaikides ja nürimeelselt, võidetud väsimuse tuimusest ja pööritusest.

Kärgatused järgnevad üksteisele üha sagedamini ja moodustavad lõpuks üheainsa, kogu maad süleleva mürina. Igast

küljest saadavad tulistamise sähvatused ja plahvatused oma kiireid välgatusi, mis heidavad ähmaseid helke musta taevasse meie pea kohal. Siis muutub tuli nii tihedaks, et kogu aeg on valge. Sähvatuste pidevas ahelas näeme selgesti üksteist, — näeme kiivreid, mis veest nõretavad nagu kalad, näeme märgi rihmu, labidate musta ja läikivat rauda, näeme isegi igavese vihma valkjaid piisku. Ma pole veel iialgi midagi niisugust näinud; see on tõepoolest nagu kahuripaukudest kujundatud kuuvalgus.

Samal ajal lastakse meie ja vaenlase liinidelt suur hulk rakette, mis ühinevad ja segunevad tähtede rühmadena; kord oli kaevikuseinte vahelt paistvas taevaorus rakettidest Suur Vanker, mis valgustas meie kohutavat teekonda.

*

Oleme jällegi eksinud. Seekord peame olema üsna eesliini lähedal; maapinna vajumise tõttu on selles tasandiku osas ebamäärane lohk, mida katab pimedus.

Läksime piki üht sappi ja pöördusime siis tulnud teed tagasi. Kahuritule fosforestseerivas virvenduses, mis on vilkuv nagu vana kinofilm, näeme rinnatise kohal kaht kandraamimeest, kes oma koormatud kandraamiga püüavad üle kaeviku minna.

Leitnant, kes tunneb vähemalt kohta, kuhu ta tööliste meeskonna peab viima, hüüab neile:

„Kus on Uus Kaevik?“

„Ei tea.“

Rivist esitatakse neile teine küsimus: „Kui kaugel oleme boššidest?“ Nad ei vasta. Nad räägivad omavahel.

„Jään seisma,“ ütleb eesmineja, „olen liiga väsinud.“

„Edasi, kurat võtaks!“ ütleb teine karedal toonil, ise raskelt sumades, sest kandraam rõhub kätele. „Ega me siia kopitama või jääda.“

Nad panevad kandraami rinnatisele maha, nii et serv ulatub kaeviku kohale. Alt läbi minnes näeme raamil lamava mehe jalgu; raamile sadav vihm tilgub sealt mustana alla.

„On see haavatu?“ küsitakse alt.

„Ei, surnu,“ uriseb seekord kandja. „Ta kaalub vähemalt kaheksakümmend kilo. Haavatute kohta ma ei ütle midagi, neid pole kahel päeval ja ööl kanda olnud; aga häda on surnuid tassida.“

Ja rinnatisel püsti seistes heidab kandja teise jala üle kraavi; vaevaga tasakaalu säilitades haarab ta kandraamist kinni ja hakkab seda teisele poole lohistama, kaaslast appi kutsudes.

Natuke kaugemal näeme küürutavat üht peakotti mässitud ohvitseri. Ta on käe näo ette tõstnud ja käisel paistab kaks kuldjoont.

Tema ehk juhatab meile teed... Aga ta hakkab rääkima: küsib, kas me pole näinud tema patareid, mida ta otsib.

Iialgi ei jõua me kohale!

Ometi jõuame.

Saabume mustavale väljale, millest kerkivad mõned peened vaiad; ronime siia ja pudeneme vaikselt laiali. Olemegi kohal.

Nõuab vaeva, enne kui igaüks oma paiga leiab. Neli korda tuleb ettepoole nihkuda ja siis tahapoole astuda, enne kui kompanii on korrapäraselt jaotatud kaevatava jooksukraavi pikkusele, nii et iga kirkamehe ja kahe labidamehe vahele jääb ühesugune vahemaa.

„Veel kolm sammu edasi... Liiga palju. Üks samm tagasi. Noh, üks samm tagasi; kas olete kurdid? ... Pea! ... Nii! ...“

Kohtadele paigutamist juhivad leitnant ja üks maa alt esile kerkinud inseneriväe allohvitser. Koos või lahus askeldavad nad, jooksevad piki rida, karjuvad oma käske tasa meestele näkku, hakates neil mõnikord käsivarrest kinni, et neid juhtida. Korralikult alustatud operatsioon läheb sassi väsinud meeste halva tuju tõttu, sest neil tuleb alatasa end lahti kiskuda kohalt, kuhu nad roidunult on vajunud.

„Oleme eespool eesliine,“ öeldakse minu ümber tasa.

„Ei,“ sosistavad teised hääled. „Oleme just nende taga.“

Keegi ei tea. Vihma sajab ikka, — siiski mitte nii tugevasti kui meie siiatulekul. Aga mis on meil vihmast! Oleme siruli maas. On nii hea liikmeid välja sirutada pehmes poris, et oleme ükskõiksed vee vastu, mis tõrgib meie nägusid ja poeb meie naha kallale, oleme ükskõiksed sitke aseme vastu, mis meid kinni hoiab.

Kuid vaevalt on meil aega hinge tõmmata. Kantakse hoolt, et me muretult puhkama ei vajuks. Tuleb vahetpidamata tööd vihtuda. Kell on kaks: nelja tunni pärast on liiga valge siin töötamiseks. Ei tohi kaotada minutitki.

„Igal mehel,“ öeldakse meile, „on kaevata 1,50 m pikuti, 0,70 m laiuti ja 0,80 m sügavuti. Igal meeskonnal on seega kaevata 4,50 m. Ja tehke ruttu, seda nõu annan teile, — mida rutem te valmis jõuate, seda rutem saate minema.“

Seda juttu me tunneme. Rügemendi ajaloos pole näidet, et kindlustustööde meeskond oleks ära läinud enne, kui ta oli sunnitud lahkuma, et vältida oma asukoha avastamist ja pääseda mürskude eest, mis oleksid ta koos oma tööga hävitanud.

Pomiseme:

„Ja-jah, hea küll... Ära raiska sõnu, teame juba.“

Kuid kõik hakkavad vapralt tööle (peale üksikute, kes unest jagu ei saa ja varsti on sunnitud üleiniimlikult töötama, et kaotatud aega tasa teha).

Ründame uue liini pealmist kihti: läbikasvanud rohumätteid. Kergus ja kiirus, millega algab töö — nagu kõik mullatööd — tekitavad illusiooni, et see on varsti valmis, et võidakse magada oma augus; see annab uut jõudu.

Aga kas labidate kõlksamise pärast või seetõttu, et mõned meist keelust hoolimata lobisevad peaaegu valjusti, kutsub meie tegevus välja ühe raketi, mis oma leegitseva joonega langeb paremale tiivale.

„Pikalil!“

Kõik viskuvad maha ja rakett õõtsutab oma tohutut kahvatust surnute välja kohal.

Kui rakett kustub, on kuulda, kuidas mehed vähehaaval vabanevad neid varjanud liikumatusest, üksteise järel püsti tõusevad ja ettevaatlikumalt tööle hakkavad.

Varsti tõuseb teine rakett oma pikal kuldsel varrel õhku ja paiskab kaevajate rea oma valgusega veel kord liikumatult maha. Siis tõuseb veel üks ja veel üks.

Kuulid käristavad õhku meie ümber. Kuuldub hüüe:

„Üks haavatu!“

Ta möödub seltsimeestele toetudes; näib koguni, et on mitu haavatut. Näeme üksteist lohistavate meeste lahkuvat salka.

Koht muutub kardetavaks. Laskume kummargile, laskume kükakile. Mõned kaevavad põlvitades. Teised töötavad lamades, kord üht, kord teist külge keerates, nagu vaevaks neid luupainaja. Maapind, mille ülemist kihti meil kerge oli kõrvaldada, muutub saviseks ja kleepuvaks, seda on raske kaevata ja ta jääb tööriista külge kinni nagu kitt. Iga labidatäie juures tuleb labidalaba kaapida.

Juba vingerdab õhuke rinnatis ja igaüks petab end sellega, et kõrgendab seda valliloodet oma ranitsa ja kokkurullitud sineliga, lootes kagarduda nõrga varju taha, kui tuleb kuuli-il...

Töötades higistame; niipea kui peatume, tungib külm kontideni. Olemas sunnitud võitma väsimuse valu ja tööd jätkama.

Ei, me ei jõua lõpetada... Muld muutub järjest sitkemaks. Mingi nõidus näib vihaselt meie vastu töötavat ja meie käsi halvavat. Raketid kiusavad meid, peavad meile jahti, ei lase meid kaua liigutada; pärast seda, kui iga üksik neist on meid oma valgusega kiviks muutnud, tuleb meil võidelda üha rängemaks muutuva tööga. Meeleheitele viiva aeglusega, suurte kannatuste varal laskub kaevik sügavuste poole.

Maapind muutub pehmemaks, iga labidatäis tilgub ja venib, valgub nätsatades maha. Viimaks hüüab keegi:

„All on vesil!“

See hüüe kajab vastu ja jookseb edasi piki mullatööliste rida.

„All on vesil! Pole midagi teha.“

„Mélussoni meeskond kaevab sügavamale, ja seal on vesi. Soone koht.“

„Pole midagi teha.“

Peatume segaduses. Ööpimeduses kuuleme labidate ja kirkade kära, — need visatakse käest nagu tühjakslastud relvad. Allohvitserid otsivad kobamisi ohvitseri, et küsida juhatusi. Ja paiguti uinuvad mehed millestki küsimata vihma kallistuse ja säravate raketide all õndsalt magama.

Niipalju kui ma mäletan, algas tulistamine umbes sel hetkel.

Esimene mürsk saabus hirmsa raksatusega; õhk näis kaheks kärisevat ja meie peale koondus juba uusi huilgeid, kui selle plahvatus põhjatus õös ja vihmas üksuse tiival maapinda üles kergitas, näidates rabelevaid siluette äkki tekkinud punase ekraani taustal.

Raketide valgel olid nad meid kahtlemata näinud ja oma tule meie peale suunanud.

Mehed sööstisid edasi, veeresid väikese üleujutatud kraavi poole, mille nad olid kaevanud. Poeti sinna, vajuti vette, lit-suti end kraavi ja varjati pea labidalaba alla. Paremal ja

pahemal, ees ja taga plahvatas mürske, — nii lähedal, et igaüks meid põrutas ja raputas savises mullavoodis. Varsti muutus pommitamine ainsaks pidevaks värinaks, mis pani meestega täidetud ja labidatega soomustatud sünge kraavi ihu vabisema suitsukihi ning valgusevalangute all. Igas suunas ristlevad sähvatused ja killud katsid pimestava välja oma kärgatuste võrguga. Ei möödunud sekunditki, mil me kõik ei mõtelnud seda, mida ümisesid mõned üksikud, nagu mullas:

„Seekord on meil ots käes!“

Natuke minust eespool kerkis mingi kogu ja karjatas:

„Läki minema!“

Maaslebavad kehad ajasid end pooleni sirgu pori surnulinast, mis nende jäsemetelt vedelate räbalatena alla voolas; need õudsed viirastused karjusid:

„Läki minema!“

Põlvili, neljakäpakil tõukasime üksteist tagaspidi.

„Minge! Noh, mingel!“

Kuid pikk rida jäi liikumatuks. Kisendajate meeletud kaebused ei nihutanud seda paigast. Need, kes eemal rea lõpus olid, ei liigutanud ja nende liikumatus tõkestas meestehulka.

Haavatud läksid üle teiste, roomasid neil nagu rusudel ja niisutasid kogu kompaniid oma verega.

Viimaks saime teada üksuse tagumise osa meeleheitele viiva liikumatuse põhjuse:

„Tagapool on tõke.“

Mehi haaras kummaline vangistuse kabuhirm, mis väljendus mõttetuis kisendustes, abituus liigutustes. Nad rabelesid paigal olles ja karjusid. Aga nii nõrka kaitset kui andiski alustatud kraav, — keegi ei julgenud väljuda sellest nõost, mis lubas meil jääda maapinnaga ühele tasemele; keegi ei julgenud põgeneda surma eest põikkaeviku suunas, mis pidi olema kusagil tagapool... Haavatud, kellel oli lubatud roomata üle elavate, panid seda tehes palju kaalule; iga silmapilk tabasid neid killud ja nad kukkusid kraavi tagasi.

See oli tõepoolest tulevihm, mida igale poole sadas ühes tõelise vihmaga. Peast jalgadeni vabisesime, üleloomuliku käraga sügavalt ühte sulades. Kõige jälestatavam surm laskus maha, hüples ringi ja uputas kõik meie ümber valgusevoogudesse. Tema sära kiskus kõikide pilgud enda poole. Liha valmistus koletisliku ohvri vastul... Meid hävitav erutus oli ülitugev ja alles sel hetkel meenus, et me midagi säärest juba

ennegi olime üle elanud, et olime seda mõirgavat haisvat ja põletavat tulesadu ennegi tunda saanud. Alles tule all tulevad tõeliselt meelde need pommitamised, mis juba varem on läbi tehtud.

Ja vahetpidamata roomas uusi haavatuid, kes kõigest hoolimata põgenesid, kes meid hirmutasid ja kelle puudutusel me ägasime, sest et me iseendile kordasime:

„Siit me ei pääse, keegi ei pääse siit.“

Äkki tekkis tühemik inimeste hunnikusse; mass liikus tahapoole; me vabanesime.

Algul roomasime, siis jooksisime, küürutades poris ja sähvatusete purpurset kuma peegeldavas vees, komistades ja kukkudes vee alla peidetud konarustel; meiegi olime nagu rasked, poripritsmeid üles paiskavad mürsud, ent meid kihutas ja tõukas plahvatuste pikne edasi mööda maakamarat.

Jõudsime sinna, kus olime alustanud uue kraavi kaevamist.

„Siin pole kaevikut, siin ei ole midagi.“

Tõepoolest: lagendikul, kus me mullatöid alustasime, ei näinud silm enam paika, kuhu vajuda. Paistis vaid lagendik, tohutu suur raevutsev kõnd; isegi rakettide marulisel tiivalöögil polnud muud näha. Kaevik ei võinud kaugel olla, kuna me seda jälgides olime siia tulnud. Aga missuguses suunas minna, et seda leida?

Vihmasadu tugevnes. Seisime seal hetke, kõikudes sünges pettumuses, kuhjades piksest purustatud tundmatuse servale; siis algas ohjeldamatu põgenemine. Ühed jooksid vasemale, teised paremale, kolmandad otse edasi, — tillukesed ja vaid hetkeks nähtavad müriseva vihma rüpes. Leegitseva suitsu ja musta laviini eesriided lahutasid neid üksteisest.

*

Pommitamine meie peade kohal nõrgenes. See tabas nüüd eriti ägedalt kohta, kus me olime asunud. Kuid iga silmapilk võis pommirahe meie tee tõkestada ja kõik hävitada.

Sadu muutus paduvihmaks. See oli veeuputus keset ööpimedust. Pimedus oli nii tihe, et raketid valgustasid sellest ainult ähmaseid löike, mida läbistasid veejugade triibud ja milles sagisid ja jooksid ringi abitud viirastused.

Mul on võimatu ütelda, kui pika aja kestel ekslesin koos salgaga, millesse kuulusin. Sattusime mülgastesse. Meie pine-

vad pilgud katsusid kobamisi jõuda nõlvani ja päästva kaevikuni, mis kuskil selles kuristikus ootas meid nagu sadam. Viimaks kuuldus kergendushüüe läbi sõja- ja loodusjõudude mürina:

„Kaevik!“

Kuid selle kaeviku nõlv liikus. Seal oli ähmane inimeste segadik, mis näis sellest eralduvat, seda maha jätvat.

„Ärge jääge sinna, poisid,“ kisendasid need põgenikud.

„Ärge tulge, ärge lähenege! See on hirmus. Kõik variseb kokku. Kaevikud lasevad jalga, varjendid ummistuvad. Pori tuleb igale poole. Homme hommikul pole enam kaevikuid. Kõigil siinsetel kaevikutel on lõpp.“

Läksime ära. Kuhu? Olime unustanud küsida vähimatki juhatust neilt meestelt, kes olid pimedusse kadunud kohe pärast seda, kui nad veest nõretavana olid ilmunud.

Ka meie väike salk pudenes laiali selle hävitustöö keskel. Ei teadnud enam, kelle seltsis sa oled. Igaüks läks oma rada: kord vajus üks, kord teine õhe, kadudes sinnapoole, kus ta lootis leida pääsemist.

Mindi üles ja alla. Nägin enda ees lookavajunud ja küürakaid mehi, kes üles ronisid libedast nõlvast, kus pori neid tagasi kiskus, kus tuul ja vihm neid alla tõukas, kuna pea kohal sähvisid tumedalt mürtsuvad välgatused.

Siis ronisime sohu, kuhu vajusime põlvini sisse. Käies tõstisime jalgu väga kõrgele, ladistades nagu ujujad. Et edasi jõuda, tegime tohutuid jõupingutusi, mis iga sammuga muutusid ahastavalt vaevasemaks.

Seal tundsimme surma lähenemist, kuid siis sattusime mingile savitammile, mis läks üle soo. Läksime mööda selle hapra saarekese libedat selga ja ma mäletan, et me kord pidime kummargile laskuma, et mitte alla paiskuda lodevalt ja looklevalt harjalt; pidime edasi kobama, puudutades surnute rida, mis oli pooleni maa sisse vajunud. Minu käsi kohtas õlgu, kõvu selgi, nägu, mis oli külm nagu kiiver, ja piipu, mida lõualuud veel meeleheitlikult kinni hoidsid.

Kui me sealt pääsesime, kuulsime endi lähedal hääli ja pöörasime näod selle ebamäärase lootuse poole.

„Hääled! Ah! Hääled!“

Armsad tundusid meile need hääled, nagu oleksid nad meid kutsunud nimepidi. Ühinesime, et läheneda inimeste vennalikule häälekõlale.

Sõnad muutusid selgeks; need olid üsna lähedal, tulid päris ligidalt paistva künka harjalt, mis oli otsekui oaas, ja ometi ei saanud me aru, mis nad ütlesid. Häälikud sulasid kokku, me ei mõistnud neid.

„Mis asja nad ometi ütlevad?“ küsis üks meist imelikul toonil.

Vaistlikult lakkasime otsimast sissepääsu varjendisse.

Meid haaras mingi kahtlus, mingi ahistav mõte. Siis kuulsime väga selgelt hääldatud sõnu, mis kostsid kaugele:

„Achtung! ... Zweites Geschütz ... Schuss! ...“¹

Ja tagantpoolt vastas kahuripauk sellele telefoni teel antud käsklusele.

Hämmastus ja õudus naelutasid meid algul kohale.

„Kus me oleme? Jumala välk! Kus me oleme?“

Tegime täispöörde — kõigest hoolimata aeglaselt, sest me liigutused olid roidumusest ja pettumusest rasked — ja põgenesime. Väsimus puuris meid nagu hulk haavu, vaenulik maa kiskus meid enda poole; meil oli parajasti niipalju jõudu, et eemale tõrjuda magusat raugust, mida oleks pakkunud surm.

Jõudsime mingile suurele lagendikule. Ja seal peatusime, viskusime ühte mürsulehtrisse, toetasime seljad selle serva vastu, — me ei suutnud astuda enam ühtki sammu ...

Me ei teinud enam ühtki liigutust, minu tundmatud kaaslased ja mina. Vihm pesi meie nägusid; see nirises üle selja ja rinna, tungis põlvede kohalt läbi riide ja täitis meie saapad.

Hommikul võisime surma saada või vangi langeda. Kuid me ei mõelnud enam millelegi. Me ei suutnud enam, ei teadnud enam.

¹ Achtung! ... Zweites Geschütz ... Schuss! ... (saksa k.) — Tähelepanu! ... Teine toru ... Tuld! ... Tõlkija.

XXIV

KOIDUVALGUS

Ootasime päevavalgust seal, kuhu vajusime. See tuli vähehaaval, tuli jäisena ja tumedana, tuli süngena ja hajus märjale avarusele.

Vihmasadu on lõppenud. Taevas pole enam vett. Tinavärviline lagendik oma tuhmide veepeeglitega ei näi tõusvat mitte ainult ööpimedusest, vaid ka merest.

Poolsuikuvatena, poolmagavatena, avades vahel silmi, et neid jälle sulgeda, halvatuina, puruväsinuina ja külmetades näeme uskumatu uue päeva algust.

Kus on kaevikud?

Näeme järvi ja nende järvede vahel piimja seisva vee jooni.

Vett on veel rohkem, kui oleme arvanud. Vesi on kõik vallutanud; see on levinud igale poole, öösel kohatud meeste ennustus on täide läinud: ei ole enam kaevikuid, — need kanalid ongi üleujutatud kaevikud. Uputus on üldine. Lahinguväli ei maga, see on surnud. Eemal kaugel ehk jätkub elu, aga ma ei näe nii kaugele.

Tõusen vaevaliselt poolistikule, taarudes nagu haige. Tahan vaadata. Sinel rõhub mind nagu kohutavalt raske koorem. Minu kõrval on kolm koletislikult vormitut kogu. Üks neist on Paradis ebatavalise porikilbiga, mõhk vöö kohal, — seal, kus on padrunitaskud. Ka tema tõuseb. Teised magavad ega tee ühtki liigutust.

Aga mis vaikus see on? See on hämmastav. Ei ühtki kära; ainult mõni mullatükk kukub aeg-ajalt vette keset maailma

fantastilist halvatust. Tulistamine on lakanud... Ei saja mürske, sest need ei lõhkeks. Ei saja kuule, sest inimesed...

Inimesed, kus on inimesed?

Vähehaaval hakkame neid nägema. Nad on meie lähedal, magavad maas, peast jalgadeni poriga kaetud, peaaegu asjadeks muutunud.

Natuke kaugemal näen teisi, kes on kägarasse tõmbunud ja tigudena kleepunud nõlva külge, mis on ümardunud ja pooleni veest ära uhutud. See on kohmakate tompude, kõrvuti asetatud pundarde liikumatu rida, millest niriseb vett ja muda; värvilt on see rida samasugune kui maapind, millega ta on segunenud.

Teen jõupingutuse, et vaikust katkestada; ma räägin, ma ütlen Paradis'le, kes ka vaatab sinnapoole:

„On's nad surnud?“

„Kohe läheme vaatama,“ ütleb ta tasa: „Jääme veel natukeks siia. Varsti on meil julgust sinna minna.“

Vaatame teineteisele näkku ja heidame pilgu neile, kes meie kõrval on kokku varisenud. Meie näod on nii üliväsinud, et need pole enam näod, — midagi räpast, kustunut ja katkist, veriste silmadega. Sõja algusest saadik oleme üksteist näinud igasugustena — ja ometi ei tunne me üksteist ära.

Paradis käänab pea kõrvale ja vaatab mujale.

Äkki näen, et ta hakkab värisema. Ta sirutab välja hiigela käe, mida katab mudakoorik.

„Seal... seal...“ kogeleb ta.

Keset sügavalt lõhestatud ja uuristatud välja lookleb kaevik. Veega pilgeni täidetud kaevikus ujub mingeid tompe, mingeid ümmargusi rahne.

Lohistame end sinna. Need on uppunud.

Nende pead ja käed ligunevad vees. Läbi sogase vee paistavad nende seljad nahkvöö ja õlarihmadega, nende sinised kuued on paisunud, nende põiad on pondunud jalgade küljes otsekui täispuhutud kumminukkude vormitute säärite otsa torgatud mustad puust jalapõiad. Ühe vettevajunud kolba küljes on juuksed püsti nagu veetaimed. Üks nägu on kuival: pea on vastu kallast põrganud ja keha kaob sogasesse hauda. Nägu on pööratud taeva poole. Silmad on kaks valendavat auku; suu on mustav auk. Selle lõusta kollane ja pondunud nahk näib lõtv ja kipras nagu seisma jäänud taigen.

Need on tunnimehed, kes siin seisid. Nad ei saanud end porist lahti kiskuda. Kõik nende jõupingutused, et pääseda

sellest järsust kleepuvast august, mis pikkamisi ja paratamatult veega täitus, kiskusid neid vaid sügavamale põhja. Nad surid, klammerdudes eemalduva maa külge.

Seal on meie eesliin ja seal sakslaste eesserv, — niisama vaikiv ja üle ujutatud.

Läheme nende püdelate varemeteni. Läheme läbi maa-ala, mis eile veel oli õuduse tsoon; liigume hirmsal vaheibal, mille lävel pidi peatuma meie viimase rünnaku kohutav hoog, — seal, kus kuulid ja mürsud ei lakanud ruumi kündmast poolteise aasta kestes ja kus rünnakupäevil nende valingud vihaselt ristlesid maa kohal taevakaarelt taevakaarele.

Nüüd on see üleloomulik puhkeväli. Maapind on igal pool laiguline magajate kehade või olendeist, kes aeglaselt liigutavad; kätt või pead tõstes hakkavad nad uuesti elama või surema.

Vaenlase kaevik vajub lõplikult iseendasse laiade nõgude ja soiste mürsuaukude põhjas, mis kobrutavad porist; see näib loikude ja kaevude vööndina. Siin-seal on näha uuristatud kaldaid vankuvat, pudenevat ja alla varisevat. Ühes kohas on võimalik selle sügaviku kohale kummarduda.

Selles peadpööravas kõntsaaugus pole inimkehasid. Kuid hirmsamana kui laip tõuseb rinnatise august, mis ähmaselt läbi vee paistab, käsivars, üksainus käsivars, paljas ja kahvatu kui kivi. Mees mattus kaevikusse ja tal jätkus aega vaid kätt välja pista.

Üsna lähedalt on näha, et selle lämbunud kuristiku rinnatise jäänuste taha reastatud mullakühmud on inimesed. On nad surnud? Magavad nad? Ei tea. Igatahes nad puhkavad.

On nad sakslased või prantslased? Ei tea.

Üks neist on avanud silmad ja vaatab meid pead õõtsutades. Ütleme talle:

„Prantslane?“

„Deutsch?“¹

Ta ei vasta; ta paneb silmad jälle kinni ja pöördub tagasi olematusse. Iialgi ei saanud me teada, kes see oli.

Võimatu on kindlaks teha nende olendite isikuid. Seda ei saa teha ei nende rõivaste järgi, mis on kaetud paksu kõntsakorraga, ei nende peakatte järgi, sest nad on palja päi või villastes mütsides oma vedela ja lehkava peakoti all, ega ka relvade järgi, sest neil pole püssi või siis libisevad nende käed

¹ „Deutsch?“ — (saksa k.) „Sakslane?“ Tõlkija.

esemetel, mida nad on kaasa lohistanud: mingeid kalu meenu-tavail vormituil ja libedail tompudel.

Kõik need laibanägudega mehed meie ees ja meie taga on täiesti jõuetud, sõnatud ja tahtetud, — kõik need mullaga koor-matud mehed, kes kannavad oma hauda endi ümber, — kõik sarnanevad üksteisele, nagu oleksid nad alasti. Kohutavast ööst on siin-seal säilinud mõned kodukäijad, kes on rõivasta-tud täpselt ühesugusesse viletsuse ja rooja mundrisse.

See on kõige lõpp. See hetkeline tohutu vaheaeg sõjakäras, see sõja lakkamine on eepiliselt võimas.

Kord uskusin, et sõja hirmsaimaks põrguks on mürskude leegid, siis arvasin hulk aega, et selleks on igavesti meie kohal lasuvate koobaste rõhuv raskus. Aga ei, põrgu — see on vesi.

Tõuseb tuul. See on jääkülm ja ta jäine hingus puhub meist läbi. Libedal üleujutatud lagendikul, kus siuglevate veekuris-tike ümber on pudenenud kehasid, liikumatute saarekete vahel, kus inimesed on kokku kleepunud nagu roomajad, selles kaoses, mis lapikuks vajub ja hukkub, hakkab virvendama lii-gutuste kerge lainetus. Näeme, kuidas aeglaselt teise kohta nihkuvad olendite read ja karavanid, kes kummargile vajuvad kiivrite ja poripõlled raskuse all, kes end lohistavad, laiali valguvad ja kihavad taeva tumenenud peegelduses. Koit on nii räpane, et paistab, nagu oleks päev juba lõppenud.

Ellujäänud rändavad läbi tühja kõnnu; neid kihutab suur väljendamatü õnnetus, mis neid nõrgestab ja kohutab; nad on haletsusväärased ja mõned neist on dramaatiliselt pentsikud: lähedalt on näha, et vesiliiv, millest nad põgenevad, on nad poolalasti kiskunud.

Minnes vahivad nad ringi, vaatlevad meid, avastavad meis inimesed ja ütlevad meile läbi tuule.

„Sealpool on halvem kui siin. Mehed kukuvad aukudesse ja välja tõmmata neid ei saa. Kõik, kes öö kestes panid jala mürsuaegu äärele, on surnud... Seal, kust me tuleme, on maas liikumatuid päid ja vehklemaid käsi, on haomattidest tee, mis on paiguti ära vajunud ja rebenenud, — see on otsekui püü-nis. Seal, kus haomatte enam pole, on kaks meetrit vett... Mõned pole oma püsse maa seest kätte saanud. Vaata neid seal: nende sineli alumine osa lõigati ära, taskud jäid sinna-paika, muidu ei saanud neid vabastada, — pealegi ei olnud neil jõudu, et säärast koormat kaasa vedada. Dumas' seljast võeti sinel, mis kaalus tublisti nelikümmend kilo: vaevalt jak-

sati kahe mehega seda tõsta... Näe, sel mehel on jalad pal-jad, — muda kiskus tal kõik ära: ta püksid, aluspüksid, saa-pad. Elu sees pole niisugust asja nähtud, mitte ilmaski!“

Ja ükshaaval põgenevad need mahajäänud sõdurid, kellede järel tuleb teisi mahajäänuid; nad põgenevad õuduse sunnil, nende jalad kisuvad maast ränki porijuurikaid. Näeme, kuidas kaovad need meeste-iilid, kuidas vähenevad need tohutu suur-tesse rõivastesse müüritud tombud.

Me tõuseme. Kui püsti seisame, paneb jäine tuul meid puu-dena värisema.

Hakkame väikeste sammudega minema. Põikame kõrvale, sest meid tõmbab ligi tomp, mis koosneb kahest kummaliselt põimunud mehest, kes seisavad õlg õla kõrval, käsivarred teineteise kaela ümber. On see heitlus kahe võitleja vahel, kes surmas igaveseks on jäänud oma vastase haardesse? Ei, need on kaks meest, kes on teineteisele toetunud, et magada. Kuna nad ei saanud heita maa peale, mis eest ära läks ja tahtis neid lüüa, siis toetasid nad õlad vastamisi, haarasid teineteise ümbert kinni ja uinusid, põlvini savisse vajudes.

Austame nende liikumatust ja eemaldume sellest inimliku viletsuse kahekordsest raidkujust.

Siis peatusime varsti ise. Olime oma jõudu liialt usaldanud. Me ei suuda veel ära minna. Sel pole veel lõppu. Variseme uuesti ühte tahenenud nurka, latsatades nagu roojaklombid.

Suleme silmad. Aeg-ajalt tõstame lauge.

Inimesi suundub tuikudes meie poole. Nad kummarduvad meie kohale ja räägivad vaikse, tüdinenud häälega. Üks neist ütleb:

„*Sie sind tot, wir bleiben hier.*“¹

Teine vastab nagu õhates:

„Ja.“

Aga nad näevad, et me liigutame. Siis vajuvad nad kohe meie ette maha. Kõlatu häälega mees kõnetab meid:

„*Nous levons les bras,*“² ütleb ta.

Ja nad ei tee vähimatki liigutust.

Siis varisevad nad täiesti kokku, — kergendustundega ja

¹ *Sie sind tot, wir bleiben hier* (saksa k.) — nad on surnud, jääme siia. Tõlkija.

² *Nous levons les bras* (pr. k.) — tõstame käed üles. Tõlkija.

nagu õleks nende vaevlemistel seega lõpp; teine neist katsub naeratada, — tema näol on poritätoveering nagu metslasel.

„Jää sinna,“ ütleb Paradis ega liiguta oma pead, mis puhkab porimähtal. „Pärast tuled meiega, kui tahad.“

„Jah,“ ütleb sakslane. „Minul on sellest küllalt.“

Me ei vasta talle.

Ta ütleb:

„Teised ka?“

„Jah,“ ütleb Paradis, „jäägu ka nemad, kui nad tahavad.“

Neljakesi on nad maha heitnud.

Üks neist hakkab korisema. Temast tõuseb otsekui nuuksu-
vat laulu. Siis tõusevad teised poolpõlvili ta ümber ja pööri-
tavad päranaetud silmi, näod mustusest kriimud. Me ajame
end istukile ja jälgime seda vaatepilti. Kuid korin kustub,
liikumatuks muutub mustjas kõri, mis ainsa osana suurest
kehast liikus kui väike lind.

„*Er ist tot*,“¹ ütleb üks meestest.

Ta hakkab nutma. Teised heidavad uuesti magama. Nutja
uinub nuttes.

Vaarudes ja vahel järsku peatudes nagu joomarid või libi-
sedes nagu ussid tulevad mõned sõdurid varjule sellesse
nõkku, kuhu meie juba oleme pugenud; läbisegi uinume
magama ühishauas.

*

Ärkame. Paradis ja mina vaatame teineteist ja meile mee-
nub kõik. Me tuleme ellu ja päevavalgusse tagasi nagu paina-
vasse unenäosse. Meie ees virgub uuesti ellu õnnetu lagendik,
millel paistavad ebamäärased üleujutatud künkad, — teras-
lagendik, mis paiguti on roostetanud ja kus läigib veejooni
ning laiike. Otsekui rooja hühnikud lamavad siin-seal otsatus
avaruses hävitatud kehad, mis veel hingavad või juba lagu-
nevad.

Paradis ütleb mulle:

„Niisugune on sõda.“

„Jah, see on sõda,“ kordab ta kaugele kostva häälega. „Just
niisugune see on.“

¹ *Er ist tot* (saksa k.) — ta on surnud. *Tõlkija*.

Ma saan aru, mis ta tahab öelda:

„See sõda ei tähenda mitte niivõrd pealetunge, mis sarna-
nevad paraadidele, mitte nähtavaid lahinguid, mis lehvivad
kui pühad lipud; isegi mitte käsitsivõitlust, kus kisendades rabel-
dakse, — see sõda tähendab kohutavat ja üleloomulikku väsi-
must, tähendab kõhuni ulatuvat vett ja pori ja rooja ning jäle-
dat mustust. Sõda tähendab hallitanud nägusid, räbalateks kis-
tud liha ja laipu, mis apla maa kohal ujudes ei sarnane enam
laipadele. Seda tähendab see sõda, see viletsuste otsatu ühe-
toonilisus, mida katkestavad teravad kurbmängud; seda tähen-
dab see sõda, mitte aga hõbedana säravaid täake ega pasuna
heledat häält päikesepaistell!“

Paradis'le oli see mõte nii südamesse kasvanud, et talle
meenuse üks mälestus ja ta urises:

„Kas mäletad eite sellest linnast, kus me hiljuti olime, —
ta rääkis rünnakust, nii et suu vahutas, ja ütles: „Seda peab
olema ilus vaadata!““

Kõhuli maas lamav kütt, lamedaks litsutud nagu mantel,
tõstis oma pea ilgest roojast ja hüüatas:

„Ilus! Käigu kuradile!“

„See oleks sama hea, nagu ütleks mõni lehm: „Peab olema
ilus vaadata, kuidas La Villette'is¹ härjakarjasid edasi
aetakse!““

Ta sülitas muda oma porise suuga, nagu mullane nagu loo-
mal.

„Hea küll, öeldagu pealegi, et nii on vaja teha,“ pomises ta
katkeva ja kähiseva häälega: „Aga ilus! Kurat võtku!“

Ta ei suutnud seda mõtet taluda. Vihaselt lisas ta juurde:

„Just niisuguse jutuga nülivadki nad meie hinge.“

Ta sülgas uuesti; jõupingutusest roidununa kukkus ta tagasi
oma porilompi, lastes pea oma sülje sisse.

*

Nagu kummitust nähes sirutas Paradis oma käe kirjelda-
matu silmapiiri suunas välja; ainitise pilguga kordas ta:

„See on sõda... Niisugune on ta igal pool. Mis me oleme
ja mis on see siin? Mitte midagi. Täpe on kõik see, mida sa

¹ La Villette — tapamajade ja loomaturgude rajoon
Pariisis. *Tõlkija*.

näed. Mõtles sellele, et maailmas on täna hommikul kolm tuhat kilomeetrit umbes samasugust õnnetust — või veel halvemat.“

„Ja homme algab see uuesti,“ ütles meie kõrval olev seltsimees, keda me ära ei tundnud isegi mitte tema häälest. „See algas uuesti tunaile ja kõigil eelmistel päevadel.“

Suure jõupingutusega, otsekui maapinda katki käristades, kiskus kütt oma ihu lahti mulla küljest, millesse ta oli muljunud tilkuva puusärgi taolise augu; nüüd istus ta sinna. Ta pilgutas silmi, raputas poriga kaetud nägu, et seda puhastada, ja ütles:

„Seekord veel pääsime. Ja kes teab, — homme ehk pääsime ka veel. Kes teab?“

Selg mulla ja savi koorma all küürus, püüdis Paradis väljendada mõtet, et sõda ei ole kujuteldav ega mõõdetav ajas ja ruumis.

„Kui räägitakse kogu sõjast,“ mõtles ta valjusti, „siis on, nagu ei öeldaks midagi. See lämmatab sõnad. Nagu pimedad seisame ja vaatame seda...“

Natuke kaugemal põrises bassihääl:

„Ei, seda on võimatu ette kujutada...“

Nende sõnade juures kiskus end valla äkiline naerupahvatus.

„Kuidas peaks seda keegi ette kujutama, kui ta seal ise pole olnud?“

„Selleks peaks hullumeelne olema!“ ütles kütt.

Paradis kummardus lamava kogu kohale.

„Kas magad?“

„Ei, aga ma ei liiguta,“ pobises kohe mingi tume masendatud hääl, mis tuli sellest tombust, mida kattis paks mudane kest, — nii külmuline, et näis, nagu oleks seal jaluli tallatud.

„Tead, ma usun, et mul on kõht puru. Aga ma pole selles kindel ega julge seda teada saada.“

„Vaatame järele...“

„Ei, veel mitte,“ ütles mees. „Tahaksin veel natuke aega niiviisi olla.“

Teised teevad ladistades elamääraseid liigutusi, lohistavad end küünarnukkidel edasi, heidavad kõrvale põrguliku mudakooriku, mis neid rõhus. Külmalahvatus lahkus vähehaaval sellest piinatute kobarast, kuigi valgus ei suurenenud enam

määratu raba kohal, mille serval lõppes tasandik. Hämarus jäi endiseks, aga meeleteid kasvas üha.

Keegi meist ütles, kumisedes kurvalt nagu kell:

„Jutustada ju võid, eks, — aga keegi sind ei usu. Mitte kurjusest või sellepärast, et neile meeldib sinu jutu peale vilistada, vaid sellepärast, et ei suudeta. Kui sa hiljem ütled (kui sa veel elus oled ja saad midagi öelda): „Tegime öötööd, olime mürsuvalingu all ja pidime mudasse uppuma,“ siis vastavad teised: „Aa!“ Võib-olla ütlevad nad: „Lõbus teil just ei olnud.“ See on kõik. Keegi ei saa teada. Ainult sina tead.“

„Ei, isegi meie mitte! Isegi meie mitte!“ hüüdis keegi.

„Ütlen sedasama, mis sina; ka meie unustame... Me juba unustamegi, vaene vana!“

„Oleme liiga palju näha saanud!“

„Ja kõik, mis me oleme näinud, on liig. Inimene pole loodud kõike seda meeles pidama... See hajub igasse külge. Inimene on liiga väike.“

„Ta unustab ruttu. Mitte ainult suure viletsuse kestvuse, mis ei ole mõõdetav, nagu sa ütled, — nii kaua on see kestnud, vaid ta unustab rännakud, mis ikka uuesti maad künnavad, jalgu vaevavad ja luid väsitavad, kandami raskuse, mis tundub taevani kasvavat, roidumuse, mis on nii suur, et sa ei mäleta oma nimegi, hävitava tammumise ja paigalseismise, üle jõu käivad tööd, otsatud õised valvelolekud, mil varitsetakse vaenlast, kes on igal pool pimeduses, võitluse une vastu, sõnnikust ja täidest peapadja. Unustab isegi pommide ja kuulipildujate laastamise, miinid, lämmatavad gaasid, vasturünnakud. Kui kõik see toimub, siis oleme täis tõelisuse tunnet, ja õigusega. Aga see kõik kulub meie sees ja kaob ei tea kuidas, ei tea kuhu; jäävad ainult nimed, asjade nimetused nagu ametlikus teadaandes.“

„See on tõsi, mis ta ütleb,“ sõnas üks mees, liigutamata pead oma porikaeluses. „Kui olin puhkusel, siis nägin, et olin unustanud juba paljugi oma endisest elust. Lugesin iseenda kirju otsekui mõnd raamatut. Ja ometi unustasin sellest hoolimata ka oma sõjaaegsed kannatused. Oleme unustamise masinad. Inimesed on olendid, kes natuke mõtlevad ja kes peamiselt unustavad. Seda nad on.“

„Niisiis unustavad kõik, — meie ja teised. Õnnetust ei olegi!“

See väljavaade süvendas veelgi nende olevuste armetust

nagu teade veel suuremast õnnetusest; see alandas neid veelgi nende uputuse kaldal.

„Ah! Kui me mäletaksime!“ hüüdis üks.

„Kui me mäletaksime,“ ütles teine, „siis ei oleks enam sõda!“

Kolmas liigas suurepäraselt:

„Jah, kui me mäletaksime, siis poleks sõda nii ilmaaegne kui see on.“

Kuid äkki ajas end üks lebavaist ellujäänulist põlvili, raputas oma käsivarsi, millelt pudenes poritükke, ja must nagu suur mudane nahkhiir, kisendas ta tumedalt:

„Selle sõja järel ei tohi enam sõda olla!“

Seda kõntsast nurka, kus me nõrkadena ja võimetutena lebasime, ründasid tuulepuhangud, mis meid raputasid nii järealt ja tugevasti, et maa pealispind võnkus nagu laevavrakk. Lendukippuva mehe kisendus äratas teisi samasuguseid:

„Ei tohi enam sõda olla selle sõja järel!“

Maa külge aheldatud ja maa sisse suletud meeste tumedad raevutsevad kisendused tõusid ja vuhisesid tuules nagu tiivalöögid:

„Mitte enam sõda, mitte enam sõda!“

„Jah, küllalt!“

„See on liiga rumal! ... See on liiga rumal,“ pobisesid nad. „Mida see õieti tähendab, kõik see, mida ei saa öeldagi.“

Nad kogelesid, nad urisesid nagu metsloomad jääpangal, mida loodusjõud püüavad vallutada; nad karjusid oma tumedate mõranenud lõustadega. Nendes tõusnud vastuhakk oli nii tugev, et see neid lämmatas.

„Inimene on loodud elama, mitte sel kombel kärvama!“

„Inimesed on loodud, et olla abikaasad ja isad, et olla inimesed, mitte loomad, kes üksteise peale jahti peavad, üksteist tapavad ja mürgitavad.“

„Igal pool, igal pool on loomad, metsikud loomad või lõmastatud loomad. Vaata, vaata!“

... Ma ei unusta iialgi nende piiritute lagendike ilmet, mille pinnalt porine vesi oli närinud värvid, jooned, kõrgendikud, millede vedelast mädanikust rünnatud vormid kõikjalt pudenesid ja varisesid läbi vaiade, okastraadi ja palkide purustatud kondikava; ma ei unusta selle kohal, nendes Stüksi tumedais

avarustes esile kerkinud mõistuse, loogika ja lihtsuse nägemust, mis inimesi oli äkki raputama hakanud nagu hullustus.

Oli näha, et see mõte neid piinas: katsuda maa peal elada ja õnnelik olla, see pole mitte ainult õigus, vaid on kohus, isegi ideaal ja voores; ühiskondlik elu on tehtud ainult selleks, et rohkem hõlbustada seismist elu.

„Elada! ...“

„Meiel! ... Sina ... Mina ...“

„Mitte enam sõda. Ah ei! ... See on liiga rumal! ... Veel halvem, — see on ...“

Üks sõna tuli kajastama nende ebamäärast mõtet, nende katkendlikku ja varavalminud karjasosinat ... Ma nägin, kuidas tõusis kõntsaga kroonitud pea ja maaga ühel tasemel olev suu lausus:

„Kaks teineteisega võitlevat sõjaväge on üksainus suur sõjavägi, kes tapab iseennast!“

„Mis me õieti oleme olnud kahe aasta kestel? Vaesed õnnatud, aga ka toored metslased, röövlid, lurjused.“

„Veel hullemadki!“ ümises see, kes ei osanudki tarvitada muud väljendust.

„Jah, see on tõsi!“

Need mehed, keda väsimus oli oma tuliste tangidega vaevanud, keda vihm oli piitsutanud, terve ööpikkune äike vapustanud, — need vulkaanide ja uputuste käest pääsnud nägid sel lohutu vaherahu hommikul, et sõda, mis on kõlbeliselt niisama jälestatav kui füüsiliselt, mitte ainult ei vägistata mõistust, ei alanda suuri mõtteid, ei põhjusta kõiki roimi, — vaid neile selgus ka, kui palju see oli arendanud nendes ja nende ümber kõiki halbu vaiste ilma ühegi erandita: tigidust kuni sadismini, isekust kuni julmuseni, nautimishimu kuni meele tuseni.

Nad manavad kõike seda oma silme ette nii, nagu nad äsja ähmaselt kujutlesid oma viletsust. Nad on ääreni täis needust, mis katsub endale väljapääsu leida ja sõnades väljendada. See paneb nad ägama; nad oigavad. Näib, nagu pingutaksid nad jõudu, et välja jõuda eksimusest ja teadmatusest, mis neid rüvetab niisamuti nagu pori; näib, nagu tahaksid nad lõpuks teada, miks neid karistatakse.

„Ja siis?“ kisendab üks.

„Siis?“ kordab teine veel kõvemini.

Tuul paneb silme ees värisema üleujutatud avaruse ja tekitab lõdinat, rünnates vihaselt neid lebavaid või põlvitavaid inimhulki, mis on liikumatud nagu kivitahvlid või -sambad.

„Sõdu ei tule enam siis,“ uriseb üks sõdur, „kui ei ole enam Saksamaad.“

„Mitte nii ei tule öelda!“ hüüab teine. „Sellest pole küllalt. Sõdu ei tule enam siis, kui sõjavaim on võidetud!“

Et tuule mõirgamine tema sõnad pooleldi oli lämmatanud, tõstis ta pead ja kordas neid.

„Saksamaa ja militarism on üks,“ raius rutuga ühe teise raev. „Nad tahtsid sõda, see oli neil ette kavatsetud. Nemad on militarism!“

„Militarism...“ algas üks sõdur.

„Mis see on?“ küsiti.

„See on... see on ettevalmistatud toores jõud, mis äkki ühel hetkel hoobi annab. See tähendab röövleid.“

„Jah. Täna on militarismi nimeks Saksamaa.“

„Jah. Aga mis on ta nimeks homme?“

„Ma ei tea,“ ütleb üks tõsine, otse prohvetlik hääl.

„Kui sõjavaimu ei tapeta, siis tuleb heitlusi igavesti.“

„Peab... peab.“

„Peab võitlema!“ loksus kähe hääl; see tuli kehast, mis meie ärkamisest saadik kivina lamas apas mudas. „Peab!“ Ja keha keeras raskelt teist külge. „Peame andma kõik, mis meil on: oma jõu, oma naha ja oma südamed, kogu oma elu ja rõõmud, mis meile jäävad! Oma vangielu peame kahel käel vastu võtma. Peame kõike taluma, isegi ülekohut, mille riik on tulnud, ja skandaali ja jäledust, mida me näeme, — tuleb olla täiesti sõja pärast, tuleb võita! Aga kui peab säärast ohvrit tooma,“ ütles vormitu mees meeletult, veel kord ümber pöördudes, „siis sellepärast, et me võitleme progressi, mitte mingi maa pärast, eksimuse, mitte mingi maa vastu.“

„Sõda tuleb tappa,“ ütles esimene kõneleja. „Sõda tuleb tappa iga maa kõhus!“

„Aga siiski,“ ütles üks neist, kes olid sinna nagu istutatud, „siiski hakatakse aru saama, miks tuli sõdida.“

„Siiski,“ pobises omakorda kütt, kes oli maha lömitanud, „siiski on mehi, kes võitlevad teistsuguse mõttega peas. Ma

olen näinud noori, kes põrmugi ei hooli humaansetest aadetest. Neile on tähtis ainult rahvus, muud midagi; sõda on neile isamaade vaheline asi; igaüks tahab, et hiilgaks tema maa, see on kõik. Need mehed võitlesid, ja nad võitlesid hästi.“

„Nad on noored, need poisikesed, kellest sa räägid. Nad on noored. Neile tuleb andeks anda.“

„Võib hästi teha, ilma et hästi teaksid, mida teed.“

„See on tõsi, et inimesed on hullud! Seda ei jõua ialgi küllalt kinnitada!“

„Marurahvuslased on ussiseeme...“ urises üks vari.

Nad kordasid mitu korda, nagu kobamisi teed otsides:

„Peab sõja tapma. Peab tapma!“

Üks meist — see, kes oma verekaeluses pead ei liigutanud, — jäi jonnakalt oma mõtte juurde:

„See kõik on lobisemine. Mis sellest, et mõeldakse nii või naa? Peame võitma, see on kõik.“

Aga teised olid hakanud otsima tõde. Nad tahtsid teada ja näha olevikust kaugemale. Nad tukslesid, ilma tuues tarkuse ja tahte valgust. Mitmesuguseid eri veendumusi tiirles nende peades ja nende huultelt tuli tõekspidamiste ebaselgeid katkeid.

„Kindlasti... Jah... Aga kõike tuleb arvestada. Ikka peab tulemust silmas pidama.“

„Tulemus! Kas see pole tulemus, kui me selle sõja võidame?“ jäi inimekups kangekaelselt oma mõtte juurde. Kaks häält vastasid korraga:

„Ei!“

*

Sel hetkel kuuldus tumedat kära. Ümberringi kõlas kisa ja me võpatasime.

Terve savisiil oli eraldunud künkast, mille vastu me nõjatasime, ja paljastanud meie keskel siruli jalu istuva laiba.

Maalibisemine avas tee künka tipule kogunenud veele, mis kosena langes laibale ja seda pesi, kuna meie seda vaatasime.

Karjuti:

„Ta nägu on täitsa must!“

„Mis nägu see on?“ hingeldas kellegi hääl.

Tervemad sõdurid lähenesid sõõris nagu kärnkonnad. Võimatu oli leida nägu selles peas, mis bareljeefina paistis kaeviku seinalt, mille maalibisemine oli paljastanud.

„Tema nägu! See polegi nägu!“

Näo asemel oli karvatuust.

Siis märkasime, et laip, mis näis istuvat, oli kahekorra käänatud ja tagurpidi pooleks murtud.

Hirmsas vaikusel vaadeldi purustatud laiba püstist selga, rippuvaid ja tagasiväänatud käsivarsi ja kaht siruliaetud säärt, mis toetusid jalaninadega kleepuvale mullale.

Ja kohutav magaja äratas vaibunud vaidluse. Vihaselt kisen-dati, nagu oleks ta kuulnud:

„Eil! Võitjaks jääda — see pole tulemus. Mitte vaenlast ei tule võita, vaid sõda.“

„Kas sa siis aru ei saa, et sõjast peab jagu saama? Kui see peaks kord uuesti algama, siis pole midagi kasu kõigest sellest, mis on tehtud. Kaks või kolm aastat või veel kauem kestnud katastroof on olnud asjatu.“

*

„Ah, vana, kui kõik, mis me oleme kannatanud, ei tähenda selle suure õnnetuse lõppu... Ma ripun elu küljes, mul on oma naine, oma perekond, maja, kodu; mul on oma plaanid edaspidise elu kohta... Noh, sellegipärast tahaksin enne-mini surra.“

„Mina suren,“ ütles just sel hetkel Paradis' naaber, kes kahtlemata oli vaadanud oma kõhuhaava. „Kahetsen seda oma laste pärast.“

„Mina,“ ümisesi mujal, „ei kahetse seda just oma laste pärast mitte. Ma olen suremas, järelikult tean, mis ütlen, ja ma ütlen: nemad saavad rahu!“

„Mina võib-olla ei sure,“ ütles üks teine lootusevärinaga, mida ta ei suutnud tagasi hoida isegi nende hukkamõistetute ees. „Aga mul tuleb kannatada Hästi. Ma ütlen: seda halvem! Ma ütlen isegi: seda parem! Ja ma suudan rohkem kannatada, kui ma tean, et see sünnib millegi eest.“

„Siis tuleb pärast sõda edasi võidelda?“

„Jah, võib-olla...“

„Sa tahad veel võidelda!“

„Jah, sellegipärast, et ma enam ei taha!“ uriseti.

„Ja võib-olla, et ei tule mitte välismaalaste vastu võidelda?“

„Võib-olla küll...“

Teistest tugevam tuulehoog sulges meil silmad ja pani hinge

kinni. Kui see oli möödunud ja me nägime tuuleiili üle lagen-diku põgenevat oma porisaaki kaasa viies ja raputades ning loksutades vett kaevikutes, mis olid pikalt ammuli otsekui terve sõjaväe haud, — siis räägiti edasi:

„Lõppude lõpuks, milles on sõja suurus ja õudus?“

„Rahvaste suurus.“

„Aga rahvad oleme meie!“

See, kes nii oli öelnud, vaatas mind, küsis minult.

„Jah,“ ütlesin talle, „jah, vend, see on tõsi! Ainult meie kätega saab lahinguid lüüa. Meie oleme sõja aine. Sõda koos-neb ainult lihtsõdurite lihast ja hingedest. Meie moodustame surnute lagendikud ja verejõed, — meie kõik, kelledest igaüks on nähtamatu ja vaikiv meie arvu otsatu suuruse tõttu. Tüh-jendatud linnad, hävitatud külad, kõik need kõrbed oleme meie. Jah, kõik oleme meie ja ainult meie.“

„Jah, see on tõsi. Rahvad on sõda; ilma nendeta poleks midagi, mitte midagi; ainult natuke kauget kisa. Aga mitte rahvad ei otsusta sõda, vaid peremehed, need, kes rahvaid juhivad.“

„Rahvad võitlevad praegu selleks, et neil enam ei oleks peremehi, kes neid juhivad. See sõda on nagu jätkuv Prant-suse revolutsioon.“

„Nii töötame siis meie ka preislaste heaks?“

„Seda tuleb küll loota,“ ütles üks õnnetuid.

„Ei noh, siis...“ kiristas kütt hambaid.

Aga ta raputas pead ega lisanud midagi juurde.

„Hoolitseme iseendi eest! Ei maksa teiste inimeste asjadega tegemist teha,“ ümises kangekaelne, põikpea.

„Maksab siiski... sest need, keda sa nimetad teisteks, pole teised, vaid on kõik ühed!“

„Miks peame ikka meie kogu maailma eest väljas olema!“

„Nii see on,“ ütles üks mees ja kordas sõnu, mida ta äsja oli tarvitanud: „Seda halvem või seda parem!“

„Rahvad pole midagi ja peaksid olema kõik,“ ütles samal ajal mees, kes mind oli küsitlenud, korrates teadmatult enam kui sajandi vanust ajaloolist lauset, kuid avades viimaks selles peituva suure ülemaailmse tähenduse.

Ja neljakäpuli olles tõstis piinast pääsnu mudasel maapin-nal oma pidalitõbisenäo ning vaatas ahnelt enda ette otsa-tusse.

Ta vaatas, ta vaatas. Ta katsus avada taeva uksi.

*
„Rahvad peaksid kokku leppima läbi nende naha ja nende kõhul, kes neid ühel või teisel viisil kurnavad. Kõik hulgad peaksid kokku leppima.“

„Kõik inimesed peaksid viimaks olema ühetaolised.“

See sõna tundus meie juurde tulevat nagu abi.

„Ühetaolised... Jah... Jah... On olemas ülevad mõisted — õiglus ja tõde. On asju, millesse usutakse, mille poole pöörduakse, et neile järgneda nagu mingile valgusele. Kõige tähtsam neist on ühetaolisus.“

„On olemas ka vendlus ja vabadus.“

„Kõige tähtsam on ühetaolisus!“

Ma ütlesin neile, et vendlus on unistus, udune ja kindlusetu tunne; et inimesele on loomuvastane vihata tundmatut, aga et loomuvastane on ka tundmatut armastada. Vendlusele ei saa rajada mitte midagi. Ka vabadusele mitte: see on liiga relatiivne ühiskonnas, kus kõik olemasolev iseennast paratamatult tükkideks kisub.

Ühetaolisus aga on alati ühesugune. Vendlus ja vabadus on sõnad, ühetaolisus aga on midagi tõelist. Ühetaolisus on ühiskondlik mõiste, sest üks olend on väärtuslikum kui teine, kuid igaüks peab ühiskonnast ühesugusel määral osa saama; ja see on õiglane, sest ühe inimliku olendi elul on sama väärtus kui teise omal; ühetaolisus on inimeste tarkuse suur valem. Selle tähtsus on imeväärne. Iga olendi õiguste ühetaolisuse ja enamusel puha tahte põhimõte on eksimatu ja peab olema võitmatu — ja see toob kaasa kõik edusammud, kõik — tõeliselt jumaliku jõuga. See loob kõigepealt igasuguse progressi põhialuse: konfliktide lahendamise õigusemõistmise varal, mis vastab täpselt üldsuse huvidele.

Need inimesed rahva seast aimavad ette neile praegu veel tundmatut, eelmisest võimsamat revolutsiooni, mille allikaks nad on ja mis juba tõuseb, mis kerkib nende keelele. Nad kor-davad:

„Ühetaolisus!...“

Näib, nagu veeriksid nad seda sõna, siis näib, nagu loeksid nad seda selgesti igalt poolt, ja nagu poleks maa peal eelarvamust, eesõigust ega ülekohut, mis kokku ei variseks selle mõjul. See on vastus kõigele, on ülev sõna. Nad arutavad

seda mõistet igakülgselt ja leiavad sellest mingi täiuslikkuse. Ja nad näevad, kuidas kuritarvitused põlevad heledas tules.

„See oleks ilus!“ ütleb üks.

„Liiga ilus, et tõsi olla!“ ütleb teine.

Aga kolmas ütleb:

„Sellepärast see ongi ilus, et see on tõsi. Muud ilu sel ei ole. Ja see tuleb mitte sellepärast, et see on ilus. Ilul ei ole kestvust niisama kui armastuselgi. See on paratamatu sellepärast, et see on tõsi.“

„Noh, kui rahvad õiglust tahavad ja kui rahvad tähendavad jõudu, siis loogu nad õigluse.“

„Algas on juba tehtud!“ lausub üks.

„Sinnapoolse asi kaldub,“ kuulutab teine.

„Kui kõik inimesed on ühetaolised, on ühinemine paratamatul!“

„Ja taeva all pole siis enam õudusi, mida teevad kolmkümmend miljonit inimest, kes neid teha ei taha.“

See on tõsi. Selle vastu pole midagi ütelda. Missugust näilist argumenti, missugust vastuseviirastust julgeks keegi selle vastu ette tuua? „Ja taeva all pole siis enam õudusi, mida vastu enda tahtmist teevad kolmkümmend miljonit inimest.“ Ma kuulan, ma jälgin loogikat, mida väljendavad need vae-sed valude väljale paisatud inimesed sõnades, mis purskavad nende reigadest ja kannatustest, sõnades, mida neist voolab nagu verd.

Ja nüüd tumeneb taevast. Suured pilved muudavad ta sinakaks ja soomustavad altpoolt. Ülal, nõrgas tinavärvilises helen-duses, käivad üle taeva tohutusuured niiske tolmu jooned. Ilm pimeneb. Saame jällegi vihma. Tormil ja kannatustel pole lõppu.

„Kord küsitakse,“ ütleb üks, — „milleks peaksime küll sõdima?“ Ükski ei tea seda; kuid kelle heaks sõda peetakse, seda võib ütelda. Kord ollakse sunnitud nägema, et kui iga rahvas toob sõja ebajumalale tapmiseks iga päev tuhande viie-saja noormehe värsket liha, siis sünnib see mõnede üksikute ässitajate lõbuks, keda võiks üles loendada; terved rahvad lähevad tapatalgutele karjadesse korraldatud vägedena, et kuldressides kildkond kirjutaks ajalukku oma vürstide nimed, et teised kullatud inimesed samast kildkonnast saaksid rohkem äri teha. Kõik teatavate isikute ja teatavate tehingute huvides. — Ja küllap nähakse, niipea kui silmad avada, et lahkumine-

kud inimeste vahel pole mitte need, mis arvatakse olevat, ja et lahkuminekuid, mida usutakse olevat, polegi olemas.“

„Kuula!“ öeldakse äkki vahele.

Jääme vait ja kuulame kahurimürinat. Seal kaugel vapustab mürin õhukihte ja see kauge jõud ulatub nõrgalt meie sisse-mähitud kõrvadeni, kuna uputus ümberkaudu üha immutab maapinda ja kõrgusi pikkamisi alla kisub.

„Algab jällegi...“

Siis ütleb üks meist:

„Ah, mille vastu meil küll veel võidelda tuleb!...“

Kõneluse kurbmängus, mis nende hüljatute vestlusest areneb otsekui mingi mõõtmatu meistriteos, tundub ebamugavust ja kõhklust. Mitte ainult valu, ohtu ja halbade ilmade viletsust ei nähta lõputult korduma hakkavat, vaid ka inimeste ja asjade vaenulikkust tõe vastu. Nad näevad jällegi kuhjuvat eesõigusi, harimatust, kalkust, pahatahtlikkust, omakasupüüdlikkust; nad näevad ületamatuid rindejooni, mis lahutavad vankumatuid rahvamasse rõhujate positsioonidest.

Ja mõtete kobav unistus jätkub teises nägemuses, kus igavesed vastased väljuvad minevikust ja näitavad end oleviku tormikas varjus.

*

Seal nad on... Näib, nagu joonistuks see taevasse, maailma leinaloqriddersse mässiva äikese tippudele. Seal on hobuseid hüpitlevate ja silmipimestavate võitlejate kavalkaad; seal on lahinguratsusid, mis kannavad raudsoomust, kardpaelu, suletutte, kroone ja mõõku. Eredatena, toredatena, helkivatena veerevad nad edasi relvade koorma all. See iganenud hoiakuga sõjakas ratsutajate rivi lõikub pilvedesse nagu sünge teatri-dekoratsioon.

Ja kõrgel, lamajate ärevate pilkude kohal, nende kehade kohal, milledele kuhjub maiste mülgaste ja rüvetatud väljade pori, voolab kõike seda kokku silmapiiri neljast kaarest, tagasi tõrjudes taeva otsatust ja peites siniseid sügavusi.

Ja neid on leegion. Pole mitte ainult sõjameeste kildkond, kes kiitust mõirgab sõjale ja seda jumaldab, pole mitte ainult need, keda ülemaailmne orjus varustab maagilise võimuga: päritud võimu valdajad, kes siin-seal püsti seisavad põrmu paisatud inimkonna kohal, kes äkki rõhuvad õigluse kaaludele,

sest nad näevad ette suurt saaki. On terve teadlik ja mitteteadlik hulk, kes teenib võimulolijate kohutavat eesõigust.

... „On neid, kes ütlevad: „Kui ilusad nad on!““ hüüab sel hetkel üks süngeist ja dramaatilistest vestlejaist, kätt sirutades, nagu näeks ta.

„Ja neid, kes ütlevad: „Rahvad vihkavad üksteist!““

„Ja neid, kes ütlevad: „Sõda nuumab mind ja täidab minu kõhtu!““

„Ja neid, kes ütlevad: „Sõdu on alati olnud, järelikut on neid ka tulevikus!““

„On neid, kes ütlevad: „Ma ei näe kaugemale kui oma nina ette ja ma keelan teistelgi kaugemale näha!““

„On neid, kes ütlevad: „Lapsed tulevad ilmale punaste või siniste pükstega ümber tagumiku.““

„On neid, kes ütlevad: „Langetage pead ja uskuge jumalasse!““ urises üks kähe hääl.

*

Ah, teil on õigus, vaesed arvutud lahingute töölisel, kes te kogu suure sõja olete teinud oma kätega, — kõikvõimas jõud, mis ei suuda veel head teha, maine hulk, milles iga nägu väljendab kannatuste maailma ja mis mõtete ikkes küürutades unistab taeva all, kus mustad pilved kärisevad ja sasipäis-tena lendavad nagu kurjad inglid; jah, teil on õigus. Kõik see on teie vastu. Teie vastu ja teie suure ühise eesmärgi vastu, mis, nagu te nägite, täpselt kokku langeb õiglusega, — ja teie vastu pole mitte ainult mõõgatäristajad, kasusaajad ja sahkerdajad.

Pole mitte ainult koletislikud ahnitsejad, rahamehed, suured ja väikesed ärimehed, kes varjavad end oma soomustatud pankades või majades, kes elavad sõjast, elavad rahus keset sõda, jonnakatel laupadel tumm doktriin, näod kinnised nagu rahakastid.

On teie vastu ka need, kes imetlevad mõõgalöökkide sädelevust, kes unistavad ja karjuvad kui naised mundrite erdate värvide ees. Need, kes end joovastavad sõjaväemuusikaga või lauludega, mida rahvale pakutakse nagu viina; on pimestatud, nõrgad vaimud, fetišistid, metslased.

Teie vastu on need, kes süvenevad minevikku, kelle suus pole muud kui sõna „vanasti“; traditsioonide orjad, kelle

silmis kuritarvitusel on seaduse jõud, sest et see on põline, kes ihkavad, et surnud neid juhiksid, ja kes püüavad tulevikku ning tukslevat ja kirglikku progressi alistada kodukäijate ja lapsehoidjajuttude valitsusele.

Ühes nendega kõik preestrid, kes püüavad teid ärritada ja uinutada oma paradiisi unerohuga, et miski ei muutuks. On advokaadid, majandusteadlased, ajaloolased — mine neid kõiki tea! —, kes te pead segi ajavad teooriatega, kes kuulutavad rahvuste omavahelist antagonismi, kuna igal moodsal rahvusel on vaid meelevaldne geograafiline ühtsus oma abstraktsete piiride vahel ja kuna ta koosneb kunstlikult kokkusulatatud rassidest; kes ussitanud genealogistidena valmistavad vallutamise- ja riisumishimulistele filosoofilisi võltstunnistusi ja võltsitud aadlitiitleid. Lühinägelikkus on inimvaimu haigus. Teadlased on paljudel juhtudel omamoodi rumalad, ja nad kaotavad silmist asjade lihtsuse, kustutavad selle ja tumestavad seda valemite ja detailidega. Raamatutest õpitakse väikesi asju, mitte suuri.

Ja isegi kui nad ütlevad, et nad ei taha sõda, teevad need inimesed kõik, et seda igaveseks muuta. Nad toidavad rahvuslikku edevust ja armastust jõu ülemvõimu vastu. „Meie üksi,“ ütlevad nad, igaüks oma kitsas ringis, „oleme vaprad, lojaalsed, andekad ja hea maitsega!“ Kodumaa suurusest ja rikkusest teevad nad otsekui mingi apla tõve. Isamaa-armastusest — see on lugupeetav tingimusel, et ta jääks tunnete ja kunsti valdkonda nagu perekondlikud ja kolkatunded, mis on just niisama pühad, — teevad nad utoopilise ja eluvõimetu mõiste, mida maailmas miski ei tasakaalusta, — mingi vähktõve, mis endasse neelab kõik elavad jõud, võtab endale kogu ruumi, lõmastab elu ja nakatades viib kas sõjani või jõuetuseni ja lämbumiseni relvastatud rahu olukorras.

Jumaldusväärse kõlbluse muudavad nad ebaloomulikuks: kui paljudest roimadest on nad ühe sõnaga teinud voorused, nimetades need rahvuslikeks! Nad moonutavad isegi tõde. Igavese tõe asendavad nad oma rahvusliku tõega. Tõdesid on nii palju kui rahvaid, kes tõde võltsivad ja väänavad.

Teie vastu on kõik need inimesed, kes peavad lapsikuid, järeleuskumisi, naermaajavaid vaidlusi, mida te kuulete endi kohal mürisevat. „Mitte mina ei alustanud, vaid sina! — Ei, mitte mina, vaid sina! — Alga sina! — Ei, alga sina!“

(lapsikused, mis maailma hirmsa haava muudavad igaveseks, sest mitte tõelised asjasthuvitatud ei vaidle selle üle ja lõpetamise tahet neis vaidlustes ei ole), — kõik need inimesed, kes ei suuda või ei taha maa peal rahu luua; kõik need inimesed, kes ühel või teisel põhjusel klammerduvad vana külge, sellele põhjendusi leides või andes, — kõik need on teie vaenlased!

Need on teie vaenlased samal määral kui seda täna on saksa sõdurid, kes lamavad siin teie vahel ja kes pole muud kui vaesed tüssatud, keda on jäledasti petetud ja loomastatud, kelledest on kodulojused tehtud... Need on teie vaenlased, ükskõik kus kohas nad on sündinud, ükskõik kuidas hääldatakse nende nimesid, ükskõik missuguses keeles nad valetavad. Vaadake neid taevas ja maa peal! Vaadake neid igal pool! Vaadake neid kord põhjalikult ja pidage igavesti meeles!

*

„Sa olid imetlusväärne kangelane!“ ütlevad nad, urises põlvili ja kummargil konutav mees, kelle mõlemad käed olid mullas, ning raputas õlgu nagu suur koer. „Ma ei taha, et mulle seda öeldakse!“

„Kangelased, mingid ebatavalised inimesed, ebajumalad? Mine ikka! Oleme olnud timukad! Oleme ausalt pidanud timukaametit. Teeme veelgi kogu oma jõuga seda tööd, kui seda on tarvis teha, et karistada ja lüüa sõda. Tapmisliigutus on alati alatu, — see on mõnikord vajalik, kuid alati alatu. Jah, kalgid ja väsimatud timukad — seda oleme olnud. Aga ärge mulle räägitagu sõjalisest voorusest, et olen sakslasi tapnud.“

„Ka minule mitte,“ hüüdis teine nii valju häälega, et keegi poleks võinud talle vastata, isegi kui oleks julgetud. „Ka minule mitte, kuigi ma olen päästnud prantslaste elu! Siis peaks ju jumaldama ka tulekahjusid päästmistööde ilu pärast.“

„Oleks roim näidata sõja ilusaid külgi,“ ümises üks süngeist sõdureist. „Isegi kui neid oleks.“

„Seda ütlevad nad sulle, et sulle au ja kuulsusega tasuda ja et ka endile maksta selle eest, mida nad pole teinud,“ jätkas esimene. „Sõjaväeline au ja kuulsus — selles pole meile lihtsõduritele mingit tõde. See on mõne üksiku jaoks,

kuid neid väljavalituid arvestamata on sõduri kuulsus vale nagu kõik, mis sõjas näib ilus olevat. Tõeliselt on sõdurite ohver tume saladus. Nende jaoks, kellede hulk moodustab rünnakulaineid, ei ole tasu. Nad jooksevad, et viskuda kuulsuse kohutavasse olematusse. Iialgi ei saa kokku korjata isegi nende nimesid, nende vaeseid mittemidagi-ütlevaid väikesi nimesid.

„Meile on see ükskõik,“ vastas üks mees. „Meil on muule mõelda.“

„Aga kas kõigest sellest võib üldse rääkida?“ luksus üks mudane nägu, mida pori varjas nagu mingi järe käsi. „Sind teetakse ja saadetakse tuleriidale! Nad on sõja ümber loonud nii julma usundi, — niisama rumala ja kuritegeliku usundi kui too teinegi!“

Mees tõusis poolistukile, vajus maha, kuid tõusis jälle. Ta oli haavatud oma rüvetava kooriku alt, temast valgus verd, ja kui ta seda oli öelnud, siis vaatas ta pärani silmi kõike seda verd, mis ta oli andnud maailma tervendamiseks.

*

Teised ajavad end ükshaaval sirgu. Äike tiheneb ja laskub nülitud ning vaevatud väljadele. Päev on täis ööpimedust. Ja näib, et vahetpidamata kerkib uusi vaenulikke inimkujusid ja inimkujude hulki pilvemägede aheliku tippudele, barbaarsete ristide ja kotkaste siluettide ümber, kirikute, valitsejate losside ja sõjaväetemplite ümber, paljunedes seal ja varjates tähti, mis pole nii arvukad kui inimkond; näib, et neid kodukäijaid liigub igas suunas isegi maapinna nõgudes ja tõeliste olendite vahel, kes on siia huupi visatud ja pooleni mulla sisse vajunud nagu viljaterad.

Minu veel elavad kaaslased on viimaks tõusnud; sügavalt küntud maapinnal vaevaliselt püsti seistes, suletud porist läbiimbunud rõivaisse, maetud kummalistesse mudapuusärkidesse, oma koletislikku lihtsust sirgu ajades mullast, mis on sügav nagu teadmatus, liiguvad nad ja karjuvad, tõstes silmi, käsivarsi ja rusikaid taeva poole, kust langeb päevavalgust ja maru. Nad heitlevad võidukate viirastuste vastu nagu Cyrano'd ja Don Quijoted, kes nad praegu veel on.

Näen nende varjusid liikuvat maapinna suurel kurval peegeldusel ja helkivat endiste kaevikute kaamel liikumatul pinnal,

mida valendama paneb ja milles elab ainult avaruse otsatus keset ähmase silmapiiri polaarkõrbet.

Kuid nende silmad on lahti. Nad hakkavad jõudma arusaamisele asjade piiritust lihtsusest. Ja tõde ei tekita mitte ainult lootusekoitu, vaid annab neile ka uut jõudu ja julgust.

Ja kuna me valmistume teiste juurde minema, et jälle sõda alustada, avaneb must äikesetaevas tasakesi meie peade kohal. Kahe tumeda pilverünka vahelt ilmub rahulik kiir; see valgusejoon, nii kitsas, nii nukker ja kehv, et sel on mõtlev ilme, toob siiski tõenduse, et päike on olemas.

Detsembris 1915.

HENRI BARBUSSE

Suur prantsuse kirjanik-revolutsionäär Henri Barbusse on kirklik ja kartmatu võitleja rahvaste õnne, rahu ja sotsialismi eest. Tema loomingus kõlab revolutsiooni vankumatu sõduri hää, leegitsev üleskutse võitlusele imperialistlike sõdade ja fašistliku barbaarsuse vastu. „Barbusse mõistis selgesti,“ kirjutab Georgi Dimitrov, „et kunstilooming peab teenima töötavat inimkonda, kes võitleb enda vabastamise eest kapitalismi ikkeest, ja et tõeline kunstnik ei või sellest suurest vabadusvõitlusest kõrvale jääda.

Barbusse ei piirdunud sellega, et kirjutas hiilgava romaani „Tuli“, mis oli suunatud imperialistliku sõja vastu.

Ei. Ta pühendas kogu oma jõu ja talendi otsesele võitlusele sõja vastu, seistes proletariaadi ja rahu kantsi, Nõukogude Liidu poolel.

Barbusse'i nimi särab põlevate tähtedega nende miljoniliste hulkade lippudel, kes võitlevad vana maailma — ekspluateerimise, orjuse ja röövlike sõdade maailma vastu.¹

Tõeliselt suure kunstnikuna nägi Barbusse elu selgemini ja vaatas kaugemale tulevikku ning aitas näha ka teistel. I imperialistliku maailmasõja ajal kaevikus kirjutatud romaan „Tuli“ „kainestas tuhandeid verest joobunud päid“, nagu tabavalt ütles A. M. Gorki. Barbusse tõi inimeste silme ette kapitalistliku maailma kohutava nuhtluse, imperialistliku sõja alasti koledused. Pöördudes lihtsate sõdurite poole paljastab ta nende tõelisi vaenlasi, neid, kes kannavad vastutust sõja kirjeldamatu viletsuse eest, — kapitalistliku maailma valitsejaid. „Need on teie vaenlased samal määral kui seda täna on saksa sõdurid,

¹ „Pravda“, 3. septembril 1935.

kes lamavad siin teie vahel ja kes pole muud kui vaesed tüssatud, keda on jäledasti petetud... Need on teie vaenlased, ükskõik kus kohas nad on sündinud, ükskõik kuidas hääldatakse nende nimesid, ükskõik missuguses keeles nad valetavad. Vaadake neid taevas ja maa peal. Vaadake neid igal pool! Vaadake neid kord põhjalikult ja pidage igavesti mees!

Barbusse ise ei unustanud neid kunagi. Ta töötas väsimatult rahu ja demokraatia jõudude ühise rinde organiseerimisel ning kasutas iga tribüüni fašismi ja imperialistlike sõjasepitsuste paljastamiseks. Kirjanik võttis aktiivselt osa mitmest „Nõukogude Liidu Sõprade“ kongressist, oli üks rahvusvahelise sõjavastase kongressi organiseerijatest ning rahvusvahelise demokraatlike kirjanike grupi „Clarté“ („Selgus“) looja ja juht.

Barbusse oli revolutsiooniline kirjanik, hiilgav organisator, väsimatu propagandist, kes rakendas kogu oma jõu ja ande võitlusele rahu ja tõelise demokraatia eest.

„Olgu tema elu,“ kirjutas Stalin, „tema võitlus, tema lootused ja perspektiivid eeskujuks kõigi maade töötajate noorpõlvele võitluses inimkonna vabastamise eest kapitalistlikust orjusest.“¹

Henri Barbusse sündis 17. mail 1873. a. vähetuntud literaadi perekonnas. Ta õppis kolledžis, kaitses dissertatsiooni filosoofia alal ja pühendus seejärel kirjanduslikule tegevusele. Esimesed teosed ilmusid möödunud sajandi viimastel aastatel. Selleaegses prantsuse kirjanduses valitsesid mitmesugused dekadentlikud suunad, mis peegeldasid kodanliku kunsti üldist allakäiku. Need kirjanduslikud meeolud mõjutasid ka Barbusse'i, kelle esimene teos — luuletuskogu „Nutvad naised“ („Pleureuses“, 1895) on kantud pessimistlikust elutunnetusest.

Siiski võis juba neis varasemates teostes tunda püüdu tõepärasuse poole, mis vastandas kirjaniku dekadentlikele poeetidele, kes varjasid oma luule tundetühjust pentsikute sümbolite taha.

1903. a. ilmub Barbusse'i esimene romaan „Palujad“ („Les Suppliants“). Selles teoses seisab kirjanik veel samadel ideeliskunstilistel positsioonidel nagu oma kirjandusliku tegevuse alguseski. Teos on täis sügavat pessimismi, autor pühendab suurt tähelepanu kanglaste isiklikele elamustele.

¹ „Pravda“, 3. septembril 1935.

1908. a. avaldas Barbusse oma teise romaani „Põrgu“ („L'Enfer“). See teos märgib kirjaniku asumist realismi positsioonidele. Kompositsioonilt kujutab „Põrgu“ endast rida omavahel seotud novelle. Lugeja silma eest libisevad mööda vastikud stseenid kodanliku Prantsusmaa elust. „Selline on siis tõde...“ hüüab „Põrgu“ kangelane meelt heites...

Jõudis kätte 1914. aasta.

Kuigi Barbusse oli sõjaväeteenistusest vabastatud, astus ta siiski vabatahtlikult armeesse, et pääseda rindele. Lihtsõdurina võitles ta selle rühma koosseisus, mille kogu maailmale tuttavaks tegi geniaalne teos „Tuli“.

Kirjanik oli rindel peaaegu kolm aastat.

1917. aastal Barbusse demobiliseeriti.

Imperialistlik sõda ja seejärel võidukas Oktoobrirevolutsioon aitasid kirjanikul jõuda tõe juurde ja andsid maailmale uue Barbusse'i, kellele nüüdsest peale avanes vaid üksainus tee — rahuõduri tee, võitlus parema tuleviku ja sotsialismi eest.

Kirjaniku esimeseks sammuks sellel teel oli romaan „Tuli“, mis on kirjutatud kaevikuis 1915. aasta lõpul ja 1916. aasta algupoolel. Barbusse käsitab imperialistlikku sõda kapitalismi paratamatu kaasnähtusena. Raamat kutsub üles hävitama mitte ainult tagajärge, vaid ka põhjust — kapitalistlikku korda.

Teosel oli tohutu revolutsioneeriv mõju, kirjaniku hääl kõlas kaevikutest üle maailma. „Tuli“ andis hävitava löögi valelikule kujutlusele sõjast, mille oli loonud šovinistlik kodanlik kirjandus. Teos, mille autor tagasihoidlikult nimetas „Ühe rühma päevikuks“, kiskus halastamatult paljaks sõja tõelise näo. Kaevikuelu ääretu viletsus, pommitamised, rünnakud, kurnavad rännakud, sidumispunktid — kõik see on edasi antud erakordse tõepärasusega. Kuid raamatu väärtus pole ükspäänis selles. Barbusse näitab, kuidas avanevad inimeste silmad, kuidas sõjatules revolutsioneerub lai sõdurite mass.

„Tuli“ leidis enneolematult laia lugejate auditoriumi. Kaasagne prantsuse naiskirjanik Simone Terry, kelle isa asutas ajalehe „Oeuvre“ („Töö“), kus esmakordselt ilmus „Tuli“, jutustab oma esimesest kohtumisest Barbusse'iga:

„See oli 1916. aastal. Isa kabinetti astus sõdur, kes paistis mulle hiiglapikana. Ta oli nii kõhn, et liiga lai, tolmust ja vihmast pleekinud taevassinine sõdurisinel rippus ta ümber nagu kott. Tema välimus hämmastas ja köitis mind. Tema heledates ja unistavates selgetes silmades süttis ootamatult äre-

vus, kustus siis ja süttis jälle nagu majaka signaaltuli. Barbusse astus pikkade sammudega läbi toa, kummardas, ja nagu laadija, kes vabaneb oma koormast, asetas ta isa lauale suure raske käsikirja.

„Tõin teile „Tule“.“

„Mis see on?“ küsis isa.

„See on raamat sõjast. Kõik Pariisi lehed keeldusid seda trükkimast. Kõikjal mõnitati mind kui kapitulanti. Mul oli mõnepäevane puhkus ja kogu selle aja kulutasin asjatult mööda toimetusi käimisele.“

„Oeuvre“ avaldas küll „Tule“ joone all, kuid moonutas ja kärpis teksti. Barbusse'il tuli pidada visa võitlust raamatu kõige teravamate lehekülgede äratrükkimise eest. Ta ei võinud teha järeleandmisi. „Tuli“ oli määratud kõige laiemale lugejaskonnale.

„Kui palju kirju!“ kirjutas Barbusse. „Neid tuleb ikka rohkem ja rohkem. „Tuli“ levib kõikjal. Üldine tulekahju. Suurepärane, suurepärane!“

Juba teine vene tõlkija pakub oma teeneid...“

Oktoobrirevolutsiooni võttis Barbusse vastu kui uue ajastu alguse inimkonna arengukäigus. Kirjanik asub avalikult Nõukogude Venemaa poolele, muutub propagandistiks ja agitaatoriks, kes kindlalt seisab maailma esimese tööliste ja talupoegade riigi kaitsel.

1919. aastal ilmub kirjaniku teine suur romaan „Selgus“ („Clarté“). See teos on kirjutatud Oktoobrirevolutsiooni võidu innustusel ja näitab Barbusse'i ideelist kasvamist, selgemat arusaamist revolutsiooni liikumapanevaist jõududest.

Barbusse'i tegevus läheneb üha rohkem Prantsuse Kommunistliku Partei võitlusliinile ning see tugevdab kirjaniku revolutsioonilist maailmavaadet.

Koos Vaillant-Couturier'ga asutab Barbusse Endiste Rindevõitlejate Vabariikliku Assotsiatsiooni, mis seab oma eesmärgiks võitluse rahu eest.

Artiklis „Meie süüdistame“ (1919. a.) kutsub kirjanik töotajaid ja eesrindlikku intelligentsi üles ühendama oma jõupingutusi Nõukogude Vabariigi kaitseks imperialistide intervent-siooni vastu. Ta kirjutab:

„Päästes vene tõe, te päästate inimkonna tõe. Teadke, et tulevased põlvkonnad otsustavad meie ajastu inimeste üle selle järgi, kas need suutsid tõusta sel hetkel ja öelda: „Ei!““

1919. aastal organiseerib Barbusse rahvusvahelise kirjanike grupi „Clarté“ („Selgus“). See grupp, millesse kuulusid erinevate veendumustega kirjanikud, seadis oma ülesandeks kõigi jõudude ühendamise võitluseks imperialistliku sõja vastu.

Grupp püsis lühikest aega, ent ta tähtsus oli märkimisväärne. 1922. aastal pöördus Lenin kirjaga „Clarté“ poole. Ta tervitas süvenevat ja laienevat võitlust imperialistliku sõja vastu. „Võitlusele niisuguse sõja vastu,“ kirjutas Lenin, „maksab pühendada oma elu, selles võitluses tuleb olla halastamatu, igasugust sofistikat sõja kaitseks tuleb jätada kõige kaugemate nurkadeni.“¹

1923. aastal astub Barbusse Prantsuse Kommunistlikku Parteisse.

See oli ärev aeg. Jaanuaris 1923. aastal okupeerisid prantsuse imperialistid Ruhri. Kommunistlik partei astus välja jõupoliitika vastu, mida teostas Poincaré valitsus. Kommunistliku partei üleskutsel keeldusid prantsuse sõdurid täitmast ülemjuhatuses käske, keeldusid tulistamast töötute pihta ja võtsid osa revolutsioonilistest demonstratsioonidest. Kommunistlikku parteid tabasid reaktsiooniliste jõudude julmad repressioonid.

Barbusse astus partei ridadesse just sel raskel ajal, näidates eesrindlikule intelligentsile nii Prantsusmaal kui ka piiri taga ainuõiget teed. Rida väljapaistvaid teadlasi ja kunstnikke astus kommunistlikku parteisse ja hakkas tema võitlusest aktiivselt osa võtma. Nende hulgas olid sellised suured nimed nagu Paul Eluard ja Louis Aragon.

Väsimatu kirega jätkab Barbusse kapitalismi mädapaisete paljastamist. 1928. aastal ilmub novellikogu „Faktid“ („Faits Divers“). Selles teoses ründab kirjanik kodanliku rahva vaenuliku valitsuse alatut oma voli („Alasti inimene“), paljastab Hispaania kirikliku kliki musti mahhinatsioone („Õpetaja“), annab uue ja värske käsitlemise Pariisi Kommuuni teemale, luues Kommuuni kangelas Louise Micheli suurepärase kuju („Punane neitsi“). Barbusse meenutab Louise Micheli, Kommuuni kartmatu võitleja sõnu: „Kui tahate kohta päikese all, siis ärge manguge, ärge paluge seda, vaid haarake ta jõuga.“ Sissejuhatuses „Faktidele“, kuhu oli kogutud ainult tõsielulised sündmused, kirjutas Barbusse: „Tahaksin süüdata

¹ V. I. Lenin, Teosed, kd. 33, lk. 396. v. k.

vihkamise ja raevu sädet selle rõhumise süsteemi vastu, millest sünnivad kõik vääritused ja kuriteod.“

Barbusse lõi uue žanri — dokumentaalnovelli. Tema jutustused põhinevad konkreetsetel faktidel. Kuid need faktid pole erandlikud ega ainulaadsed. „Neis faktides,“ kirjutas Barbusse oma novellikogu sissejuhatuses, „avaldub kogu maailmas toimuv võitlus ohvrite ja timukate vahel. Nad näitavad täie selgusega meie ühiskondliku ehituse laostumist, kusjuures iga üksikasi tuletab meelde, et peab saabuma timukatele tasumise tund.“

Nõukogude Liidu mõju Henri Barbusse'ile oli nii tugev ja rikastas sellisel määral tema loomingulisi võimalusi, et võime õigusega ütelda: Barbusse kujunes suureks realistiks tänu sotsialismi võidule meie maal.

Kirjanik oli siiras Nõukogude Liidu sõber. Ta külastas korduvalt meie maad, käis peale Moskva veel Ukrainas, Gruusias ja Krimmis. Barbusse võttis osa Nõukogude Liidu sõprade kongresside organiseerimisest 1927. aastal Moskvas ja 1928. aastal Kölnis. 1932. aastal luuakse Barbusse'i initsiatiivil Kunstnike ja Kirjanike Rahvusvaheline Ühendus. Uue organisatsiooni üheks tähtsamaks ülesandeks sai NSV Liidus toimuva sotsialistliku ülesehitustöö tõepärane valgustamine.

Tuleb tingimata alla kriipsutada Maksim Gorki määratu suurt mõju Barbusse'i loomingule. Gorki oli Barbusse'i õpetajaks. Suure vene kirjaniku võimas realism näitas Barbusse'ile, milline sügav kuristik lahutab Lääne kodanlikku kirjandust Nõukogudemaa uuest, tõusvast kirjandusest.

„Gorki ei ole mitte ainult suur kaasaegne kirjanik,“ kirjutas Barbusse, „ma tervitan teda kui juhti, kes suunab meie kaasaegset kultuuri, mille kehastuseks ta ise on.“

Gorki manifest „Kelle poolt olete teie, kultuurimeistrid?“ oli Barbusse'ile suureks eeskujuks, näidates, kuidas kirjanik peab osa võtma sellest suurest ühiskondlikust võitlusest, mis kindlustab inimkonnale õnneliku tuleviku.

Oma viimastel eluaastatel töötas kirjanik raamatu kallal, mis oli jõukohane ainult sellisele suurele kunstnikule, sõnameistrile ja revolutsionäärile nagu Barbusse. See raamat oli „Stalin“. Selles teoses loob Barbusse suure sotsialistliku maa juhi kuju, maalides ühtlasi eepiliselt võimsa pildi revolutsiooni võidukäigust Venemaal.

Haaravalt kirjeldab Barbusse Stalini lapsepõlve ja noorust ning revolutsionääri rasket võitlusteed.

Revolutsionääri töö on raske. Nappide ja kujukate sõnadega iseloomustab seda Barbusse:

„Asud selle töö kallale — ja kuhu ka ei vaataks — horisonidil joonistub teravalt türm, Siber ja völlas. Selle tööga ei saa hakkama mitte igäiks.

Revolutsionääril peab olema raudne tervis ja kõikevõitev energia...

Ent see pole veel kõik. Peab olema üdini läbi imbunud lootusest; ka kõige süngemal hetkel, kõige raskemas olukorras tuleb kõikumatult uskuda võidusse.

Kuid ka sellest on vähe. Eelkõige tuleb selgesti mõista ja teada, mida tahetakse saavutada.

Seepärast ongi marksism revolutsionääri praktiliseks relvaks, seepärast ta annabki uutele inimestele sellise võimu sündumuste üle.“

Raamat Stalinist on üks Barbusse'i suurepärasemaid ja kirjamaid teoseid.

Lugedes tänapäeval lehekülgi, kus Barbusse kõneleb tulevasesst möödapääsematust võitlusest fašismiga, paneb meid imestama kirjaniku erakordne ettenägelikkus.

Ta kirjutas:

„Sõda on ainus väljapääs Hitlerile, kellel pole mingit positiivset programmi. Niipea kui ta tunneb end olevat küllalt hästi relvastatud ja kui tal õnnestub leida liitlasi, heidab ta maski näolt. Iialgi pole ühtki maad nii avalikult avantüüri tõugatud.“

Jaapani kohta kirjutab Barbusse:

„Sõjaväelise kliki valitsemine Jaapanis viib maa majanduse ümberkorraldamisele sõjanõuetê kohaselt. Jaapan muutub kiskjaks. Ta pingutab kõiki jõude, et luua tugevaim armee, tugevaim laevastik maailmas. Tema õnnatud pimestatud sõdurid lähevad, kuhu kästakse, niipea kui sõjapartei tunneb end valmis olevat.

Sellised on sõja jõud.

Kuid on ka teine leer. On terved jõud. On miljoneid silmi, mis valguse käes lahti lähevad. Kogu maailm pöörab pilgud Nõukogude Liidu poole...“

Ja Barbusse küsib: mis sünnib, kes võidab? Ja vastab kogu

oma raamatuga: võidab see suur ja uus maailm, kus inimene ja tema loovad jõud on lõpuks vabaks saanud.

Barbusse suri 1935. aastal. Ta ei elanud otsustava võitluse päevini, võiduni, mida ta nii veendunult ennustas, kuid tema võimas hää kõlab tänapäevalgi. Tema kirglik, temperamentne looming teenib inimkonna eesrindlike jõudude võitlust rahu ja tõelise demokraatia eest.

Esinedes kõnega Barbusse'i neljateistkümnenda surma-aastapäeva puhul, iseloomustas tuntud prantsuse publitsist ja luuletaja Jean Marcegnac suurepäraselt Barbusse'i kirjandusliku pärandi hindamatut väärtust, rõhutades eriti Barbusse'i loomingu mõju prantsuse kirjanikele raskeil okupatsiooniaastail:

„Just nõnda nagu tema sattus sõja reaalse fakti ette, seisame meie okupatsiooni reaalse fakti ees. Vastupanuliikumise kirjanduse loomisel mõistsime mitte ainult seda, milles nimelt oli meie austav kutsumus, vaid meile sai ka selgeks, mille poolest on suur niisugune kirjanik nagu Barbusse. Me mõistsime siis, et juba ammu enne meid tunnetas ta seda teed, mida mööda pidime käima, ja et ta valgustas seda rada, mis nüüd sai ka meie omaks. Tema oli selline, milliseks nüüdsest peale tahtsid saada kõige ausamad ja teadlikumad meie hulgast. Ta on kogu ühiskonna kirjanik, inimene, kes ei räägi mitte enam enda nimel, vaid on saanud lugematute hulkade anonüümseks hääleks, inimene, kes väljendab nende hulkade mõtteid, formuleerib seda tõde, mille sõnastamine neil ei õnnestu.

Selles on Barbusse'i suurus.“

NIMEDE LIKIKAUDNE HÄÄLDAMINE

Ablain-Saint-Nazaire — ab-lään-sään-nazäär	Champagne — šampann
Adolphe — adolf	Charlot — šarloo
André — andree	Charles — šarl
Argonne — argonn	Cheyssier — šessjee
Barbusse — barbüss	Clotilde — klotild
Barque — bark	Clichy-la-Garenne — klišii la-garenn
Barthe — bart	Corneille — korneii
Barthélemy — bartelömii	Cornet — kornee
Bécuwe — beküüv	Corvisart — korvizaar
Bertrand — bertraan	Crassier — krassjee
Béthune — betüün	Cyrano — siranoo
Bigornot — bigornoo	Dalbiez — dalbjees
Billard — bijaar	Dodore — dodoor
Biquet — bikee	Dominique — dominikk
Bizouarne — bizuarn	Dumail — dümaii
Blaire — bläär	Dumont — dümoon
Blesbois — blebuaa	Dumoulard — dümulaar
Bordeaux — bordoo	Escutenaire — eskütnäär
Brie — brii	Eudore — ödoor
Broyer — bruajee	Eudoxie — ödoksii
Cadilhac — kadilakk	Euterpe — öterp
Canard — kanaar	Farfadet — farfadee
Caron — karoon	Firmin — firmään
Carency — karanssii	Florence — floraans
Carleul — karlöll	Fouillade — fuijaad
Cette — sett	Foutre — fuutre
César — sezaar	Garonne — garonn
Chanrion — šanrjoon	

Gauchin-l'Abbé — gošään labee	Pépin — pepään
Godefroy — godfruaa	Pépère — pepäär
Guenon — gönoon	Petitjean — ptižaan
Henri — anrii	Petitlouis — ptiluii
Henriot — anrjoo	Petitpierre — ptipjäär
Herault — eroo	Pigeon — pižoon
Jean — žaan	Pinégal — pinegall
Joseph — žozef	Poilpot — pualpoo
Joséphine — žozefinn	Poitron — puatroon
Julien — žuljään	Poupardin — pupardään
Labri — labrii	Pylônes — piloon
La Mollette — lamolett	Ramure — ramüür
Lamuse — lamüüz	Rhône — roon
Longueville — longvill	Roquette — rokett
Léon — leoon	Saint-Saucisson — šänsossissoon
Léonard — leonaar	Salavert — salaväär
Lyon — lioon	Sambreuse — sambrmööz
Madelaine — madlenn	Seine — seen
Marchal — maršall	Simone — simonn
Marcoussis — markussii	Soissons — suassoon
Marcegnac — marsnjakk	Souchez — sušee
Margoulin — margulään	Suilhard — süilaar
Mariette — marjett	Terry — terrii
Marne — marn	Tirette — tirett
Marthereau — martroo	Tirloir — tirluaar
Martin — martään	Tulacque — tülakk
Melusson — mölūssoon	Vauvelles — vovell
Mesnil — menill	Verdun — verdöön
Mondain — mondään	Vigile — vižill
Mont-Blanc — monblaan	Vimy — vimii
Mont-Saint-Eloi — monsän-eluaa	Virvin — virvään
Paradis — paradii	Villiers-l'Abbé — viljee labee
Pas-de-Calais — padökalee	Volpatte — volpatt

SISUKORD

Eessõna	lk. 5
I. Nägemus	13
II. Maa sees	17
III. Vahetus	54
IV. Volpatte ja Fouillade	58
V. Rinde taga	65
VI. Harjumused	87
VII. Teeleminek	92
VIII. Puhkus	100
IX. Suur viha	108
X. Argoval	125
XI. Koer	128
XII. Värav	140
XIII. Jämedad sõnad	160
XIV. Sõduri kraam	162
XV. Muna	177
XVI. Idüll	180
XVII. Sapp	184
XVIII. Tuletikud	187
XIX. Pommitamine	193
XX. Tuli	207
XXI. Sidumispunkt	254
XXII. Lõbutsemas	270
XXIII. Töötoimkond	277
XXIV. Koiduvalgus	293
Henri Barbusse	316
Nimede ligikaudne hääldamine	324

Puugraavüür E. Kollomilt

*Toimetaja H. Rajandi
Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektorid E. Männik ja E. Hiedel*

Ladumisele antud 3. IX 1954. Trükkimisele antud 4. XI 1954. Trükiarv 20 000. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 20,5 + 1 lisaleht. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 16,86. Arvutuspoognaid 18,09. MB-19509. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Vallikraavi 4. Tellimise nr. 2843.

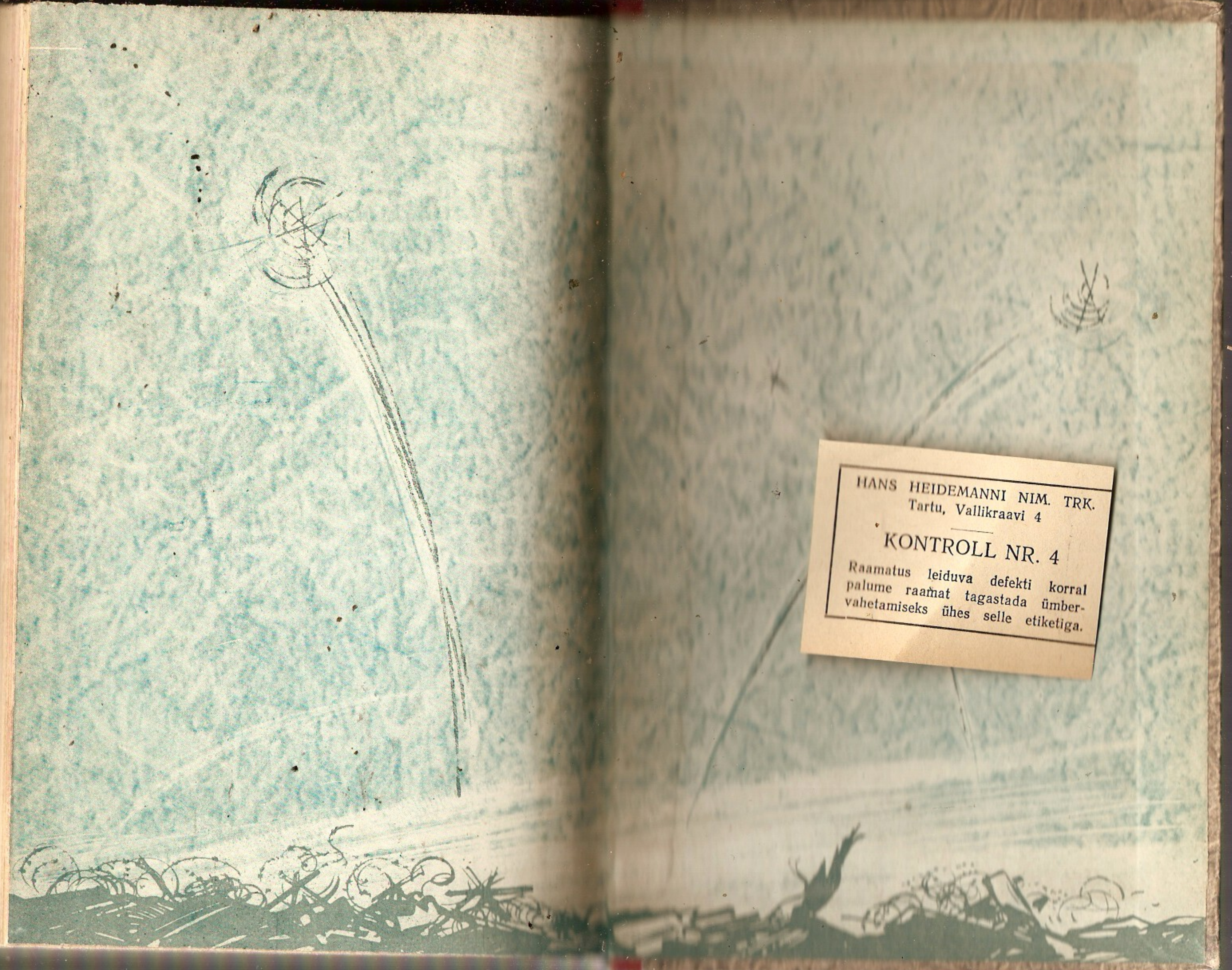
На эстонском языке.

Анри Барбюс. Огонь.

Hind rbl. 10.15

7—3

HANS HEIDEMANNI NIM. TRK.
Tartu, Vallikraavi 4

KONTROLL NR. 4

Raamatus leiduva defekti korral
palume raamat tagastada ümber-
vahetamiseks ühes selle etiketiga.